215628
K II 2596
1907 № 1418
774

اسلام فیلسوفلری

محمد عبده المصری جمال الدین الافغانی

Библиотека Института Востоковедения Академии Наук СССР

مرتبی :
موسی عبداه
القاهرة

ПЕЧАТЬ АЗІАТСКАГО МУЗЕЯ
MUS. ASIAT. 1918

Центральная научная библиотека КазНЦ РАН

خاریطونوف مطبعه‌سی
قزان .

85

215628

Х̲А̲ 2596

اسلام فيلسوفلرى

محمد عبده المصرى جمال الدين الافغانى

مرتبى :

موسى عبداه

القاهرة

Библиотека Института Востоковедения Академии Наук СССР

ПЕЧАТЬ АЗІАТСКАГО МУЗЕУМА. SIG. MUS. ASIAT. C. A. 1818.

Центральная научная библиотека КазНЦ РАН Лобачевского, 2/31

№ 215628

خاريطونوف مطبعه سى

قزان.

Лито-Типографія И. Н. Харитонова. Казань.

Х̲А̲ 2596

215628

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

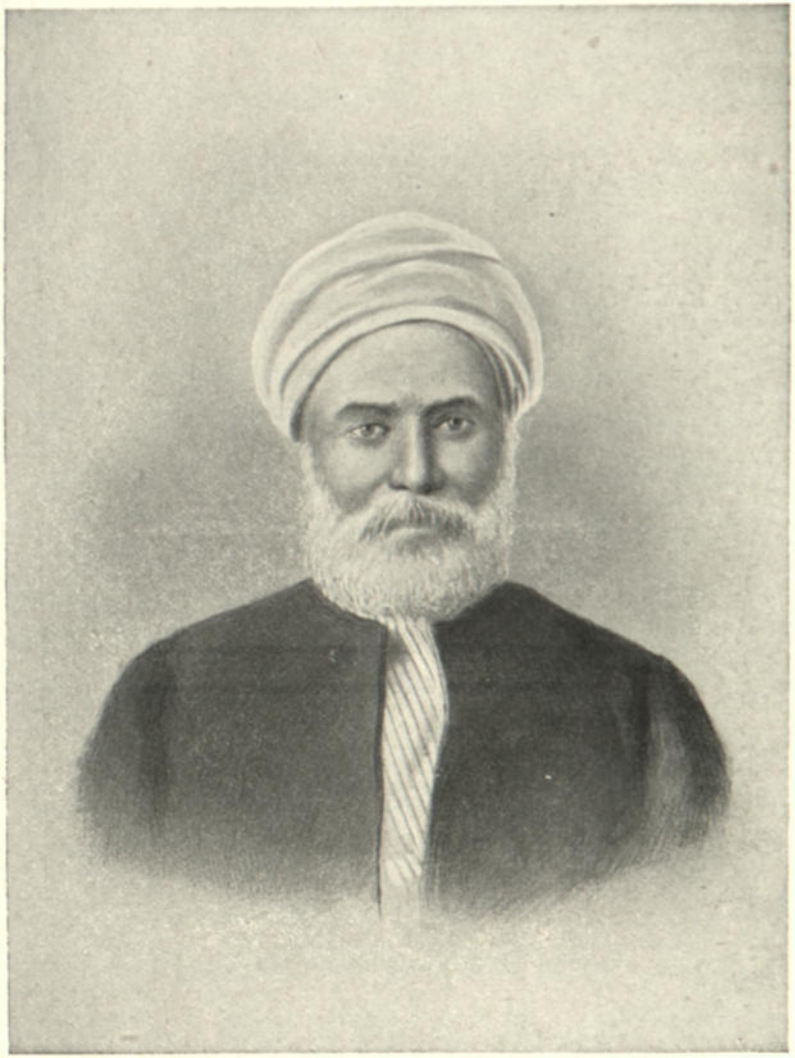

(علامهٔ شهیر شیخ محمد عبده حضرتلری)

مرتبدن:

بیوك ارلر ومشهور كشیلرنك ترجمهٔ حاللرینی، یاپدیغی عمللرینی، كوز توندیغی امللرینی وكون كچرشلرینی اوقومق نه قدر فائده وعبرتلری موجب اولدیغی، واوقوچیلرنك همتلرینی قوزغانمق وفكرلرینی اویغانمقده نه‌قدر تأثیری اولدیغی بیاندن مستغنیدر.

هرزمانك اوزینه كوره بیوك كشیلری ومشهور آدملری بولنه كلمشدر. فقط، میلیونلر ایله آدم بالالری آراسندن سیرهك سیرهك ظهور ایتمكده اولان بو كبی بیوك آدملر هرزمانده حیاتلی، علم ومعارفلی قوملردن یتشمكده‌در. علم ومدنیتده، عمران وحضارتده وحسن اخلاقده ایلرو صفده اولان ملتلر ایچنده بول، بول مشهور جهانگیرلر، قوماندانلر، آمیراللر، حكیم وفیلسوفلر، طبیب ودوقتورلر، مخترع ومجددلر، مصلح وریفورماتورلر، محرر ومؤلفلر، ادیب وشاعرلر وباشقه‌لر یتشدیكی حالده، جاهل واسیر، استبداد وقوللیق آستنده فكر وعقللری قسلمش ملتلردن بیوك آدملر یتشماماش كبیدر. بزم بو قاعده‌مزنی انصافلی آدملر شاید انكارّ ایتمزلر. انكار ایدن آدم، تاریخ صحیفه‌لرینی قاراشدرور وبر دفعه آوروپا عالمنده كوز گیزدرورسه انشاءاه حقیقتی بولور.

اسلام فیلسوفلری: ابن سینا، فارابی، ابن رشد، ابوبكر الرازی وباشقه‌لری همه‌سی مسلمانلرنك حیاتلی واقباللی عصرلرنده یتشمشلردر. وفاسز دنیا آوروپالیلره قاراب كولدیكی كوندن باشلاب آنلر ایچنده یتشه‌ن بیوك آدملرنك صان وحسابی یوقدر. آنلردن یتشمش مشهور آدملری بلمك اوچون یالغز پیتربورغ، بیرلین، ۋیانا، پاریژ، روما ولوندون كبی بیوك پایتختلرنك سوقاق ومیدانلرینی

دولاشمق کافیدر. هر بر میدان و باغچه اوکنده حیات مجسم کبی کوزلرمزه چارپان اودهشتلی دیکلی تمثاللر (پامیتنیکلر) هیپسی مشهور آدملرنڭ شرف و یادکاری اوچون دیکلمشلردر.

جاهل واقبالسز قوملردن بیوك آدملر بیتشمامش کبیدر دیدك. بو زمانلرده شبهه‌سز جهالت واسارت بوینـدروغی آلتنده ایزله‌ن وحقوق انسانیه‌دن محروم قوملرنڭ بری‌ده، کره ارضنڭ تورلی کوشه‌لرنده کون کچره‌ن واوچیوز میلیون عدده ایرشه‌ن مسلمانلردر. شو اوچیوز میلیون مسلمـاننڭ هر برینـڭ عقلی صیقشدرلمش، فکری قسلمش، بصیرتی قپـالمش، دیلی باغلانمش وآیـاغی بغاولنمشدر. بونلرنڭ آراسندن بیوکلر وارلر بیتشورمی؟ وطبیعت عـادتینڭ خلافی اوله‌رق بونلرنڭ ایچندن هم انـکلیزلرنڭ سبنسیری، فرانسزلرنڭ غـامباته‌سی درجه‌سنده بر بیوك آدم توغرورسه بر خارقه عد ایدلمزمی؟

ایشته بو صوڭ زمانلرده بیچاره مسلمانلر ایچندن هم بر قاچ بیوك آدملر ظهور ایتمشدر. بونلر جمله‌سندن ایـڭ بیوکلری وایڭ بیوك عمللره کوز دیکنلری فیلسوف شهیر جمـال‌الدین افغانی حضرتلری ایله، علامهٔ شهیر محمد عبده حضرتلریدر. بوایکی عالم حقیقة بیوك ایدیلر. لکن شرق اقوامی آنلرنـڭ بیوکلیکلرینی برتورلی آڭـلایه‌مدیلر. یاخود آڭلایان پك آز اولدی. شوقدر وارکه، کیله‌چك زمانلر بوذاتلرنڭ بیوکلیکلرینی هر بر مسلمانه آپ آچیق کوستره‌چکدر. هر کیله‌چك یاقیندر!

تأسف اولنور بن عاجز یکرمی یاشلر یمه‌قدر شو قدر بیوك اسلام فیلسوفی اولان افغانینڭ نه‌کبی آدم اولدیغینی بلمزدم. یکرمی یاشیمه کلدیکده بر سیاح واستقامتسز آدم ایمش دیه ایشتمشدم. شو اثناده استاذ محترم رضاء الدین حضرتنڭ بعض رسالرنده آنـڭ بیوك بر فیلسوف، طـاغلری ییرندن قـالدره‌چق درجه‌ده همت صاحبی اولدیغینی اوقوب حقیقت اوچقونینی کورمشدم.

محمد عبده حضرتلرینڭ اسمینی یکرمی اوچ یاشیمده ایشدوب غائبانه عاشق اولمشدم. کچن ۱۳۲۲ ه آخرلرنده جناب حق بڭا مصره سفری تقدیر ایدوب، شیخ حضرتلرینی بالذات کورمك وبیش اون دفعه درسلرینه اولتورمق شرفینه نائل اولمشدم. مصره کلدیکمدن صوڭره بر آز عربچه آڭلامیه باشلادیقمدن، آنڭ بر قاچ اثرلرینی اوقودم، ویك آز اولورسه‌ده، مسلکینی وافکار عالیه‌سینی هم آڭلادم. وجناب الله یاردم ایدرسه، کیله‌چکده هم آنڭ درسلریندن وکتابلریندن استفاده ایتمیه‌کندی کندیمه سوز ویردم. لکن بزم قاره بختمز آفریقا قطعه‌سینه قدر کندیمز ایله برابر کلمش ایمش! : استاذ حضرتلری بزم کلدیکمزدن آزکونلر صوڭره جاهل مرکب شیخلرنڭ وشاینی و« بڭا آرسلان، محاربه‌ده یابقوش» مثلینه مصداق اولان خدیوینڭ اشارتی ایله « الازهر » ی وآنده اوقوتمقده اولان درسینی ترك ایتمیه مجبور اولدی. نهایت، بزلر امید واملر ایله نسلی یاب اوله‌رق کونکچردیکمز اثناده بودنیایه وداع ایدره‌ك بزم یاره‌لی وصنیق قلبلریمزی پارچه، پارچه ایلدی. بو ذاتنڭ وفاتی بتون اسلام عالمی اوچون بر مصیبت عظمی وعوضی بولنمیه‌چق بر ضیاع وخسارتدر. بیوك ومشهور کمسنه‌لرنڭ اسم وترجمه‌لری مؤرخلر طرفندن مخصوص تراجم وطبقات کتابلرینده یازلوب صوڭغیلره یادکار اوله‌رق حفظ ایدلمش. حتی هر بر صناعت وعلم اربابینه آیری، آیری ترجمه کتابلری ترتیب ایدلمشدر. بو صوڭ زمانلرده طباعت هنری اختراع اولنوب، استنیله‌ن شیلری یازوب تاراتمق پك ییکل برحاله کلدیکندن یالغز بر بیوك آدمنڭ ترجمهٔ حیاتینی آیروچه بر رساله‌چکده یازوب نشر ایتمك هم پك شایع اولمشدر.

بن هم بو دفعه شرق فیلسوفی، مصر امامی، وعالم اسلام استاذی، ودیار مصریه مفتیسی مذکور شیخ محمد عبده حضرتلرینڭ ترجمهٔ حیاتینی اوز دیلمز ایله یازوب قارنداشلریمه تقدیم ایده‌چك اولدم.

بو کشینڭ نه درجه‌لرده بیوك آدم اولدیغی بلنلره معلوم و بلمینلره بو رساله چکدن معلوم اولور. شونڭ اوچون بو ذاتڭ تاریخینی اوقومق هر بر مسلمان اوچون عبرت وفائده بخش اولسه کره‌کدر.

تمام اسارت، جهالت ورجال قحطلیغی ایله مبتلا بر قوم اولدیغمز حالده ایچمزدن بر فیلسوف و بیوك عالم ییتشورده، بز آنڭ کیم اولدیغینی بیله بلمز ایسه‌ك، بوحال بزم غفلت ونادانلقنڭ الڭ اشاغی چوقورنده اولدیغمزی کوسترمزمی؟ بر انکلیز عالمی، مرحومنڭ برادرینه یوللادیغی تعزیه‌نامه‌سنده، «برادرڭز مرحوم شیخ محمد عبده حضرتلرینڭ ترجمهٔ حالینی انکلیزچه یازوب نشر ایتمه‌یی اوزریمه بورچ کوریورم» دیه‌وردی! بیوك آدملری ومشهور ارلری حساب خارجنده اولان، یوز میلیون مسلمانی استعباد ایدن انکلیزلرنڭ بویله احترام ایتدیکی بر اسلام عالمینڭ وجودندن ونه کبی آدم اولدیغندن خبرسز اولورسه‌ق عیب اولمزمی؟

اشته بن عاجز هر جهتدن ناقص اولماقمله برابر، مفتونی اولدیغم استاذی برندکار وآنڭ احوالندن آرقدشلرم خبردار واوزم اوچون بر یادکار اولوردیه شو اوفاق «ترجمهٔ حال» رساله‌سینی یازمیه جسارت ایتدم. هم‌ده محمد عبده حضرتنڭ ترجمه‌سنده کوب یاد ایدله‌ن، وآنڭ استاذی ویول باشچیسی اولان، وبتون مسلمانلرنڭ تهلکه‌ده اولدیغینی ایڭ اوّل آڭلاب آنلری اویغاتمق وآنلره حیات روحی اوفورمك یولنده حیات وراحتلرینی فدا ایده‌ن واسلامڭ تعالی وترقیسی اوچون وطن ویاقینلرندن کیسله‌ن اسلام فیلسوفی ومسلمان بهادری جمال الدین افغانی حضرتلرینڭ ترجمه‌سینی یازوب هم الحاق ایتدم. زیرا بو ذاتنڭ کیم ایدیکینی بله‌ن هم بزم آرامزده بارماقلر ایله صانالمقده‌در.

شیمدیلیك بو ایکی فیلسوف و بیوکلرمزنڭ ترجمهٔ حاللرینی اوقویه‌لم، صوڭره‌ده آنلرنڭ یازدیغی کتاب واثرلرینی الده ایدوب مسلك وطریقتلرینه

مطلع اوله‌لمده، آنلرنڭ مسلك وطریقتلرینی هیمز مسلك ایدینوب اسلامڭ بوقاریله مسینه؛ ومسلمانلرنڭ پاك وعالی حقیقی دینلرینه قایتمه‌لرینه خدمت وسعی ایده‌لم، اشته اووقت بزده آدم اولورز؛ جهالت واسارت زنجیرلرینی برەم، برەم کندیمزدن سیلکوب آتارز. بنم ایڭ اوفاق برطالب اولدیغمی نظر اعتباره آلوب بیوکلر نقصاناتمدن کوز یومارلر؛ یازدیقلرمدن ایده شلرم اولان طالبلر بر آز فائده‌لنورلر ایسه بنم اوچون نه بیوك سعادت!

قارنداشکز «موسی»

مصر — القاهره.

دیار مصریه مفتی سابقی مرحوم شیخ محمد عبده حضرتلری.

شیخ حضرتلرینڭ کیم اولدیغی، نه‌لر یاپدیغی ونه‌لر کوزه‌تدیکی بوکتابنڭ ایچروسنده بلنه‌چك ایسه‌ده، ترجمه‌یه کرشمزدن مقدم قسقه‌چه تعریف ایتمك مناسب کورلدی. زیرا بوکبی مقدمه‌لر اوقوجیلره کتابنڭ ایچنده اولان بابلری مطالعه وقتنده یاردم ایده‌چکی، وکتابنڭ قهرماننڭ اوّلده خبردار اولمیان قارئلره بیوك فائده ویره‌چکی ترجمه وطبقات کتابلری مطالعه سیله اشتغال ایدن کمسنه‌لره معلومدر.

شیخ محمد عبده حضرتلری مصرده «الازهر» نڭ ایڭ کچوك قدمه‌سندن باشلاب، ایڭ عالی بر مرتبه‌یه چیقان عالم ایدی. علمینڭ کینشلیکی واحاطه‌سینڭ کلیتی ایله اسلامڭ افتخار ایده‌چك بر فیلسوفی ایدی. علوم اسلامیه‌ده اولان اقتداری وتفسیرده اولان مهارتی ایله عصرینڭ، بلکه‌ده برقاچ عصرلرنڭ فریدی ایدی.

حریت فکری وبهادرلیغی ایله، امت اسلامیه‌نڭ بر امید نجاتی وامل حیاتی ایدی. اسلامڭ روحینه، قرآنڭ حقیقتینه واقف بر مجتهد کامل ایدی. عالمدی. علمی دین ودنیایی جامعدی. صاریقلی (چالمالی) اولدیغی حالده متمدن ایدی. متمدن اولدیغی حالده امام ایدی.

عزیز اسلامڭ بر چوق یامان قوللره دوشوب، اساسا نه‌قدر باعث ترقی اولمشکن، شیمدی نه قدر مانع ترقی بر حاله صوقلدیغینی یانه، یانه کوردی. کوردیکینی هر یرده جسارتله سویله‌دی.

علوم اسلامیه وبتون کمالینی هیچ کیمدن قورقمیوب، علوم غربیه ایله زینتله‌دی. دین نامنه مذلتی، اسارتی، ریا ونفاقی، تملق ومداهنه‌یی، تعصبی، غفلتی، وبتون اوخرافاتی قبول ایتمدی.

« علمی چینده اولورسه‌ده ازله‌کز»، « حکمت مؤمننڭ یوغالمش

مالی کیدر. نره‌دن بولورسه اورادن آلور» مثالنده اولان اثرلر ایله عمل ایتدی. آوروپالیلرنڭ فضلینی اعتراف ایتدی. یالغز اعتراف ایتمکله قالمیوب فرصت بولدیقچه استفاده ایتدی: جبه سیله، چالماسیله آوروپایه کیدوب فرانسه‌ده «جنوه» دارالفنونینڭ تعطیل وقتی درسلرینه حاضر اولوب اوفاق فرانسوز معلملرندن اوقومیه تنزل ایتدی. قرق بیش یاشینی کچدیکدن صوڭره برایکی یاز آوروپاده تنزه ایتمکله فوجه فرانسزچه‌یی اله ایتدی. مکمل یازمیه باشلادی. بتون آوروپا علما وحکماسینڭ افکار وآراسینی اوقوب نواقصینی تنقید وکمالتینی تقدیر ایدردی. وآوروپانڭ مختلف مملکتلرینه برچوق سفرلر ایدوب، انکلتره‌ده «قمبریج» دارالفنونی کبی بیوك دارالفنونلرده فضائل اسلامه دائر خطبه‌لر اوقودی. کمالات علمیه‌سینه اودیارنڭ‌ده، علماسینی مفتون براقدی. او زمانلر انگلیز غزته‌لرینڭ یازدیقلرینی اوقومق برمسلمان اوچون انشراح عظیم اولمش ایمش. فرانسه خارجیه ناظری هانوتو، ومشهور فیلسوفی اولان «رینان» کبی ذاتلرنڭ دین اسلامه اولان افترالرینی غایت محکم واساسلی حجت ودلیللر ایله رد ایدوب حریفلری اسکات ایله‌مش وبتون آوروپایی حیران ایتمش ایدی. او بلیغ لسانی، کیسکین قلمی وقوتلی دلیللری اوروپالیلره حقایق اسلامیه‌یی اعتراف ایتدردی.

برنچی املی، خرافات وبالالر، بدعت وهذیانلر ایله منظره‌سی چیرکنلشمش، عالی وپاك دین مبین اسلامی تهذیب ایتمك وآنی اوّلکی صاف وتازه لغینه قایتارمق، مسلمانلری دینلرینه چاغرمق وآنلری برطاقم فتاوی وکلام کتابلری ایله تضییع عمر ایتمکدن آلیقویوب، قرآن یولینه کوندرمك وآنلره حقیقی اسلام وتوحید روحی اوفورمق ایدی. وبو مقصدلر اوغورنده یورلمق نه اولدیغینی بلمدی. بتون ایللی ییدی سنه‌لیك عمرینی تحقیقات وامت اسلامیه‌یه خدمت یولنده صرف ایتدی.

نهایت بو فضل مجسم سرطان علتی ایله مبتلا اولدی. بوخیرسز خسته‌لیك

مرحومڭ اوپکه‌سینه بیرلشوب هروقت تعجیز ایدر؛ بوسببدن بعضا توشا کینه یاتار، بعضا یوروب کیدر ایدی. کچن سنه شوالنده سودانه سفر ایتمشدی. اوراده برصوغوق کیچه‌ده ایسکی خسته‌لیکی تقویه ایدن بکی برخسته‌لیك پیدا اولمشدی. اورادن قایتدیقدن صوڭره خسته‌لیك آنی بسبتون توشاگینه یاتوردی. صوڭقی ایکی آی ایچنده خسته‌لیگی پك قوت کسب ایتدیکندن دوقتورلر، دوالانمق اوچون آوروپایه سفر ایتمه‌سینی توصیه ایتمشدیلر. مرحوم بو نیت ایله قاهره‌یه وداع ایدوب اسکندریه‌یه کیتدی. اورابه‌وار دیقنده خسته‌لیگی‌ده قوّتلنمشدی. دوقتورلرده آوروپا سفرندن توقتالماسیله اشاره ایتدیلر. بناءً علیه استاذ سفردن واز کچدی، آنڭ ایله برابر سفر ایتمك استه‌ین ذوات سفر ایتدیلر. او ایسه خسته‌لیك مشقت وآغریقلرینی چیکه‌رك اسکندریه‌ده قالدی. نه زمان جمادی الاولی آیی حلول ایتدی. ایشته بو آینڭ اوّلیگی هفته‌سی حیاتینڭ صوڭ کونلری ایدی. بو هفته ایچنده هرکون قاهره‌یه، بو کون پك ناچار یاخود برآز ایی اولدی خبرلری وروادیردی. عاقبت ۱۳۲۳ سنه‌ٔ هنڭ ۸ جمادی الاولیسی سه‌شنبه کون اویله‌دن صوڭره ساعت بیشده روحلوی عالم ملکوته پرواز ایدرك بوفانی دنیایه وداع ایتدیلر.

تیلیغراف تللری آنڭ وفاتینی قطر مصرینڭ پایتختی وبشقه بیوك شهرلرینڭ همه‌سینه درحال خبر ویردیلر. بو مشئوم خبری ایشتدیکده قلبلر تتره‌دی، کوزلر یاشله‌ندی، دیللر انالله... ولاحول اوقودی. وبتون خلق مصیبتنڭ عام وجمیع مسلمانلر آراسنده مشترك ایدیکینه اتفاق ایدوب بری برینی تعزیه ایدیوردیلر. یاقین ویراق، دوست ودشمن، وطنی واجنبی، ایزگی ویاوز، عالم وجاهل، بیوك وکچوك هرکسڭ آغزندن «عوضی بولنمیه‌جق برخسارتدر» یاخود «جناب الله امته خیرلیسینی عوض ایلسه ایدی» عباره‌لری ایشدیلوردی. وفات ایتدیکی اسکندریه‌ده اولان ناظرلر طوپلانوب جنازه‌سینی رسمی صورتده تشییع ایتمیه قرار ویردیلر.

اسکندریه‌ده ناظرلر، علما و مأمورلر، اشراف وبیوکلر، وحساب خارجنده اهالی اجتماع ایدوب ؛ جنازه‌نك اطراف واوگنده آطلی وبایان پولیسلر اولدیغی حالده ٩ جمادی‌الاولی ساعت ١١ده استاسیونه‌کلتوروب مخصوص پویزد ایله جنه‌لری قاهره‌یه یوللاندی . شو کون اویله‌دن صوك ساعت اوچده قاهره استاسیونینه واصل اوله‌رق ، بتون قاهره اهالیسی طرفندن استقبال ایدلدی . جنازه‌نك اوگنده عدلیه ناظری وبشقه ناظرلرك وکیللری ، مستشارلر، مصر قاضیسی، الازهر شیخی ، وبتون مأمورلر ، قاضیلر ، آدووقاتلر ، واطرافنده آلدینده آطلی وپیاده عسکر وپولیسلر اولدیغی حالده ، استاسیوندن ، نوبار پاشا سوقاغی، کامل سوقاغی، اوپیرا میدانی، العتبة الخضراء میدانی ، موسکی سوقاغی، السکة الجدیده سوقاغی وحلوه‌چی سوقاقلرندن کیچرله‌رك ، «الازهر» جامع شریفنك جنازه نمازی اوقولدی . واورادن « قرافة المجاورین» نام مقبره‌یه کتورولوب جسملری دفن ایدلدی .

مرحومك آرقاسنده دعوا وکیلی اولان « حاموده بك » نامنده برادری ؛ رفیقه‌لری ایله ، کیاوه کیتمش ایکی وکیاوه کیتمامش ایکی دانه کریمه‌لری، ومصر اشرافینك اورتاچه حاللیلری قدر ثروتی قالدی .

شیخ محمد عبده وفات ایتدی دیدك . اوت او، وفات ایتدی . فقط آنك قالدردیغی علم ومعارفی ، یخشیلق وایزگی اثرلری وفات ایتمدی : پك چوق روحلری تربیه ایتدی ، پك چوق اصلاحات یاپدی وبر چوق کتابلر تألیف ایتدی ، علم وادب برافدی ، بر چوق بدعت وخرافاتلری اولتوردی ، بر چوق ایزگی وکورکام سنتلری تیرگزدی ، وشاگردلرینه قرآنی نصل آکلامه‌یی ، اسلام شریعتلرینی نیچك دوزلتمه‌یی ونه یول ایله جمیع انسانلره فائده کوزه‌ده‌رك الله اوچون عمل واشلر کورمه‌یی اوگرتدی .

مرحوم وفاتی آلدینك شو شعرلری سویله‌ب اظهار تأسف ایتدی .

ولست ابالى ان يقال محمدٌ   ابلّ ام اكتظت عليه المآتم
ولكنه دين اردت صلاحه   اما ذران تقضى عليه العمائم
وللناس آمال يرجون نيلها   اذامت ماتت واضمحلّت عزائم
فيارب ان قدرت رجعى قريبة   الى عالم الارواح وانفض خاتم
فبارك على الاسلام وارزقه مرشدا   رشيد ايضئ النهج والليل قائم (٢)

نسبی وتوغدیغی ییری :

اسملری : محمد بن عبده بن حسن خیرالله‌در . خیرالله عائله‌سی ترکمان قبیله‌سندن اولدیغینی مرحوم کندیسی سویله‌مشدر . والدی بابالری قطرمصری داخلنده « بحیره » مدیریتی (ولایتی) ایچنده اولتورمشلردر . آناسی « غربیه » مدیریتنك « عائلهٔ عثمان » دیه معروف بیوك بر عشیره‌دندر .

بو عشیره‌نك سیدنا عمر (رض) قبیله‌سی اولان، « بنی عدی »یه منسوب اولدیغی روایت اولنور .

والدی بیوك همتلی ، وقارلی ، بهادر، جومرد ؛ والده‌سی ایسه ، اوتکین ذهنلی ، حیالی ، فقرایه رحیملی اولمشدر . دیمك والدینی اك فطرتلی واك کورکام خلقلی کمسنه‌لردن اولمشلردر . آنلرده بولغان بو گوزل خلقلر البت مدرسه تعلیملری ومعلملر تربیه‌سی ییمشی اولمیوب، نسلدن نسله وراثت طریقیله کوچوب کلمش و گوزل خلقلی کمسنه‌لره معاشرت وایارمکدن حاصل اولمشلردر . مفتیمزك ایرشدیکی کمال

(٢) مضمونلری : خلق، یاستر، محمد شفایاب اولدی، استر وفات ایتدی" دیسون بنم اوچون هر ایکیسی اهمیتسزدر . یالکز دین مبین اسلامك صارقلیلر طرفندن ، دها بر فنا حاله صوقله جغندن خوف ایدیوم . حالبوکه بن المدن کلدیکی قدر اصلاح وتهذیب ایدلمه‌سینی استیوردم . هر کمنك ایرشمك استدیکی مقصد واملری بولنور، بن وفات ایدرسه‌م ، امیدلرم وفات ایده‌چك ، پلانلرم ییقله‌چقدر . یارب، بنم وفاتیمی تقدیر ایده‌رك جان بدندن آیرلرسه : اسلامی حفظ ایله ، مسلمانلره قارانغو کیچه‌ده باشچی اولورلیق بر مرشد روزی ایله !

ودرجه‌يه ، پدر ووالده‌سينك گوزل خلقلرى برنجى اصل وتخم اولديغى شبهه‌دن عاريدر.

صاحب ترجمه ١٢٦٥ ياخود ٦٦ سنۀ هجريه آخرلرينده مصرك «غربيه» مديريتينه‌تابع بر قريه‌ده توغمشدر. بو قريه‌يه ايسه والدى، «بهنس» نام قارنداشى ايله ، مشهور مصر مصلحى محمد پاشا حكومتينك آخرلرينده «بحيره» مديريتى مأمورلرينك ظلمندن قاچوب ، كوچوب كلمشدى. شو قريه‌ده اوتورديغى زمان كورشى قريه‌لره‌ده كيدوب كلوب يورورايدى. عاقبت «طنطا» شهرى قربنده «حصه شبشير» اسملى قريه‌دن صاحب ترجمه‌نك والده‌سى ايله اولنمشدر. مصر واليسى برنجى عباس حكومتينك آخرلرينه قدر شوراده «شتر» نام قريه‌ده اولتورمشلر. صكره زمانه حاللرى آنلرى «بحيرة» مديريتى داخلنده بولغان ايسكى قريه‌لرى «محلة نصر»ه قايتميه مجبور ايتمشدى. اشته ، صاحب ترجمه بو قريه‌ده اوسوب بيومشدر.

تعلم وتربيه‌سى: = قريه‌لرده بشقه بالالر نصل اوسيور ايسه بزم مفتى‌ده اويله اوسمشدر. اوقومق يازمق اوگرنمك اوچون ،كتبه اون ياشندن صوڭ كرمشدر.

اوقومق ويازمغينك باشلانغچى حقنده كنديسى بويله حكاية ايتمشدر: «اوقوب يازمغى پدرمنك خانه‌سنده‌او گرندم. صوڭره بر حافظ قرآنك اوينه كيدوب قرآنى تمام اوقوب چيقدم. ايكنچى دفعه‌دها اوقودم ، ايكى‌سنه ظرفنده تمام قرآنى حفظ ايتدم. ايكنچى سنه‌سنده بنم قرآن از برله‌مكده ترقيمى حافظنك اهتمامندن‌در ظن ايدره‌ك بو حافظدن قرآن اوگرنمك اوچون باشقه مكتبنك چوجقلرى بكا كيلوب قوشولديلر.

١٢٧٩ سنۀ هجريه‌سنده والدم بنى، قرآنى تجويدلمك اوچون، قرالرى تجويد فنو نيله مشهور اولان «طنطا» بلده‌سنده كائن «المسجد الاحمدى» يه كتوردى. ٨١ سنه‌سى درساره‌ده اولتورميه باشلادم. ايك اوّل علم نحودن

«آجروميه» شرحى «الكفراوى» يه حاضر اولدم. يارم سنه برشىء آڭلامه‌دن كچيردم. زيره اوراده تعليم طريقلرى غـايت آغير ايدى: مدرسلر بزم آڭـلامديغمز نحو وفقه اصطلاحلرينى تاقين ايـدرلـر، آڭلاميانلره آڭلاتمق اوچون بـاشلرينى آغرتمـازلر ايدى . بوراده بڭايأس كلدى. علمدن اميدم كيسلدى. مناسب وقتينى بولوب درسدن قاچدم. اوچ آى قدر والده منك قارنداشلرى يانتده ياشريندم . نهايت برادرم بنم اورنيمى ايشتمش . بر كونى بڭا كلدى. بنى مذكور «المسجد الاحمدى»يه كتوردى. زورله اوقوميه بيوره‌چق اولدى. بن باش تارتدم وديدم: «بن يقينا بلدم كه اوقومقده بنم اوچون نجاح يوقدر. بن آووله قايته‌چغم، قارنداشلرم كبى ايگين ايكمكله اشتغال ايده‌چگم.» برادرم ايله خيلى مجادله ايتدك. آخرينده بن غلبه چالدم. اشيالريمى آلوب «محلة نصر» ه قايتدم. بردها اوقومق اوچون زحمت ايتميه‌چگمى نيت ايتدم. شونيت اوزرينه ١٢٨٢ سنه‌سنده اولندم.

«ايشته «طنطا»ده اولان طريق تعليمدن نفسمده برنجى دفعه حاصل اولان اثر بودر. اوطريق‌ده بعينه «الازهـر» طريق تعليميدر. يعنى مدرسلر بلديكلرى و بلمديكلرى شيلرنك همه‌سينى سويله‌مك، شاكردلرنك حاللرينى رعايه ايتمه‌مك، آنلرنك آڭلاميه مستعد اولوب اولمديقلرينى صناب قارامه‌مق طريقيدر. بنده حاصل اولان بو اثر باشقه‌طريق ايله تعليم ايـدن معلملرى كورميه موفق اوله‌ميان ، شاگردلرنك يوزده ، طوقسان بيشنده حاصل اولمقده‌در. فقط آنلرنك كوبسى كندى كنديلرينى آلداتورلر. برشى آڭلادق ظنيله اوزلرينى تسليه ايدرلر شو طريق سقيم اوزره طلبده دوام ايدرلر. برزمان آنلرى كوروسبن ياشلرى ارلر ياشيدر، عقللرى چوجقلر عقليدر. صوڭره بونلر دنيايه چيقار، آدم اوغللرينه بلا كيسلورلر؛ نادانلره بيوك مصيبت اولورلر؛ جاهللرنك جهالتينى آرتدرورلر؛ توغرى يول ازله‌مكده اولانلرى آداشدرورلر؛

دعوالری ایله بر آز علم صاحبی اولالمری اذا ایتمکده قصور ایتمزلر. علم صاحبی ایله انسانلرنك آنك علمیله فائده‌لنمه‌سی آراسنده «سد چینی» کبی بر سد حائل اولورلر. (۱)

« آولندیکمدن قرق کون صوکره برکون صباح والدم بکا کلدی. «مطلقا طنطابه اوقومه‌یه کیده‌چکسن» دیدی. بن خیلی عناد ایتدم. کیتمامك اوچون دلیللر، حجتلر اقامت ایتدم. نهایت والدمك امرینه اطاعتدن بر تورلی کندیمی آله‌مدم. بر بوگروك آت حاضرله‌دم. والدم بنی «انبای بارود» استاسیونینه قدر اوزاتمق اوچون بافینلرمزدن، اری گوده‌لی، پهلوان برسینی آرقـداشلیغه کلتوردی. بو استاسیوندن بن تیمر یول ایله «طنطا» یه کیده‌چك ایدم. آرقداشم آتیمی آلوب قریه‌مزه قایته‌چقدی. یوله چیقدق. کون غایت صیجاق، اوت کبی ییل اسیور، انسانك یوزینی قاورور ایدی. یولیمزه دوام ایتمکدن بن یورولمشدم. آرقداشیمه: «قارنده‌شم، صیجاق اکسل نجیه‌ده‌ك برقریه‌یه کیدوب استراحت ایدر ایسه‌ك اولمزمی؟ زیرا بنده یورمیه طاقت قالمادی» دیدم، بنم سوزیمه قولاق ویرمدی. بن‌ده آتیمی وار قوتیله قوغه‌رق آرقداشمدن قاچدم. وکیدرکن «بن «کنیسة ادربن» قریه‌سینه کیدییورم.» دیدم.

« بو قریه‌نك اکثر سکنه‌سی والدمك آناسی طرفندن اولان قارنداشلریدر. بن بو قریه‌یه واردیغمده باشلر فوق‌الحد سویندیلر. زیرا بن آت اوزرینده اوینامیه، قلیچ اویونینه پك ماهر ایدم. بر برمز ایله اکلنمك اوچون بو قریه‌ده قالمغمی اوتندیلر. بنم آرقـامدن آرقـداشم‌ده یتشدی. ایکندی وقتینه قدر بنمله برابر قالدی. نهایت، هایدی

(۱) آی قارنداشلرم، شاگردلر! بزم مدرسه‌لرمز تمام شو صفتده اولان کشیلر یتشدرمکده‌در. بزونه اولدی‌ده شو کبی عطالت خانه‌لرده عمرلرمزی ضایع ایده‌لم. هایدی بر آغزدن اتفاق ایدوب راحت، راحت اویوبان مدرسلرمزی اویغاته‌لم، اصلاح طلب ایده‌لم. بویله یاپمازسه‌ق، آنلردن خیر بکله‌مك عبثدر! کوره‌یم سزلری!

کیده‌لم. دیدی. بن «آتیمی کوتور، وآووله قایت، بن یارین صباحدن کیده‌چکم، استرسك والدیمه بنی «طنطایه» سفر ایتدی دیه سویلیه بلورسن.» دیدم. بن بو قریه‌ده اون بیش کون قدر قالدم. بو راده حالم دکشدی، اوّلده‌گی رغبتلرم بیرینه باشقه رغبتلر کلدی. شویله‌که:

«والدمك اخوالندن بری اولان «شیخ درویش» نام کمسه چوق دفعه لیبیا صحراسینه (نوبه، مصر، طرابلس غرب آرالرنده واقع، برقاچ واحه‌لری مشتملدر) سفر ایتمش وطرابلس غربه قدر کیدوب السید محمد المدنی حلقهٔ تدریسینه اولتورمش، برقدر علم اوگرنمش، وآندن «شاذلیه» طریقتینی آلمش بر کمسه ایدی. بو کشی «الموطأ» کتابینی و باشقه حدیث کتابلرینك بعضسینی، وقرآن شریفی گوزل‌روشده حفظ ایتمش ایدی. آخرالاواخر سفرلردن توقتاب مذکور قریه‌ده ایگنچیلیك ایله اشتغال ایدر ایدی.

« کنیسة ادربن‌ده اونکر دیکم کیچه‌نك صباحنده مذکور شیخ بکا کلدی. النده محمد المدنی‌نك بعض مریدلرینه یازدیغی رساله‌لرینی محتوی، اینجه «مغربی» یازی ایله یازلمش بر کتاب وار ایدی، اوغلم، کوزلرم ضعیف اولدیغی اوچون شو اینجه یازیلری اوقویه میورم. شو کتابدن بکا بر آز اوقورمیسن؟» دیدی. شیخك بو رجاسینی شدتله رد ایتدم. اوقومق و آنکله اشتغال ایدو چیلره لعنت اوقودم. یوزیمی دیکر طرفه چویردم. شیخ کتابینی اوکیمه قویدیقنده، کتابی اوبر طرفه آلوب براقدم. لکن شیخ بر آچیغ اثری کوسترمدی. بلکه تبسم ایدره‌ك بو ادبسزلیکلریمی، حلمنك الك گوزل منظره سیله تلقی ایتدی. دها برچوق دفعه رجالرده بولندی. آخرالامر بکا کتابی آلدرمیه موفق اولدی. کتابدن برقاچ یوللر اوقودم. اوقودیقلریمی شیخ آچیق عباره‌لر ایله تفسیر ایتمیه باشلادی. شیخنك عباره‌لری بنم نفرتم ایله چارپشور، عاقبت بنم نفرتیمه غالب کلور، دماغمنك الك یاشرین قپولرینی ناووب کروب بیرلشوردی.

شیخ ایله مصاحبتمزدن آز بر زمان صوڭنده ایبده‌شلرم کلـدی ؛ بنی آنه بینمیه ، قلجله اوینامیه ، قریه‌یه یاقین نهرده یوزمیه چاغردیلر . کتابی آندم آنلر ایله برابر اوینامیه کیتدم . ایکندیدن صڭره شیخ دخی کلدی. بر آز اوقومه‌یی رجا ایتدی . اوقودم . اوتفسیر ایتدی . صڭره اوینامیه چیقدم . ایکنچی کونیٔ هم بویله یاپدی . اوچنچی کونی ایسه اوچ ساعت متصل بن اوقودم ، شیخ بنم اوقودیغمی ترجمه ایتدی . اوچ ساعت‌مدتی اصلا اوصانمدم . کیده‌جك اولدیغنده « بن بوکون بعض بر اشلردن اوتوری ترلا (باصو) یه کیده‌جکم » دیدی. بن ده « کتابی بڭا براقسه‌ڭز اولمزمی ؟ » دیدم . براقدی ، کیتدی . اوکیتدیکدن صوڭ بن کتابی کمال شوقله اوقومیه باشلادم . آڭلامدیغم جمله‌لر اوزرینه شیخدن صورمق اوچون، علامتلر قویدم . بویله‌لکله اویله وقتینه‌قدر قالدم . اوینامیه‌ده چیقمادم. بلکه اویو نه نفرت ایده باشلادم . ایکندی وقتی کلدیکده آڭلامدیغم جمله‌لرنڭ معنالرینی شیخدن استفسار ایتدم عادتی اوزرینه بڭا آڭلاتدی . بنده مطالعه و آڭلامیه رغبت آرتدیغینی کوردیکده شیخ اوقدر شادلندیکه تعریف ایده‌مم. بو رساله‌نڭ مندرجاتی برقدر معارف صوفیـه و آنلرنڭ تهذیب اخلاق و تربیهٔ نفس حقنده اولان گوزل سوزلردن عبارت ایدی.

« بیشنچی کون کلدیکده بڭا، ایك سومدیکم شی اولان مطالعه واوقومق غایت محبوب ؛ جان ودلدن محبت ایتدیکم اویون و بطالت فوق العاده منفور ود شمن کوزوکمیه باشلادی. بنی اوّلده سودیکم اویونلره دعوت ایدوچی، و شیخنڭ صحبتندن الیقومیه چالشوچی آرقدشلرمڭ صورتلرینی کورمك استمیوردم. مصادفة برسی بڭا یولوقورسه درحال صاوشوردم .

« بید نچی کون‌ شیخدن سزنڭ طریقتڭز نه‌در بابام ؟ » دیه صوردم .

شیخ : طریقتمز اسلامدر .

بن : شو انسانلرنڭ هپسی مسلمان دگلمیدر عجبا ؟

شیخ : مسلمان اولورسه‌لر اوفاق تفاك شیلر اوچون چیکشمزلر ،

بالاندن بالانـه الله‌نڭ اسم کریمیله آنط ایتمزلردی!...

« شیخڭ شو کلمه‌لری برحریق هائل کبی بنده اولان باطل دعوالری وفاسدخلیالری، یاپمدیغمز بر گناه قالمدیغی حالده مسلم کامل اولمغی دعوا ایتمك غرورلرینی بر دقیقه‌ده یاندردی، کیتدی .

بن : تنهابیرلرده ونماز صوڭنده اوقوله‌چق وردلرڭز نه‌لردر ؟

شیخ : بزده قرآندن باشقه وردیوقدر . هر نماز آرقاسنده کمال تدبر وفهم ایله برجزأ قرآن اوقوملیسن !.

بن : بڭا قرآنی آڭلامق نره‌ده؟ برشی اوگره نمدم‌که آڭلایه‌یم.

شیخ : بن‌سنڭله قرآن اوقویه‌جغم برقدر اجمالا آڭلارساڭ کافیدر. بونڭ برکاتنده‌سڭا جناب الله تفصیلا آڭلامه‌غیده الهام ایدر. تنها محللرده دائما اللهی ذکر ایتمه‌لیسن (ذکرنڭ کیفیتینی‌ده بیان ایتدی.) سیکزنچی کونی شیخڭ تعلیم ایتدیکی طریق ایله عمل ایتمیه باشلادم. بویله‌لکله برقاچ کونلر کیچدکدنصڭره بنده بسبتون یڭی برحـال ظهور ایتدی: نفسم دیگر بر عالمده اوچیوردی . بنم اوچون اوّلده طار اولان شیلر هپ کینش کوزکیوردی. بڭا کوره دنیا پك اوفاق برشی، عالم‌قدسی‌یه میل، عرفان حقیقی‌یه شوق ایڭ بیوك بر مقصد عد ایدلمیه بـاشلادی. جمیع صیقنتی وکدرلر زائل اولدی. بنده یالغز برفکر قالمشدی‌که اوده، نصل ایدوب‌ده، کمال معرفت صاحبی ومهذب‌النفس برانسان اوله‌یم؟ فکری ایدی. جناب مولا بڭـا بوشیخی کمال رحمت ومرحمت ایدوب توغری کیلتوردی. زیرا بوشیخ بنی جهالت حبسخـانه‌سندن معرفت میدانینه؛ تقلید اسارتندن توحید حرینینه چیقاردی. اشته یـاقینلرمدن برسی‌اولان بوشیخنڭ صحبتندن‌نفسمڭ بولدیغی اثربودر. اگر بودنیاده بنده سعادت وار ایسه ، شکسز اوسعادتنڭ آچقیچی شیخ درویشدر. بوشیخ بنم طبیعتمدن غائب اولان علم محبتینی قایتاردی، فطرتمده مرکوز

Центральная научная библиотека КазНЦ РАН Лобачевского, 2/31
№ 215628

اولوبده بندن گیزلنمش برشینك پرده‌سینی آچوب بڭا کوسنردی.

«بو قریه‌یه کلدیکمدن اونبیش کون کیچدیکده بزم قریه‌مزدن (محلة نصر) برسی «کنیسة ادربن» ه کلدی. بنی کورمك اوچون والده‌منك «طنطا» یه کتدیکینی خبر ویردی. بوکشینك بنم بوآنه قدر «کنیسه»ده قالدیغمی والدیمه سویلیه‌چگینی بقینا بلدم. بوندنطولایی ایرته‌سی کون صباحدن «طنطا» یه کیتدم. زیرا بوندنصکره بو قریه‌ده قاله‌چق اولورسه‌م والدیمنك تکدیر ایده‌چگی آشکار بر حال ایدی.

«دوغری، بن بوقاچدیغم‌یرده والدیمنك‌وکندیمنك مقصدی اولان علمی بولدم. فقط بوڭا والدمی‌اقناع ایتمك کوچ ایدی. «طنطا»یه‌واصل اولدم. لکن بنم واردیغم وقت تحصیل وقتلرینك آخری اولوب، تعطیل وقتلری یاقنلاشمش ایدی. (١٢٨٢ ه جمادی الاخری آینده.) اویله ایسه‌ده بعض مشایخنك بر کریمه‌سی وفات ایدوب، قزینه اولان قایغو وحسرتی آنی «عزیه» شرحی «زرقانی»یی تمام ایتمکدن منع ایتمش ایمش. دیگر بر شیخ‌ده بعض مانعلرد نطولایی « آجرومیه » شرحی «شیخ خالد»ی تمام ایده‌مه‌مشدی. بو کتابلر هر ایکیسی اوّللریندن اوقولیورلردی. هر ایکیسینه حاضر اولدم. حمد اولسون شیمدی اوقودیق وایشتدیکلریمی ایی آڭلابوردم.

«بنم، بوحالیمی بلن شاگردلر، کیله‌چك درسی مطالعه ایدشمك اوچون بنم اطرافیمه طوپلانمیه باشلادیلر.

«مذکور سنه‌نك رجبنده شاگردلر ایله برابر « شرح الزرقانی » مطالعه ایتمکده ایکن، اوکمده «مجذوبلر» یاخود «دیوانه‌لر» دیه‌مشهور طائفه‌لره بکزه‌ین بر کیمسه کوردم. کوزلریمی کوتاروب‌اوزرینه باقدیغمده: „مصرك بیاض حلواسی نه قدر طاطلیدر“ مئالنده بر سوز سویله‌دی. بن: «هانیا‌حلوا، کوستره‌ڭ اولمزمی؟» دیدم. او: سبحان الله آرایه‌ن بولور. دیدی وچیقدی. بن بونی، بڭا علمی طنطاده دگل، مصرده‌تحصیل

ایتمیه اشاره ایدر بر الهام کبی تلقی ایتدم. شو سنه‌نك شوالی اورتالرینده مصرده «الازهر» ه کلدم. مشایخینك درسلرینه‌مداومت ایله‌دم. بو وقتلر عزلت، وانسانلردن اوزاقلاشمه‌یی اختیار ایتدم. برسیله ضرورتدن بشقه بر کلمه سویله‌شر ایسه‌م استغفار ایدر ایدم. هر سنه تعطیل کونلرینك اوّلنده قریه‌مز اولان « محلة نصر » ه کیدر ایدم. اوراده شعبان یاریسندن، شوال یاریسینه قدر، یعنی ایکی‌آی مقداری قالوردم. قریه‌یه وصولمده، ذکری کچن شیخ درویش بندن مقدم قریه‌مزه کلوب توروردی. بن مصره سفر ایده‌ن کونه قدر، بڭا قرآن وبشقه علملر تعلیم ایدر ایدی. هر سنه بندن: ازهرده‌نه‌علملر اوقودڭ؟ دیه‌صوراردی. بنده‌اوقودیقلریمی بر بر صایدیغمده، یامنطق نیچون‌اوقومادڭ؟ حساب نره‌ده؟ هندسه مبادیئنی هم اوقومامش سن» دیردی. بن: بو صایدیغڭز علملرڭ چوغیسی ازهرده اوقولمیور. دیدیکمده «علمی ازله‌ینلر نره‌ده اولورسه‌ده بوله بلورلر» دیر ایدی. قریه‌دن قاهره‌یه کلدیکمده بو علملری بلوچیلری آرار، وبر قدر استفاده ایدردم. بعضاً ازله‌دیکلریمی تابار، بعضاً‌نا بمازدم. بن بویله متحیر برحالده ایکن مصره ١٢٨٦ سنه‌سی آخرلرنده مرحوم سید جمال الدین‌افغانی حضرتلری تشریف بیوردیلر.

«بن، ١٢٨٧ سنه‌سی محرمینك اوّلندن‌افغانی‌یه مصاحبت ایله‌باشلادم. آندن ریاضیات، حکمت وکلام علملرینی تلقی‌ایتمیه کرشدم. بو محترم ذاتدن استفاده ایتمه‌یه باشقه‌لرینی هم دعوت ایدر ایدم. ازهر مشایخ وطلبه‌سی آراسنده افغانی وبزم حقمزده قیل وقال چوغالدی « علوم ریاضیه اوقومق اعتقادی ضعیفلشدرور، ایمان نورینی اکسلتور، انسانی آخرت سعادتندن محروم ایده‌چك ضلالته سوق‌ایدر» دیرلردی.

«قریه‌مزه قایتدیغمده بن بونلری شیخ درویشه حکایه وعرض ایدر ایدم.

او، بڭا «هى، اوغلم' جناب الله عليم وحكيمدر. آنڭ علم وحكمتينڭ فوقنده هيچ علم وحكمت بولنماز. عليمنڭ ايڭ بيوك دشمانى جاهلدر. حكيمنڭ برنجى دشمانى سفيه‌در. اللهه ياقينلاشدره‌جق وسيله‌لرنڭ ايڭ افضلى علم وحكمتدر. الله قاشنده هيچ بر علم مكروه وهيچ بر جهل مقبول دگلدر» دير ايدى.»

اشته بونلر' تربيه وتعليمى حقنده مرحومڭ كنديسينڭ يازديقلريدر. همده كنديسينڭ سويله‌دكينه بناءً، هيچ وقتده آڭلامه‌ديغى، ياخود برشى استفاده ايده‌مديكى مدرسلرڭ درسلرينه حاضر اولمامشدر. بعض وقتلرده بر مدرسڭ درسينده حاضر اولديغى حالده، درس بيتنجيه دك ديگر بر كتاب مطالعه ايدوب اولتورورمش. ازهرده اوّل تحصيلنده استفاده ايتديكى شيخلردن محمد البسيونى نام شيخدر. ازهره اوچ سنه دوام ايتديكدنصكره، عادتاً اوراده اوقولان درسلردن اوصانمش، آنلردن اولوشينى آلمش كبى يگى علملرى استه‌ر، علوم عقليه‌يه ميل ايدردى. اوقوديغى وآڭلاديغى كتابلرى بر دها تكرار اوقومه‌يى پكده سومزدى. حسن الطويل نام شيخ ازهرده علم منطق ايله ممتاز ايدى. آنڭ درسلرينه دوام ايتدى' لكن قلبينڭ استه‌دكلرينه بر تورلى شفا بوله‌مدى. بلكه دائما ازهرده بولنمايان علملرى ازله‌ر، ازهرڭ كتبخانه‌لرندن كورمديكى فنلرڭ كتابلرينى آراردى. سالف الذكر شيخ حسن طلبه‌لره بر آز فلسفه اوقودردى. لكن بونڭ معناسى بويله درديه قطعى بر حكم ايده‌مزدى. بلكه بو درس احتمالات وتشكيكاتدن عبارت بر شى ايدى.

جمال الدين افغانى كلديكده قلبينڭ دولقنلرى باصلمش، آراديقلرى شيلرڭ كافه‌سينى، وايڭ بيوك مقصدلرينى آنڭ عندنده تابمش ايدى. افغانينڭ كلديكينى صاحب ترجمه‌يه ازهرڭ رواق الشوام طلبه‌سندن برى خبر ويرديكنده، فوق الحد شادانمش؛ صكره مذكور شيخ حسنه خبر ويروب، آنى افغانينڭ زيارتينه دعوت ايتمشدر.

افغانينڭ اوتورديغى خان خليل نام خانه وارديقلرينده، افغانى افشام ييمكينى ييورمش، آنلرى ييميه چاغرمش، اعتذار ايدوب بر آز اولتورديقلرندنصوڭ، آنلردن قرآن كريمڭ بعض آيتلرندن واو آيتلرڭ مفسرين وصوفيه‌يه كوره تفسيرلرندن صورمشدر. صكره كنديسى، صورديقلرينڭ تفسير ومعنالرينى بيان ايتمشدر. صاحب ترجمه بونلرى ايشتديكده پك سوينوب نه ياپه‌جغينى شاشرمش. زيرا تفسير وتصوف آنڭ ايڭ سوديكى يا خود اوزى ديديكى كبى سعادت آچقيچى اولان علملردر. جمال الدين افغانيدن، كتاب الزوراء، شرح القطب على الشمسيه، مطالع، سلم العلوم، هداية الحكمة، الاشارات، حكمة العين، حكمة الاشراق، عقائد الجلال، التوضيح مع التلويح، الجغمينى فى الهيئة القديمة، كتابلرينى وهيئت جديده‌دن هم بر كتاب اوقومشدر.

همده، افغانى آنى بشقه شاگردلرى كبى، انشاء وادبى، اجتماعى، سياسى مقاله‌لر يازميه ارشاد ايدر، خطبه ونطقلر القاء ايتميه آلشدرور ايدى. بوايكى بابده بزم مفتى اوقدر براعت حاصل ايتمشدر كه، استاذندن فرسخلر ايله كچمشدر. چونكه افغانينڭ عباره‌لرى هرنه‌قدر بليغ ومتين ايسه‌ده، عجميلك كدورتندن پكده صاف دگلمش. شيخنڭ عبارتى ايسه خالص عربى، صافى وتازه ايدى.

ديگر جهتدن افغانينڭ هر مجلسى علم، حكمت، ادب وسياست مجلسى ايدى. صاحب ترجمه بو مجلسلرڭ هرقايوسنده حاضر اولور، پك چوق استفاده ايدر ايدى. مذاكره وقونوشمقدن حاصل اولان فوائد، درسدن آلفان فوائددن دها چوق' دها آلنمه‌سى چابوق اولديغى معلوم بر حالدر.

صاحب ترجمه‌نڭ مجلسلرى هم استاذينڭ مجلسلرى كبى علم، حكمت، ادب مدرسه‌سى ايدى. فقط شوقدر فرق وار ايمشكه، افغانى حكمتى هركسه تلقين ايتديكى حالده، شيخ هركسڭ وهر فرقه‌نڭ استعداد

وقابلیتینه کوره سویلەرمش .

درس اوقوته باشلامەسی وازهرده تعلیمی اصلاحه دعوتی:

مدرسلیك شهادتنامەسی آلمقندن مقدم ازهرده اوقودیقلری درسلری بعض طلبەلر ایلە مذاکره ایدردی. صڭره بر قدر طلبه طوپلانوب آنلره برشی اوقوتمەسینی اوتندیلر. اوّل باوّل آنلره منطقدن «ایساغوجی» صڭره حاشیەلری ایلە «شرح العقاید النسفیة» وعطار حاشیەسیلە مقولات السجاعی وبشقه ازهرده اوقولمیان کتابلری اوقوتدی. درسینه کون بکون طلبه چوق طوپلانوردی. آنلری عادت ایتمدیکلری فنون وکتابلری مطالعه ایتمیه دعوت ایدر وشاگردلری ایلە کیچەلری مطالعه ومذاکره ایدرەك اوزون کیچەلری قسقه ایدرلردی. عقلی باشنده اولانلر آنڭ بیان وتقریرینڭ کورکاملیکی، وفهمینڭ نچکەلکینه مفتون اولدیلر. وبر طائفه طلبه حسد ایدوب آنڭ حقنده شیخ «عُلَیش» نڭ آچیغینی تحریك ایتدیلر. کونلردن برکون شیخنڭ اوغلیلە، دیگر بر طالب شیخه کیدرەك: «فلان مجاور (ازهر اصطودینتی ؟ ! . . .) ازهرده شرح العقاید اوقوتیور. دونگی درسنده اشعریه مذهبینه، معتزله مذهبینی ترجیح ایتدی.» دیدیلر. شیخ علیش ایسه هر ایشتدیکینی تصدیق ایدوچی برقولاق، دینده غیرتلی،[1] اوتکین مزاجلی، تیز آچولی بر کمسنه ایدی. بیوك، بیوك مشایخلرنڭ اوقوتمیه جسارت ایدەمدیکلری بر کتابی طلبەدن برسینڭ اوقوتمەسی آڭا پك بیوك کورولدی. صاحب ترجمەیی چاغرتدی. اوده کلدی. شیخ علیش، مسجد حسینیده درس اوقوتمقده ایدی. شیخ علیش: بن ایشتدم که سن شرح العقاید اوقوتیورمش سن. صاحب ترجمه: اوت افندم. شیخ علیش: سن اشعری مذهبینه معتزله مذهبینی ترجیح ایدیورمش سن.

(۱) غیرت: عربچەده، بزمچه „ کونچیلەمك “ عثمانلیچه وقزانچه « قسقانمق » تعبیر ایدیلەن صفتدر. بناءً علیه بوکلمەیی همت وبهادرلیق معناسنده استعمال طوغریدن توغری اوز معناسنده استعمال ایتمك دگلدر.

صاحب ترجمه: بن اشعری یه تقلیدی ترك ایدرسەم، نیچون معتزلی یه تقلید ایدەیم؟ خیر بن هیچ بریسینه کورکورینه تقلید ایتمیورم بلکه مسئەلری دلیللرینه قاراب آلیورم. علیش: بڭا بونی ثقه (اشانچلی) کمسه خبر ویردی. صاحب ترجمه: کیلتورکز اوثقەیی، کوز اوگمزده ایکی مذهبنڭ آراسینی فرق ایتسون، بن هانگیسینی ترجیح ایتمش ایمشم بیان ایتسون. علیش: سنڭ کبیلر شرح عقایدیمی آڭلایەچقلر؟

صاحب ترجمه: کتاب حاضردر، استەدیککزی صورایه بلورسز.

شیخ علیش کبی برمیابتلو شیخه بر طالبنڭ بویلەسویلەمەسی، طلبەلره پك آغیر کلدی. ایچلرندن بعضیلری بو «ساچین اوسدروب چالماسی آستینه جیوب قویەدر» دیەرەك باشندن چالماسینی آلدی. درسده حاضر اولانلر آراسنده شاو، شو چوغالدی. صاحب ترجمه: باشی آچیق اولدیغی حالده آنلرڭ مجلسندن چیقوب کیتدی. خلق، او وقت تورلی سوزلر سویلەدیلر. بعضیلری شیخ علیش حضرتلری فینامشدر، ودیگرلری، درسدن منع ایتمشدر، فلان دیدیلر. خلاصه: صاحب ترجمه ایلە افغانی حقنده اووقتلر قیل وقال، گفت گو، دوش وخیال چوغالدیقچه چوغالمشدی. لکن بووقعەده اولان ماجرا، بزم یازدیقمز قدردر. بوندن زیادەسی دوش کوروچیلر طرفندن اویدرلمش شیلردر. بوماجرالردن صوڭده صاحب ترجمه درسندن توقتالمادی. فقط درس ثناسنده یانینه بر طیاق قویار و «اگر شیخ تیمرلی طیاغی ایلە کلورسه فارشوسنده بوطیاغی بولەچقدر» دیر، ایدی.

اویلە ایسەده، بوحادثەنڭ اثری اوزیندن بیوك اولمشدر. بعض جامدلر بوحادثەیی بیب اوچی ایدرەك افغانی ایلە شیخنڭ دینلرینه وعزیز ایمانلرینه قدر اوزاندیلر. شو قدر وارکه بوکبی طعن وافترالردن هر عصرنڭ بیوك امامری، حکما وفیلسوفلری سالم قالمامشلردر. بوکبی تهورلر ایلە حقد وحسدلرینه شفا ازلەین دشمان وحاسدلر،

و بونلره کورکورینه تقلید ایدن مسکین و مجنونلر آزه‌چق دوشنورلرسه
بوکبی فنا خلقلرینی گیزله‌رلردی . بو طعن و حسدلر ، افترا و بهتانلر
بو ایکی اسلام حکیمینك تاریخلرنده‌اك پارلاق صحیفه‌لر تشکیل ایله‌جکلردر .
فقط بونك سوء تأثیرینك بیوك بر حصه‌سی عموم عالم اسلامه ، و باخصوص
« ازهر »ه دوشمشدر . چونکه بو ماجرالر ، آنلردن بکلنلن اصلاحلره ،
آنلردن امت محمدیه‌نك فائده‌لنمه‌سینه بیوك مانع اولدیلر . آنلر دین
و قارنداشلرینه خدمت ایتمك اوچون وارقوتی بازوبه‌ویره‌رك چالشدیلر .
حسن نیتلرینه کوره الله عندنده اجرلرینه نائل اولسه‌لر کیره‌کدر .
بو واقعه‌نك فنا تأثیرندن طولایی صاحب ترجمه « مدرسلیك » و عالمیة
شهادتنامه‌لرندن محروم اوله یازدی . الشیخ العباسی نام شیخنك انصاف
و عدالتی اولمیه ایدی محروم اوله‌جقدی .

۱۲۹٤ ه جمادی الاولی ۱۳ده کندیسینی امتحان مجلسینه عرض ایتمش
و امتحانده چوق زحمت چیکمشدر . چونکه امتحان اعضاسینك اکثری
شیخ علیش طرفندن تعصب ایدرلر . بو شیخ ده سرسام طلبه‌نك سوزلرینه
ایاروب، صاحب ترجمه‌یه اولان عداوتینی اکملتمامشدی. بعض شیخلر
امتحاندن مقدم: «فلان، علم درجه‌لرندن هیچ بر درجه‌یه نائل اولمیه‌جقدر»
دیه آنطلر ایتمشلردی . امتحان باشلاندیقده ، بیکلـه دیکلرندن اوستون
جوابلر ایشتدیکلرنده ، مناقشه و مناظره‌یه باشلاب ، بر مسئله‌دن دیگرینه
کوچه‌رلر ، سوآل اوستینه سوآللر یاغدرورلر ، مکابره و مشاغبه‌لر
(فساد قوزغانمق) اظهار ایدرلر ایدی . بوندن طولایی بو مجلس امتحان
مجلسندن زیاده ، مناظره مجلسی شکلینی آلمش ایدی . مذکور الشیخ
العباسی بونی کوردیکده « والله بنم عصرمده امتحان اولنانلر ایچنده
بونك مثلینی کورمدم . برنچی درجه‌دن یوقاری بر درجه اوله ایدی مطلقا
آکا مستحق اولوردی . » دیمشدر شیخلردن بری، مشایخنك آرالرینی
توفیق ایتمك، بارشدرمق مقصدیله « شهادتنامه کاغدینی آلوب ، ایکنچی

درجه‌یی یازره‌ق ، امضاله‌نمق اوچون آرقداشلرینه عرض ایتمشدر .
جمله‌سی امضاله‌دیقدنصوك «الشیخ العباسی»ه عرض ایدیلدیکده ، اعضالرنك
مکابره و تعصبلرینی کوردیکده آنلره دها بر دفعه رجا و مراجعتی فائده‌سز
ظن ایتدیکندن ، غایت ناراضیلق ایله گنه امضا ایتمشدر . متعصب شیخلر
مطلوبلرینك بر کیسه‌کینه نائل اولمشلردی که ، اوده برنچی درجه‌دن
محروم ایتمکدر .

مدرسلیگه نائل اولدیقدنصکره‌غی تحصیلی وعمله باشلامه‌سی:

اوائل تحصیلندن مدرس اولنجیه قدر مشایخلردن تلقیء علم ایتدیکینی کچن
بابده یازدق . هر کیمه معلوم اولدیغی اوزره بزم اکثر طالب العلملرمز
« عالمیت شهادتنامه‌سی » یاکه « امامة منشوری » اله کچرمه‌گی تحصیل
علم و اوقومقدن مقصد اصلی ، تحصیلنك غایه‌سی عد ایدییورلر . بونلری
الده ایتدیکدنصکره آنلرك فکرلری یالکز ، علمدن مادی فائده چیقارمق ،
آنك واسطه‌سیله ، مال و رتبه کسب ایتمك جهتلرینه متوجه اولور .
لکن بزم مفتی آنلر مسلکینه سلوك ایتمیوب ، طرفلرندن « علم طلب
ایتمك بیشکدن لحده قدر لازمدر » . قاعده‌سی روایت ایدیلن سلف
صالحلرمز آثارینه اتباع ایتدی . حیاتینك صوك دقیقه‌لرینه قدر «بن دائما
طالب العلمم ، هر کون علم و معرفتم آرتمه‌سینی آرزو ایدیورم» دیورمش .
استاذك علم طلب ایتمکده اوچ دوری اولمشدر . برنچیسی ،
معروف ، ازهر طریقیله ، مؤلفلرنك عباره‌لرینه مناقشه ایتمك ، متنلری
شرح و حاشیه‌لری ، تعلیقات و هامشلری ایله اوقومق دوریدر . بو طریق
ایله اوزاق زمان اشتغال ایدره‌ك غایت اوصانمش ، آنلردن دها عالی
و دها فائده‌لی علملره میل و توجه ایدر ایدی . ایکنچیسی ، افغانیدن
اوقومق دوریدر : افغانی حضرتلری بیکل و مقصده چابوق ایرشدره‌جك
یول ایله ، بشقه علملر تعلیم ایتمش ، رکیك عباره‌لر ، ضعیف اسلوبلر ،
طاطسز مناقشه‌لر ، بعید احتماللر چوبلیگندن قالدیره‌ق ، سماء عرفانه

چیقارمش، طاطلی عباره‌لره آلشدرمش، مؤلفلره تقلیددن قورناروب، یقین ودلیل ایله حکم ایتمیه عادتلندرمشدر. بودور، برنجی دور کبی عرب لسانی ایله یازلمش علوم اسلامیه‌یه خاص اولوب، بر آزده فنون عصریه وعلملری مسلمانلرنڭ احوال حاضره‌سینه تطبیقی مشتمل ایدی. اوچنچی دور، علوم غربیه، معارف افرنجیه‌یه نظر (قارامق) دوریدر. مرحوم، اوّللری آوروپا لسانلرندن عربجه‌یه ترجمه ایدلمش پك چوق کتابلر مطالعه ایتمشدی. صڭره فرانسز لسانینی اوگره‌نه‌رك، فرانسزجه‌یازیلان کتابلری اوقدر برتهالکله اوقوردیکه هر کون مطالعه‌دن بوش اولمزدی. بشقه علملردن زیاده، علم الاخلاق والنفس واصول الاجتماع الانسانی، تاریخ وآنڭ فلسفه‌سی وفن تربیه‌یه اهمیت ویرور ایدی. بر آوروپالینڭ اسلام ومسلمانلر حقنده برکتاب یازدیقینی ایشدرسه درحال او کتابی استحضار ایدر ومطالعه ایدردی. خصوصاً تربیهٔ فکر واراده حقنده پك چوق کتابلر مطالعه ایتمشدی. اسویچره‌یه اولان صوڭ سفرنده اوراده «قلم مسند» یازیسینی اوگرنمشدی چونکه بویازی ایله یازلمش بعض اسلام کتابلرینڭ آوروپا کتابخانه‌لرنده حفظ ایدیلدیکینی وانگلیزلرنڭ «حضرموت» دن بعض «آثار حمیریه» یی کوتوردیکلرینی ایشتمشیدی. بوکتاب واثرلرنڭ عرب واسلام تاریخنده نه قدر اهمیتی اولدیغی اربابینه معلومدر. اشته بوعلوم افرنجیه، مرحومه: اسلام ومسلمانلری مدافعه‌ده بیوك قوّت ویرمش وبونلر ایله اسلامه خدمتده کوزی وکوڭلی آچیق بهادر کبی طاورانمشدر. چونکه بونلر قوّتیله، اسلام دشمانلرینڭ نره‌دن هجوم ایتدیگینی واو هجوملرنڭ نه‌طرزده رد ایدیله‌چگینی مکمل صورتده بلور ایدی. «آوروپا لسانلریندن برینی بلمیه‌ن کمسنه بوعصرده عالم صایلماز» دیورمش. فرانسزجه‌یی اوگرنمك حقنده کندیسندن بویله منقولدر: «فرانسزجه‌یی باشم قرق دورتی کیچدیکندن صڭره اوگره‌نمیه باشلادم. لکن براجنبی لغتی اوگره‌نمیه میلم

«وقایع عرابیه» (١) اثناسنده باشلانمشدی. اووقت الفبا اوگره‌ندم، برافدم، اونتولدی. برنجی دفعه فرانسه‌یه سفر ایتدیکمده اوراده اون آی مقداری قالدم. بووقت ظرفنده، «العروة الوثقی» جریده‌سینی تحریر ایدردم. فرانسزجه‌دن برشی اوگره‌نه‌مدم. زیرا آرقداشلرم جمال الدین افغانی وبشقه عرب قارنداشلر اولدیغی، ومذکور جریده‌نڭ محرری اولدیغم اوچون، درس قلان اوقومیه وقتم مساعد (٢) ایتمزدی.

«بوندن طولایی بو وقتلر، لغت جهتندن آزبچق اولسون بر فائده استحصال ایدلمه‌دن کچوب کیتدیلر. منفامدن مصره قایتدیغمده «محاکم اهلیه» ده قاضیلیغه تعیین ایدلدم. محکمه‌ده خصوصاً جنایات حکملری فرانسه اصول قوانینی اوزره اولدیغندن ومجلسده اولان بشقه قاضیلر قانونلری لغتیله بلدیکلریندن، قضا مجلسنده برابر اولتوردیغم آرقداشلریمدن ضعیف (آشاغی) اولماماق اوچون فرانسزجه‌یه میلم زیادلشدی. صڭره قاهره‌یه کلدم. محکمه‌لرنڭ برنده قاضیلق ایله مشغول اولدیغم اثناده، بو ایشه باشلامق اوچون وقت وحالی مناسب بولدم. اوتارجه بر معلم تاووب آوه چاغردم. النده «گرامیر» نحو کتابی اولدیغی حالده بکا کلدی.

الکده نه‌در بو؟ دیدم. نحو کتابیدر، دیدی. بن: بنم باشلامیه وقتم یوق. بلکه بن تمام ایتمك استیورم. دیدم.

«آلیکساندر دوماس» تألیفی اولان بر حکایه کتابی ویردم. بن اوقویه‌جغم. سن خطالرینی اصلاح ایدر، کلمه‌لرنڭ معنالرینی بیان ایده‌رسن. بوندن بشقه‌سی بنم وظیفه‌مدر. نحو ایسه تطبیق وعمل اثناسنده کلور دیدم.

(١) بووقعه‌نڭ نه‌دن عبارت اولدیغی ایلروده ذکر ایدلور.

(٢) مساعده کلمه‌سی، ساعد کلمه‌سندن چیقارلمشدر. ساعد عربجه‌ده بزم «بلەك» تعبیر ایتدیکمز عضودر. مساعده‌نڭ معناسی، اصلینی اعتبار ایدیلدیکده «بله کلشمك» و«بلەك ایله یاردم ایتمك» دیمکدر. صوڭندن مطلق یاردم ایتمك معناسنده اولدی. حالبوکه بز «وقتم مساعده ایتمدی» وقتم صیغدرمدی معناسنده استعمال ایده‌مز. وشول معنانی آڭلیمز. ویا آڭلشدر. وقت کینیش اولورسه گویا انسانه یاردم ایدییور. دیرایسه‌ك بر قدر جائز اولور.

بو معلم ایله مذکور کتابی وایکنچی ، اوچنچی بر کتابلری تمام اوقوب چیقدم. آوده یالـگز قالدیغمده فرانسزچه کتابلری داووش ایله قچقروب اوقوردم بویله‌لکله فرانسزچه‌نك مبادیئینی، اوقومق وآکلامق قدرینی حاصل ایتدم. لکن مکالمه‌یه اقتدارم یوقدی. بوندنصکره جای تعطیلی اثناسنده برقاچ دفعه فرانساواسویچره‌یه سفر ایتدم. بوسفرلریمده «جنوه» دارالفنونیك تعطیل وقتی درسلرینه حاضر اولوردم . اوشبو طریق ایله « محاکم ابتدائیه » ، «محاکم الاستیناف»ده قضا ایله اشتغال ایتدیکم حالده ، بوش وقتلرده چالشمق ایله فرانسزچه مکالمه‌یه اقتدار کسب ایتدم. بوندنما عدا بنی اوروپالسانلریندن برینی‌او گرانمیه سوق ایده‌ن حال: بن تجربه ایله تابدم‌که، آوروپا لسانلریندن بربنی بلمیان کمسه‌نك، علم وامتینه خدمت‌وآنلری مدافعه ایتمك دعواسینی‌ایتمه‌سی مطلقا بر بیل سوزدن عبارتدر.

نصل‌اویله اولمسونکه، شو زمانده دنیانك هرکوشه‌سنده، مسلمانلر ایله، آوروپالیلرنك مصالح واشلری قاره‌مه قاریشیق بر حاله کلمشدر. آنلرك لسانلرینی بلمیانلره، آنلرك خیرلریندن فائده‌لنمق، یاوزلرینك شرلریندن صاقلانه بلمك ممکن اولورمی ؟ هیچ! بیتدی.

یالـگز تربیه‌سی حقنده بر ایکی سوز:

تعلمی حقنده کچن بابلرده یازدق. تربیه‌سینه کلنچه‌یوقاریده‌یازدیقلریمزدن هم بر قدریسی آکلاشلمشدی. اوده. دیدیکمزچه، مرحوم،اعضالری فطری اخلاق حمیده‌ایله متصف برعائله ایچنده اوسمشدر . آنلری علم نوریندن بشقه برشی‌کیموتمزدی. صاحب‌ترجمه‌او، نور ایله‌ده‌نورلندی.

کچوك ایکان، آته بینمك، قلنچله اوینامق، یوگروك آنلر اوزرینده یارشمق، صوده یوزمکدن بشقه اوینلره پکده اهمیت ویرمزدی . بو اویونلر ایسه همت وفکره خدمت ایدوچی اویونلردرکه ، مدنی قوملر اولادلرینی مخصوص بو اویونلره آلشدریورلر ، بونلر ایله تربیه

علماسی توصیه ایدیور ، اوروپـاده بیوکلرك چوچقلـری بونلر ایله تربیه ایدلور.

بو تربیهٔ طبیعیه‌دن اولوشینی آلدیقدنصکره « شیخ درویش » تربیهٔ دینیه ایله تربیه ایدره‌ك، انسانلردن اوزاقلاشمیه، نفسینی تهذیب ایتمیه آلشدرمشدر . هر شبئه جدیت وقوة ایله کرشمك آنك‌عادتی‌ایدی.

یازدیقمز برچی، ایکنچی‌دورلر تحصیلی اثناسنده کوندزلری روزه‌توتار، کیچه‌لری نماز ، ذکر وتلاوتله کچرور، بوروُرکن آیاقینك باصدیقی بیره قارار ، وضرورتدن بشقه هیچ کمسه ایله قونوشمزدی . بر قاچ سنه‌لر، حتی سوقاقده گیزرکن بیله ، اجنبیه قادینه کوز صالمامشدر. ذکر ، فکر وتصوف کتابلرینه فوق الحد چومدیغی اوچون حسندن چیقار، متصوفین دیدیکی کبی، عالم الخیال، عالم المثال‌ده (۱) گیزردی. فقط بو کبی حاللری هیچ کمسه‌یه سویله‌مزمش ودیرمش‌که ,, صوفیه‌لره حاصل اولان ، طبیعتدن طیش حاللری اهلی اولمیانلره سویله‌مك اصـلا جائز دگلدر . او کبی شیلری کتابلره یازمق‌ده بیوك خطادر. اگر بن حکمدار اولورسه‌م، شو کبی حاللری کتابلره یازوچیلری اولتورمکله حکم ایدردم. زیرا آنلر بو عمللری ایله چوق آدملری فتنه‌یه‌دوشورورلر. ضرردن باشقه بر فائده کلتورمزلر . عالم‌خیاله آتیلانلرنك، بر تارتوب چیقارو چیدن‌بشقه آندن چیقمافلری غایت زوردر. تارتوب‌چیقاروچیلرده هر کسه توغری کلمیور . " بیتدی.

بز بوراده دیرز : صاحب ترجمه‌یی بو خیال دریاسندن تارتوب چیقاروچی ، جمال الدین افغانی اولمشدر . بو ذات آنی بو دریادن چیقاروب، آندن خیرلیسینه ارشاد ایتدی البت آنی بوخیال عالمندن قورتارمق اوچون افغانی خیلی زحمت ایتمشدی . صاحب ترجمه بوندن قورتلمیه، افغانی ایله اوزاق زمان مصاحبت ایدره‌ك آنك بو بابده مهارت

(۱) روحانیات وما وراء الحسه ایمان ایدر ایسه‌ك بونلره انکار ایتمك معناسزدر! . . .

تامّه‌سی اولدیغینی یقیناً بلدیکی ، افغانی‌ده، صوفیه کلاملرینك تو یوملرینی چیشوب کندیسینك تصوف اهلندن اولدیغینی اثبات ایتدیکی صوڭنلغنه موفق اولمشدر.

شیخ علیش مسئله‌سی وقتنده خلق ، صاحب ترجمه‌نك تصوف وعباداتده اولان درجه‌سینی بلسه‌لردی ، هر نه قدر صلاح ایله معروف ایسه‌ده شیخ علیشه، وآڭا افترا ایدوچی مجاورلره هجوم ایدرلردی . لکن او، عبادات وتصوّفینی خلق کوزندن گیزله‌ردی .

صاحب ترجمه‌یی تربیه بابنده حالدن حاله کوچره‌ن افغانی اولمشدر. دیدك. علمده هم ایکنچی طریقه نقل ایدن اودر.

امّـا ، بوایکی یولنك هر ایکیسینه یول حاضرله‌وچی ذکری کچن شیخ درویشدر . تربیه‌سی حقنده تکلمدن کوچمزدن مقدم شونی‌ده یازه‌یم : آنی ارشاد دینی وانسانلره نصیحت ایتمك یولینه کوندروچی هم شیخ درویشدر. افغانینك تعلیم ایتدیکی، اصلاح علمی وسیاسی‌نك یولینی کوستروب بیبه‌روچی هم بوشیخدر. شویله‌که: شیخ مریدینك اوزون زمان عزلت ایتدیکدنصکره نفسی تهذیب ایدیلدیکینی، مریدلرك یولینی کیسوچی یولداشلردن فورقمیه مجال قالمدیغنی کوردیکنده آڭا انسانلر ایله مصاحبت، وآنلری ارشاد ایتمك ایله امر ایتمشدر. بوتوغریده کندیسی بویله یازمشدر : « ازهرده تحصیلنك اوّللرنده استفاده ایتدیکم شیخلردن بشقه آدملردن یراق اولدیغیمی ، عزلت وانزوایی اختیـار ایتدیگمی سویله‌مشدم . شیخ درویش‌ده بنی، نفسنك مکروه کوردیکی، روزه تونمق، قبا کیوملر کیمك، وبعضا انسانلری انتقاد ایتمك یوللری ایله‌تربیه ایدردی. لکن بویله‌لکله‌بیدی‌سنه کچدیکدن‌صوك ۱۲۸۸سنه‌سی قریه‌مزه قایتدیغمده شیخ بڭا : بوعزله‌نه وقته قدر سوره‌چکدر ؟ سنده انسانلری وکندیکی هدایته ایردره‌جك بر نور اولمزسه علمکدن نه فائده واردر ؟ ملتکی اوتوده‌رق فائده‌یی یالگز کندیك اوچـون قزانمق

یکده مافتاولی برعمل دگلدر . اوگرندیکی شیلر ایله انسانلره فـائده‌کیلتورمیه‌ن کمسه، معرفتینك الڭ اهمیتلی یمشینی ضایع ایتمش اولور . بوندنصوك انسانلره قارشمالیسن، وآنلری توغری یوللره وایزگی عمللره ارشاد ایتملیسن دیدی . بن «انسانلردن غایت نفرت ایدیيورم ، آنلر ایله معاشرتی هیچ سومیورم ، آنلرك حقدن اوزاق اولدیقلری ، وحق عرض ایدیلدیکده آندن نفرت ایتمه‌لری بڭا فوق‌الحد آغر کلیور» دیدم.

شیخ : سنی آنلرك معـاشرتینه دلالت ایتمکیمنك برچی سببی‌ده آنلرك شوحالده اولدیقلریدر. همه‌سی هدایت تابه‌ش وتوغری یـولـه سلوك ایتمش اوله ایدیلر ، سڭا بر احتیـاجلری اولمزدی . دیدی . بوکوندن باشلاب بنی عوام مجلسلرینه آلوب وارور ، تورلی بابلردن سوز آچوب ، بنی سویلتمك اوچون خطابلرینی بڭا توجیه ایدر ، ومجلسده اولانلرنك سوآللرینه جواب ویرمه‌کم اوچون بڭا امر ایدر ایدی. بنده انسانلره الفت، آنلره سویله‌شمیه باشلادیغمی کوره‌نجیه‌قدر بوعملینه دوام ایتدی . شو سنه‌نك شوالنده قانلی یاشلر دوگـه‌رك بنم ایـله وداعلشدی ایکنچی سنه‌سی وفات ایتدی . الله رحمت ایلیه ! بیتدی.

بوندن آڭلاشلورکه ، شیخ حضرتلری مریدینك تربیه‌سی کمـاله ایردیکینی ، وباشلادیغی عملینك تمـام اولدیغینی کورمش ، اجلی یاقلاشدیغینی سیزمش اولدیغندن ، مریدینی بودنیاده‌بر دها کورمیه‌جك وداعـله وداع ایتمش وصوك بر کوروش اولدیغندن اثـرلنوب قاتی آغلامشدر .

عمل واصلاحات دوری حقنده سوز باشی:

بر آدم‌چیقوب‌ده: « برقوم ایچنده نه کبی آدم الڭ بیوك آدمدر ؟ » سوآلینی اورتایه آتارسه ، جوابلر انسانلرك فهم ومشربلرینه‌کوره مختلف صورتلرده ویرلور : بونیسی: الڭ بیوك آدم عالمدر. دیگری، خیر، الڭ بیوك وافضل آدم فیلسوفدر . اوچنچیسی ، بڭا کوره الڭ بیوك آدم ایزگی

ونقوی کمسنه‌در. دورتنچیسی ، بکّا قالورسه قوماندان وجهانگیرلر الڭ بیوك آدملردر. بیشنچیسی،یوق،انسانلرڭ بیوکی سیاسی(دیپلومات)در. دیر . بشقه‌لری هم مذهب ومشربلرینه مناسب جوابلر ویرورلر. فقط بونلرڭ هیسینی دلیل وبرهانلره‌قاینار ولورسه، جمله‌سی الڭ بیوك آدملر، مصلحلر (ریفارماتورلر) اولدیغینه اتفاق ایدرلر . اوت ، ملتلرینی آشاغیدن یوقاریه چیقارمق اوچون همت وعزیمتلرینی اشـلـه‌تنلر الڭ بیوك والڭ حرمتلی انسانلردر. عالملر ، صالحلر ، قوماندان وسیاسیلر هرزمـان بولندیقلری حالده، مصلحلرڭ برسی ایله زمـان برقـاچ عصرلرده بر گنه دفعه جوردلیق ایتمکده‌در.

انساننڭ بیوك اولمه‌سی ایکی شی ایله‌در : بری . فطری‌در . کسب ایله حاصل اولمز. اوده کمـال خلقت (مکمل یارادلیش) واعتدال مزاج (صوغوق قانلیلیق)دن نشأت ایدن استعداد ووراثةً کیلن کورکام خلقدر. ایکنچیسی کسب ایله تابلور. اوده: توغری‌تربیه‌وفائده‌لی‌تعلیمدر. بزم امامه کلنچه ، هرشیئه استعدادی بیوکدی . حتی کورکام تربیه وتعلیمینه شو بیوك استعدادی برچی تخم اولمشدر. یوقاریده کوردیکمزه کوره آنڭ فطرت سلیمه‌سی (تازه طبیعتی) آڭلامدیقلری درسلره حاضر اولمیه راضی اولمامشدر . بوحال بشقه طلبه‌لرده کورولمش دگلدر . بلکه آنلر شو آڭلامدیقلری درسلره صبر ایدرلر، بلڭ دفعه تکراردن صوڭره برشی ازبرله‌رلر ایسه بلدك وآڭلادق ظن ایدرلردی . صاحب ترجمه مسئله‌لری آڭلامه‌دن، بونده‌حکم قطعا، یاخود ظن غالب بویله‌در دیه حکم ایتمه‌دن تاشلامش دگلدر . بوندنطولاییدرکه ، احتمـالات شیئلرندن چابوق اوصانمشدر (١) بوخصوصده کندیسی « عربچه کتابلری ازهر طریقیله اوقومق ذهن وفکریمه خیلی ضرر کلتوردی ،

---

(١) آلتنچی قرن هجریدن باشلاب اسلام علماسی هپ احتمالچی کسلمشلردر. حقایق الاشیاء ثابتة ! دگلمی ؟ ! . . . .

بو چوپلردن ذهنمنی بر قاچ سنه‌لر سبوردیکم وتازارتدیغم حالده، کینه تمام تازاروب بیتمادی.» دیرمش .

جمال‌الدین افغانی درس اوقتورکن ، اوّلا مسئله‌یی هر کیم آڭلا-یه‌چق روشده آپ آچیق بیان ایدر، صوڭره کتابنڭ عباره‌سینی اوقور، وآنی مسئله‌یه تطبیق ایدر، موافق کاررسه گوزل ، کلمزسه عباره‌ده اولان قصوری بیان ایدر. یاکه اوّلا کتاب عباره‌سینی اوقور وآنـڭ دلیلنی آرار، بولنورسه کتابی تصدیق ایدر، بولنمازسه کندی عندنده اولان دلیله اعتماد ایدوب بشقه‌سینی ترجیح ایدر ایدی. اوشبوطریق ایله هر مسئله‌ده کندیلگندن حکم ایتمك اقتدارینی کسب ایتمش . یالڭز مسئله‌یی کتابده‌غی کبی آڭلایوبده مؤلفینه مسلم اولمیه هیچ بر وقت راضی اولمامشدر.

استاذنڭ ایسـه اوزی کبی ازهرلیلـردن امتیـازی شونلر ایله‌در : او ، اوّل امرده آڭلامدیغی درسلره حاضر اولمیه‌راضی اولمزدی . صڭره‌لری ایسه یالڭز آڭلامق ایله‌ده اکتفاء ایتمیوب هر شیئی دلیل وبرهانه عرض ایدر ، دلیل وحجة تقویه ایتمیه‌ن شیلری مطلقا قبول ایتمز ایدی . هم‌ده باشقه‌لری کبی یالڭز ازهرده اولان علملر ایله قناعت ایتمیوب ، علم یولینه کردیکندن باشلاب تـا وفات ایدنجیه قدر علم طلب ایتمکده ایدی. کندیسینڭ کمالتینی آرتدره‌چق، ملت وقومینـڭ شأنینی یوقارولتمیه معاونت ایده‌ن علملری باشقه‌لرینه تقدیم ایدردی. اگر آوروپا علما وحکماسی کبی ، توغری‌طریق ایله مدرسهٔ نظامیه‌لرده تعلم ایدره‌ك، عمرینڭ قسم اعظمینی سقیم وعقیم اولان ازهر طریقـی ایله ضایع ایتمیه ایدی ، کوردیکمز علم وکمالدن فات ، فات زیاده‌سینی کورور ایدك . مع‌مافیه ایرشدیکی علم وکمال هم خوارق کبیدر. زیره نه کبی علمده اولورسه اولسون تکلم ایدرسه، شو علمنڭ واضعی کبی تحقیق وتدقیقلر توگاردی .

تربیه‌سی ایسه بوفاریده کوردیکمز کبی ، بدعت وخرافاتلردن تازه اولان توغری صوفیه طریقی اوزره اولمشدر . بو تربیه ثمره‌سی اولاره‌ق ، نفسینه مالك ، اخلاقی کامل ودین آگا وجدان کبی بیر لشمشدی . صگره‌دن دینی ، برهان ایله آلمیه کوچمشدر . آنك موفق اولدیغی شیلرنك اهمیتلیسی « تربیهٔ اراده » در . یعنی اقدام وعزیمت ملکه‌سیدر . ذکری کچدیکی اوزره ، استاذ عمل واصلاحه «رسمی‌مدرس» اولمقدن مقدم توجه ایتمش ، اصلاحه ، لفتی تیر گزمك ، ازهره علم ودین روحی اوفورمك ایله باشلامش ایــدی . افغانی ایسه آنی ، اصلاح اجتماعی وسیاسی کبی بیوك اصلاحلره توجیه ایتدی . بو خصوصده آنی اوزینه معین وایبداش اتخاد ایله‌دی . بر مــدت بو نوع اصلاح ایله اوغراشدی ایسه‌ده ، عاقبت ، امتنك لسانینی احیاء ایتمك ، توغری تربیه وفائده‌لی تعلیم ایله آنلره تازه روح وبرمکدن بشقه اصلاحه زمان وحالنك مساعده‌سی اولمدیغینه قناعت حاصل ایتمشدر .

(١) ماسونیه جمعیتینه دخولی : (بوهم سوز باشیدر)

جمال‌الدین افغانی بیوك بر عمل اجرا ایتمیه کندی کندینه سوز ویرمشدی .

(١) « ماسون » کلمه‌سی فرانسزچه‌ده بانی « بناء ایدوچی » دیمکدر . ماسونیة قدیم جمعیتینك مقصدی بناءچیلیق ، هیکلتراشلیق اولدیغندن ، بو اسم ایله آتالمشدر . بو کبی بناءچیلیق یاخود (ماسون) جمعیتی ، میلاد عیسی (عم)دن ٧١٥ سنه مقدم باشلانوب ، بعدالمیلاد ١٠٠٠ سنه‌لرینه قدر دوام ایتمشدر ، بو جمعیت اعضالری روماده ، استانبولده ، لوندره‌ده ، قرطبه ، غرناطه ، حتی شام وبغدادده جسیم سرایلر ، کلیسالر ، قلعه‌لر ، قله‌لر ، وجامعلر بنا ایتمشلردر . بو ، ماسونیة ، قدیم ، یاکه « علیه »ناملری ایله معروفدر . بزم زمانمزده‌گی ماسونیه جمعیتی ایسه ١٧١٧ م‌دن باشلانیور . بو ، یگی ، یاکه « رمزیه » نامیله معروف اولان « ماسونیه » نك مقصدی ، علوم ، معارفه ، اخلاق وفضائله ، عموم اجتماع بشریه خدمت ایتمك ، انسانیت وعدالتنك قولندن توتمقدر . یگی ماسونیه ایلك اوّل انکلتره پایتختی لوندره‌ده تأسیس ایدلوب ، اورادن آوروپا وآمریقا مملکتلرینك همه‌سنده ، آسیا وآفریقا شهرلرینك مهملرینده هم تارالمشدر . روسیاده ، ماسونیه جمعیتی ١٧٣٢ م‌ده ترکیاده ٣٨‌ده مصرده ٩٨‌ده ظهور ایتمشدر . شیمدی ایسه ـ

اوده ، شوکتلی بر اسلام دولتی تـأسیس ایـدره‌ك ، اسلامنك ضایع اولدیغی قوتینی قایتارمق ایدی . بونـك اوچون استعداد واقتداری هم وار ایدی . فقط بو خصوصده عجله ایدیوردی : یعنی بو کبی بیوك بر عملی یاپه‌رق بیمشینی کندی حیاتنده توپلامق استیوردی . بوندن طولایی بو مقصدینه ایرشمك اوچون حکومت یولندن بـاشلامش ، وعلمی‌ده بوکا آلت ووسیله اتخاذ ایتمشدی . مصرده شاگردلر طوپلاب ، آنلره اصول دین وفلسفه اوقوتمیه باشلادی . شاگردلرینه تمام امنیت حاصل ایدرسه ، آنلره علم اکمگینی سیاست (پولیتیقه) قانیغی ایله برابر تقدیم ایتمك استیوردی . لکن او وقتلرده مصر والیی اولان اسماعیل پاشانك استبدادی ، مطبلرینك اوگنده بر مـانع تشکیل ایـده‌جگندن خوف ایدره‌ك مریدلری ایله برابر ماسونیه جمعیتینه قید ایدلمشدر .

بوندن‌صکره شاگردلری ایله برله‌شوب بر خصوصی جمعیت تشکیل ایتدی . بو جمعیتده شاگردلرینی خطبه اوقومیه ، نطقلر سویله‌میه ، امتلرنك تیریلمه‌گی ، دولتلرنك آیاقلانماغی ویبقاماغی حقنده مذاکره ایتمیه تمرین وتعلیم ایدر ایدی . بو جمعیت اعضالغینه شریف پـاشا (١) بطرس پاشا غالی (٢) وبشقه بر چوق کبار وگنجلر کرمشدی . او وقتده خدیویلیك ولی عهدی اولان توفیق پاشا (٣) افغانینی وآنك جمعیتینی حمایه ایدردی . صاحب ترجمه‌نك افغانیغه نـه درجه یـاقین اولدیغی بزه یوقاریـده بیلندی . شونـك اوچون اوهم افغانیله برابر ماسونیه‌یه قید ایدلدی . اورایه قید ایدلمه‌سی تربیه وتعلیمنی تکمیل ،

ماسونیه‌نك اوّلده‌گی اهمیتی قالمامشدر . ماسونیه حقنده تفصیلات استه‌ینلر عربچه‌دن جرجی زیدان افندینك « تاریخ الماسونیة » نام اثرینه مراجعت ایده بلورلر .

(١) مصر خدیویلری ، سعید ، اسماعیل ، توفیق پاشالر زماننده ، خارجیه ، داخلیه ، معارف ، عدلیه ناظری اولمش (مختلف وقتلرده) ووطن غیرتی ایله مشهور وزیردر . ١٨٢٣ م توغمش ، ١٨٨٧ م آوستریاده « غرانس » شهرنده ٦٤ یاشنده وفات ایتمشدر . شو سنه‌نك ٢٧ آپریلنده جثه‌سی قاهره‌یه کیتورلوب دفن ایدلدی .

(٢) مصرلی قبطیدر . بو کونده بر حیات اولوب ، مصرده خارجیه ناظریدر .

توفیق پاشا وباشقه مصرنك بیوكلری ایله قانوشمیه ، حكومت مصریه‌نك احوالندن بحث ایدرەك ، آنك كیچیكلكربنه مطلع اولمیه ، واصلاحینه تشبث ایتمیه ، عرابی وقعه‌سندن اوّل وآندن صوك یاپدیغی عمللرینه قپو ویول آچمیه سبب اولمشدر.

بوراده شونی‌ده یازه‌یم : بزم مفتی ماسونیه جمعیتینی چوقدن ترك ایتمشدر. منفاسندن مصره قایتدیغنده مذكور جمعیتنك اعضالری جیواشارینه چوق دفعه چاغردیلر. كیتمادی. ونشان هدیه ایتدیلر قبول ایتمادی. وكندیسی بوجمعیت حقنده:«آوروپاده ماسونیه‌جمعیتنك مقصدی ، علم وحریت دشمانلری اولان ، حكمدار وقاتولیك پاپالرینه مقاومت ایتمەك ایدی. شیمدی ایسه بو مقصد بولندی ، علم وحریت كمالینی بولدی. بویله بر مقصد بیوك مقصددر. زیره آوروپانك ترقینده برنجی سبب بونلردر. حاضرده «ماسونیه جمعیتی» آثارعتیقه قبیلندن حفظ ایدلمكده، ویالكز انسانلر آراسنده تانوشمیه وسیله‌اولان «جمعیت ادبیه» خدمتینی كورمكده‌در. افغانی ایله بنم «ماسونیه»یه دخولم بر عرض سیاسی اوچون ایدی. بن آكا چوقدن وداع ایتدم. بر دها انتساب ایتمیه‌جكم. بوكونده آنك مصرده بر قیمتی قالمادی.» دییورمش. آوروپا دولتلرینك‌بعضلرینك دلالتیله بیروتده بر ماسونیه جمعیتی تركیا علیهنه اشلدیكینی سیزه‌ن صاحب ترجمه، بیروت والیسینه بو جمعیتی ابطال ایتمكله اشاره ایدر. والی خوف ایدرەك «بنم طاقتم خارجنده اولان بر اش ایله توصیه ایدیورلر»دیر. صاحب ترجمه ایسه بو عملنك یولینی كوسترمش، ووالیگه عزیمت وروح ویرمش . والی‌ده بو عملی اجرایه موفق اولمشدر.

افغانی ایله برابر «ماسونیه» دن چیقماغینه باشلیجه سبب : بر سنه‌سی مصره «رئیس الشرق الاعظم» لقبیله ملقب انگلتره ولی‌عهدی كلور. «ماسونیه» جمعیتی‌بونك نامنه احتفال وشنلكلر یاپار،

جمعیتنك رئیسلرندن بری‌ولی‌عهدی مذكور لقب (تیتول) ایله ذكر ایدر. افغانی بوكا شدتله اعتراض ایدرەك «بركمسنه نامنه یالكز بر دولتك ولیعهدی اولدیغیچون شنلكلر یاپمق اصلا جائز دگلدر. خصوصا بویله ، بویله صفتلر ایله متصف اولان‌انگلتره دولتی ولی‌عهدی اوچون احتفاللر ایتمك بسبتون یازیقدر. حالبوكه آنك جمعیته ذره قدر فضل ومعاونتی یوقدر» دیمشدر. بوكا قارشی رئیسلردن بری رد ایتمش. خیلی مناقشه ومجادله‌دن صكره مریدلری ایله برابر ماسونیه‌دن چیكلمشدر.

صاحب ترجمه‌نك ترقی وحكومتده اولان نفوذینی كوره‌ن بعض ازهر علماسی ، بو ترقیی جمعیتنك معاونتیله حاصل اولمشدر ظنینه واره‌رق ، ماسونیه‌یه كرمشلر. وبعضیلری جمعیتده اولان ، آرقداشلرینك دعوتینه اجابت ایدوب كرمشلردی . لكن امّت وملّته فائده ایتمك نیتیله قید ایدلنلر ، یالكز افغانی جماعتی ایدی. سوز باشی بونده تمام اولدی. بوندنصكره‌كلام، عمل واصلاحلری حقنده اولاجقدر.

حكومت مكتبلری وازهرده اولان اصلاحی.

مرحوم ۱۲۹۵سنه‌سی آخرلرینده «دارالعلوم» (۱) مدرسه‌سنده تاریخ مدرسلكینه؛ «مدرسة‌الالسن الخدیویه» ده عربیات معلملكینه تعیین ایدلمشدی . بو ایكی مدرسه‌ده ، ازهرده اولان تدریسینه دوامله برابر تدریس ایدردی .

دارالعلومده مقدمة ابن خلدون اوقوتمیه باشلادی. زیره بو كتاب تاریخنك مقدمه‌سیدر. معمافیه بونی اوقوتمقدن مقصدی،

(۱) دارالعلوم مدرسه‌سی قاهره‌ده ، مصرلیلره مخصوص اولان «دارالمعلمین» در. اورایه «الازهر» جامعنده اكمال فن ایدنلری قبول ایدیورلر. بو مدرسه‌ده تاریخ وبشقه دنیاوی علملر ، وعربیات مكمل بر صورتده تدریس ایدیلدیكندن‌ماعدا ، انگلیزچه هم تعلیم ایدلمكده‌در. اوّللری اورادن پك مكمل صارقلیلر ییتشدرمش. بو صوك كونلرده انگلیزلرك مداخله‌سی سایه‌سنده، پروغراملری خیلی تارلشمشدر. مصرده منتظم مكتبلره مدرسه‌دینلور. علوم دینیه تعلیم اولنان مدرسه‌لره „رواق“ واوفاق ابتدائیلره مكتب دینلمكده‌در.

شاگردلرینڭ ذهنینه ، سیاسی واجتماعی فکرلرینڭ اورلغینی ساچمك ایدی . کتابده اولان ، دولتلرڭ آیاقلەنمغی ، ویبقلمەغی واصول عمران حقنده اولان بحثاری ، کندی امتینه تطبیق ایدر وضعیفلگینڭ سببلرینی واوضعیفلیگی کیدرەچك ، وغایب اولمش شوکت وعظمتینی قایتارەچق وسیلەلری سویلەر، وشاگردلرینه بونلره دائر مقالەلر یازمق ایلە تکلیف ایدر ایدی . طلبەنڭ هر بریسی کندیسنده یکی بر روح حسن ایدر، وکندینڭ وطن وملتینه خدمت اوچون یارادلمش انسان اولدیغیلە حکم ایدر ایدی . شو اثناده علم‌الاجتماع البشری وفلسفهٔ تاریخه دائر بر کتاب یازمش ، واوکتابده ابن خلدوننڭ بعض سوزلرینی انتقاد ، آنڭ بیان ایتمدکلرینی بیان وکچمش زمانلرده اولان اصول عمرانیەدن بر چوقلرینڭ بو زمانده منسوخ اولدیغینی ایضاح ایتمش ایدی . « مدرسة الالسن » ده ایسه لغت عربیەیی احیاءایتمك، تعلیمه یکی بر یول آچمق، وطلبەیی اسکی طرق تعلیم صعوبتلریندن قورتارمقده خارقەلر کوسترمشدی . ازهرده اولان درسینه کلنجه ، علم عقاید وتوحید اوچون براهین قطعیه‌اساسی اوزرینه یکی بر بناء واسکیرمش علوم عقلیەیی یاگارتمقدن عبارت ایدی . حلقهٔ تدریسی غایت کینش اولوردی . مجاورلرنڭ (ازهر اصطودینتی دیمك ؟!. . .) بر قسمینه خانەسنده اخلاق یاخود سیاستدن بر درس اوقتوردی. اخلاقدن ، ابن مسکویەنڭ « تهذیب الاخلاق » نام کتابینی (۱) وسیاستدن کتاب (کیندو) یی اوقونمشدی.

(۱) ابو علی احمد بن محمد بن مسکویەدر. دورتنچی قرن هجری علماٴسینڭ بیوکلریندن ، یونان فلسفەسینڭ روحینی آلمیه موفق اولان اسلام فیلسوفلرینڭ بریدر. ۴۲۱ ﻫ ده وفات ایتمشدر بو‌ „تهذیب الاخلاق“ نام کتابی ، بو بابده (اخلاق) اسلام عالملری طرفندن یازلمش کتابلرنڭ اڭ گوزل وفائدەلیسیدر. شو، صوڭ سنەلرده ، مصرده ایکی دفعه طبع اولنمشدر. بو کتابی ، مصر معارف نظارتی „دارالعلوم“ نام مهم مدرسەده تدریس ایدلمسینه قرار ویرمشدر. بزم مدرسەلرمزده هم تدریس ایدلورسه فوق الحد فائده بخشی اولور ایدی.

بو درسلردن مقصد ، مصرده لغت عربیه وعلوم اسلامیەیی احیاء وحکومت مصریەیی اصلاح ایدەجك یکی بر طائفه یتشدرمك ایدی . مصر حکومتی او وقتلر فوق‌الحد ایسکیمش واحتضار حالنده ایدی : حکومتنڭ هر بر اشینه اجنبیلر ال صوقمش ، فتنه طاشولری هر طرفدن احاطه ایتمش ، حکومته یاردم ایدەجك اهالی فقیرلیك وآچلیق ایلە مبتلا اولمش، ذلت ومسکنت یورغانینه بورونمش ایدی. بونلرڭ اصل منشأی اسماعیل پاشانڭ مجنونانه اسرافی، واهالینی‌ویرگو وتعذیب آستنده ایزمەسی ایدی . اسماعیل پاشانڭ آثار سیئەسی دیللرده داستان اولوب بو کونه قدر، قارت ویاش آغزدن آغزه سویلنمکده‌در . امّا جمال‌الدین افغانی ایلە، مریدی شیخ محمد عبدەنڭ، حکومتی اصلاح، واستقبال اوچون رجال یتشدرمك خصوصنده اولان سعیلرینی، بالکز آنلر ایلە عملده برابر بولنمش وآنلرنڭ مجلسلرینده‌حاضر اولەرق بوخصوصلره دائر درس اوگرنمش ذوات بیلمکده‌درلر. بو توغریده اشتباه ایدنلر ، شمدی‌ده برحیات اولان شاگردلری ، شیخ عبدالکریم سلیمان، سعد بك زغلول ، ابراهیم بك اللقانی، حفنی بك‌ناصف، محمدبك صالح وسلطان افندی و بشقەلرینه مراجعت ایدوب استفسار ایدە‌بلورلر. اگر آنلرنڭ عمللری اوزاق زمان سورسه ایدی مقصدلری حاصل اولور وعرابی وقعەسی‌ده واقع اولمز ایدی. لکن زمان آنلره خیانت ایتدی، دنیا کمسەیه وفا ایتمیور .

افغانی ایلە شیخنڭ موفق اولدیقلری عمللرنڭ اڭ اهمیتلیسی : آنلر ولیعهد توفیق پاشایی الده ایدوب، آنڭله‌برابر حکومتنڭ‌شکلینی اوزگەرتمیه واصلاح ایتمیه قرار ویردیلر . ولیعهد آنلری اڭ یاقین یاردمچی وایبدەشلریندن صانار ایدی.

زمان کلدی. اسماعیل‌پاشاعزل‌ایدلدی. ظلم‌وجورلره‌خاتمه‌چیکلدی، ۱۲۹۶ سنەسی رجبنده مصر امارتینه توفیق پاشا نصب‌ایدلدی. افغانی‌توفیق پاشایه مراجعت ایدوب، وعدەلرینی یرینه کیتورمەسینی رجا ایتدی.

بونلرنڭ بر ﭽیسی ، حکومت اوچون بر « نواب مجلسی » (١) تأسیس ایتمك ووزارتی مسئولیته ربط ایتمك ایدی .

اصلاحنڭ مقدمەلری آز ، آز کوزوکمیه باشلادیغی بر زمانده ، قوغوچیلر (٢) وافتراﺟیلر ظهور ایتدی. «آنلر حکومتدن سزڭ الـﯖزی باغلامق ، یاخود بالـکل سلطەﯖزی کیتەرمك اوچون سعی ایدیورلر» دیه خدیویی اقناع ایدرەك ، آنی افغانی ایله شیخنڭ علیهنه چویردیلر . خدیوی‌ده، افغانینڭ نفیی وشیخ نڭ « دار العلوم » و«مدرسة الالسن»دن عزلی ایله امر ایتدی. افغانی کیچه یاربسنده اوزینده یالـﯖز برکولمەك اولدیغی حالده خانەسنـدن چیقارلوب ، قپالی آرابه ایله استاسیونه کیتورلەرەك ، آندن مخصوص پویزد ایله سویسه ، واورادن هندستانه تسفیر ایدلدی .

صاحب ترجمه قریبەسی اولان «محلّه نصر»ده اوتورمیه ، وآندن طشرویه خصوصاً اسکندریه وقاهره کبی بیوك شهرلره چیقمامیه اجبار ایدلدی (بو حادثەلر ١٢٩٦ ﻫ رمضاننده واقع اولمشدی.)

مطبوعات وحکومتده اولان عملی.

١٢٩٧ سنەسی اورتالرنده ، « ریاض پاشا » (٣) رسمی جریدەیی گوزللشدرمەیی وآنی مفید ومرغوب بر صورتـه قویمقنی نیت ایتـدی . بو خصوصـده آیـری ، آیـری اولەرق ،

(١) مجلس مبعوثان ، ملت دیوانی ، پارلمنتو ، مجلس النوّاب هپ بر معنادەدر . بکرمنچی عصرده ظهور ایدەن یڭی بر اسمی‌ده « غوسودارستۋیننی دوما » در ! ؟ حقیقةً بو اسم یڭی وپك غریبدر ! ؟

(٢) قوغوچیلق ایدوچی، عثمانلیـﭽەدر . عربچه، واشی، وبزچەسوزیورتوچی ، یاکه یوقنی وار ایدوب سویلەب یوروچی تعبیر ایدرمز .

(٣) بو ذات، الان بر حیاتدر.

شیخ حسین المرصفی ومحمود پاشاسامی البارودی (١) ایله مشاوره ایتدی. بونلرنڭ هر ایکیسی اتفاق ایتمش کبی بر رأی ایله جوابلەندیـلر . اوده، شیخ محمد عبدەنی مذکور جریدەیه محرر ایتمك ایدی . ریاض پاشا بورأیی معقول کوروب، توفیق پاشادن شیخی عفو ایتمەسینی رجا ایتدی. خدیوی‌ده راضـی اولوب ، آنی جریدەیه اوچنچی محررلیـکه تعیین ایدوب امر عالی اصدار ایتدی . بوندنصکره بو صورتله ریاض پاشا بر مدت بیکلەدی. لـکن جریدەده اوزگەرو ، گوزالەشو فـلان کورەمدی . کونلردن بر کون اسکندریەدن ، مصر مطبوعات قلمینـه یازەرق مصرنڭ مالیەسی وآنڭ تاریخیله، شمیدیکی حالی حقنده بر بند یازەرق جریدهٔ رسمیەنڭ بر نچی نومروسنده نشر ایتمەسیله امر ایتدی. جریدەنڭ چیقمەسینه یالـﯖز بر کون قالمشدی. غزنه محررلری شاشروب صاحب ترجمەیی چاغرمق اوچون ازهره بر کشی یوللادیلر. وکلدیکنده مذکور خصوصده اولان مقالەیی یازمەسینی اوتندیلر . شو مجلسـده درحال یازدی. جریدەده نشر هم ایدلدی.

مقالەیی ریاض پاشا اوقودیقنده چوق تعجب ایدوب ، کیم یازدیقینی صوراشدی. فلان‌در ! دیدیکلرینده ازهرده مصرنڭ مالیەسی تاریخینه او قدر واقف برکنجنڭ بولنمەسی ، وبلدیکینی بیان ایتمیه

(١) محمودسامی بن حسن بك حسنی‌در. ١٢٥٥ ﻫ ده توغمش. ١٢٦٧ ده مصر مدرسەسینه کروب فنون عسکریه اوگرەنمش ١٢٦٧ ده بر قاچ ضابطلر ایله برابر، فرنساعسکرلرینڭ مناورەلرینده حاضر اولمق اوچون فرنسایه یوللانمش ایدی. ١٢٨٢ ﻫ « کرید » عصیانی اثناسنده، ترکیه اوردوسینه یاردم اوچون یوللانمش، مصر عسکرینڭ قومندانی صفتیله مذکور آطەیه یوللاندیغی کبی، صرب، بلغار، قرەطاغ اختلاللرینده، صوڭ ترکیا - روسیه محاربه‌سینڭ آوروپا قسمنده هم حاضر اولەرق خیلی یارارلقلر کوسترمشدر. صوڭرەلری « قاهره ضبطیه رئیسی» «اوقاف ناظری» «معارف ناظری» «حربیه ناظری» مأموریتلرینده بولنمشدر.

ذکری ایلروده کلەچك «عرابی وقعەسنده» اختلال طرفداری اولمقله متهم اولوب «سیلان» آطەسینه نفی ایدلمشدی. اوراده اون ییدی سنه قالدیقدنصکره ، عفو خدیویه مظهر اولوب ١٣١٧ ﻫ ده مصره عودت ایتدی. عاقبت کچن ١٣٢٢ ﻫ ده وفات ایدەرك عموم مصرلیلری حسرتلندردی. بو ذات یالـﯖز عسکرلیك ایله ممتاز اولمیوب، بیوك ومستثنی بر شاعرده ایدی.

مقتدر اولمەسی تعجیبنی دها بر قات آرتدردی .

بوسنەنك آخرینده ریاض پاشا صاحب ترجمه ایلە «رسمی غزتەیی» اصلاح ایتمك حقنده مشاوره ایتدی.

اوده رأینی اوزون بر تقریر (بیاننامه) ایلە بیان ایدوب تقدیم ایتدی. ریاض پاشا بو بیاننامەیه نظر اوچون داخلیەوکیلی، مطبوعات مدیری وبیاننامەیی یازوچی استاذدن مرکب بر هیئت تألیفیلە ، همده مطبوعات قلمی وجریده تحریری اوچون بر لائحه (پروئیکت) ترتیبیلە امر ایتدی. بونلر همەسی اجرا ایدلدی .

صاحب ترجمەده «جریدهٔ رسمیه» تحریری قلمینه رئیس تعیین ایدلدی. رئیسلککه کچدیکدن صکره اقتدارلی محررلردن شیخ عبدالکریم سلمان، شیخ سعد زغلول، شیخ سید وفا جنابلرینی انتخاب ایتدی.

بو ذوات شیخنك وافغانینك درسلرینه حاضر اولمش و شیخلە برابر افغانی الندە تحریر وکتابتە مهارت کسب ایتمش ذاتلردر. بوندنصکره نه اولدی؟ هیچ عقللره کلمیەن بر حال ظهور ایتدی. اوده ، «جریدهٔ رسمیه» درجەسینه رئیس تحریری حکومت واهالینك مراقبی کچدی. آنلرنك اقوال واحوالینی انتقاد ایدر واستەدیکی فکر اصلاحیسینی بیان ایدر ایدی. شو اثناده مطبوعات قلمی اوچون قانونلری مشتمل بر لائحه ترتیب ایدوب ریاض پاشایه تقدیم ایتمشدی. او لائحەنك احکامندن بعضیلری بونلر ایدی: پایتختده وبشقه شهرلرده بولنان، اداره، مصلحت، وجلسەلر هر قایوسی نەیاپدیغنی ونەیه باشلادیغنی ونه وجهلە تمام ایتدیکینی مطبوعات ادارەسینه خبر ویرمیه ومحکمەلر هم حکملرینك نتیجەسینی اورایه یازمیه مجبور ایدللی.

همده مصرده چیقان اجنبی ووطنی جریدەلره مراقبه ایتمك حقی مطبوعات ادارەسنده اوللی. واو جریدەلرنك رجال حکومت وآنلرنك عمللری حقنده یازمش اولدیقلری شیلر حقنده تحقیقات اجراء ایتمکده حقلی اوللی. حکومنده آنکا بو خصوصده معاونت ایتەلی. رجال حکومته افتراسی

ثابت اولان جریدەلری توقیف (قپاتدق) ایلە تهدید ایتەلی. برجریده اوچ دفعه تهدیده اوغرارسه اوجریدەیی مطلقا قپاتملی. همده «جریدهٔ رسمیه» تحریر رئیسی جریدەده کندیسینك یاخود بشقەلرنك ، ادبی ، اقتصادی ، اجتماعی مقالەلرینی نشر ایتمك اوچون بر قسم غیر رسمی آچەق حقینه مالك اوللی. بیتدی .

بو قانونلری ریاض پاش ممنونیتلە قبول وتصدیق ایتدی زیره بو پاشا اصلاحه میال ، صاحب ترجمەنك خدمت عامه خصوصنده اولان غیرت واصلاحینه قانع ایدی.

بونلری آزەچق تأمل ایدرسەك خیلی عبرتلر چیقارورز: باشی صاریقلی بر ازهرلی، عمللرینده علم ودیندن پك ییراق اولان حکومت مطلقه (۱) قپوسندن کیرەرەك اوفاق بر مأموریت اولان «جریدهٔ رسمیه» تحریری ریاستی اوطەسنده اولتورور. آراسی چوق کچمز، بر پنجرەدن حکومتنك نظارتلری، مجلسلری ومحکمەلرینه مراقبه ایدر. وآنلرنك یازدیقلرینی توزەدر ویاپەچقلرینده صوابه ارشاد ایدر؛ دیگر پنجرەدن ملت اوزرینه باقەرەق توغری وعظ وارشاد حقیقی ایلە آنلرنك اخلاقینی تهذیبه ، فنا عادتلرینی اصلاحه چالشور؛ اوچنچی پنجرەدن عربچه جریدەلره بر کوز گیزدرەرەك ، آنلری گوزل

(۱) علماء فن سیاست حکومتلری مطلقه (مونارخیا) مقیده یاخود مشروطه (قونستیتوتسیا) وجمهوریت (ریسپوبلیکا) ناملریلە اوچەتقسیم ایتمشلردر. مطلقه حکومتلرده بر حکمدار استدیکینی یاپار. چون وچیرایه قولاق ویرمز. اهالیی استەرسه ترگیزور ، استرسه اولتورور. اوفاق پولیسه قدر هر بر مأمورلر افندیلری کبی اهالی یەبر حیوان سوریسی نظریلە باقارلر. بوطرز حکومتنك نه قدر فنا اولدیغی هر کیمه معلومدر. شونك اوچون بوندن قورتولمق، ایکنچی واوچنچی طرزده حکومتلره نائل اولمق اوچون سیللر کبی قانلر توگلمش، وایك سوکلو شیلر فداء ایدلمشدر. آوروپا وآمیریقا حکومتلرینك اکثری مشروطه وبر نیچەسی جمهوریتدر. شو یکرمنچی عصره قدر آوروپا قطعەسنده ایکی جکومت مطلقه طیانمشدی . شمیدی یالکز بریسی قالدی (؟) آنك هم حریت نورینه چیقمەسینه دعالرده بولنەلم!.

تحریرلی وتوغری لهجه‌لی اولمیه چاره‌لر وضع ایدر . !! بو صاریق (چالما) نه قدر مبارك صاریق ایمش ! ! بوصاریقنك قونیلدیغی باش، آنی اوقدر معزز ومشرف ایتمشدرکه، او صاریغه قسلر حسد ایدر ، وآندن سیلیندر اشلیه وتاچلر قورقار ایدی !!

بوراده اکنچه قبیلندن ذکر ایده‌لم: بعض بیوکلر صاحب ترجمه‌یه: «صاریقلیلر، قسلیلر کبی رئیس وناظرلر درجه‌سینه ایرشه‌میور» دیه‌رك صاریق بیرینه فس کیمه‌سینی رجاء ایتمشلر، اوده قبول ایتمامش ایدی.

بونلر بو خصوصده ریاض پاشادن یاردم استه‌ب آڭا مراجعت ایتدیلر ، « شیخ فلان فس کیمك استیور فقط سزنك امرگز شرطیله» دیدیلر. ریاض پاشا بو توغریده کندیسندن صوردیغنده: « خیر بن البسه‌می دکشدرمیه پکده رغبتلی دگلم، اگر فس کیمه‌یه اجبار ایدرسه‌گز او وقت، یالـگز حکومت عملی ایله مشغول اولورکن کیه‌رك، دائره‌مدن چیقدیغمده صاریق ایله گیزه‌چکم» دیمشدر . بوڭا قارشی ریاض پاشا : «بن سڭا فس کیمه‌یی الزام ایتمك نره‌ده ، بلکه صاریق ایله گیزمه‌گی بشقه‌سینه ترجیح ایدیورم. زیره بن خلقه: فس وبشقه‌لری آلتنده اولان عقل وفهملر ، صاریقلر آلتنده هم بولنه بلدیکینی سنی مثال ایدره‌ك کوسترمك استیورم»دیمشدر. ریاض پاشایه رحمت اولسونکه ، جمال الدین افغانیی کندیسینه چاغروب ، آنی مصرده تقویه ایده‌ن وشیخ محمد عبده‌نك باشلانغچ عمللرینه سبب اولان اودر .

مطبوعات اداره‌سینك، جریده‌لری مراقبه‌سینك اثری اوله‌رق جریده صاحبلری، گوزل یازه‌ن محررلر اختیار ایتمیه اجتهاد ایدردی مشهور بر جریده‌یی تعیین ایتدیکی مدت ظرفنده توغری عباره‌لی محرر اختیار ایتمزسه قپاتمق ایله تهدید ایتدیکندن، جریده مدیری، محررینی دکشدرمیه مجبور اولمشدی. ضررلی وفساد اخلاقه دائر اولاچق کتابلری طبع دن منع ایدر ایدی (١).

(١) بو کبی کتابلری نشردن بزی منع ایدوچی یوقدر. کندی کندیمزدن طیلمزسه‌ق بزه بشقه چاره بولنماز. غریب اوله‌رق، طاهر زهره، بوز یکت، یوسف کتابی وبشقه‌لری اخلاقی بوزه‌چق کتابلردر. بر دها طبع ونشر ایتمیه‌لم، دیه‌باغیر، باغیر باغیرون بعض محررلرمز، — یگی اصول اوزرینه مفسد اخلاق کتابلری یازوب نشر ایتمکده‌درلر. بو نوع کتابلرنك تقلید ایتدیکمز روس وآوروپا مطبوعاتنده هم یکده محترم عد ایدلمکینی ایشده‌مز . بزم اکنجه زماننز دها کلمامشدر!....

حکومت یازیچیلرینی (کاتبلرینی) انتقاد ایتمك اثری اوله‌رق، اقتدارلیلرینك شأنینه تنبیه ومرتبه‌لری تقدیر، قصورلیلرینی تعلیم اوچون لیلی مکتبلر آچولمشدی. بو مکتبلرنك بعضیسنده صاحب ترجمه درسلر هم اوقودور ایدی. مصرده حقیقی اوله‌رق قلم حرکتی بو وقتدن باشلاندی. بو حرکتنك قهرمانلری افغانی ایله، بزم مفتیدر. الله رحمت ایلیه!

اما حکومت عمللرینی انتقادی، حکومتنك حق وعدلی تحری ایتمه‌سینه وهر نظارتی اصلاح ایتمیه باعث اولمشدی. خصوصا معارف نظارتینی انتقاد ایتمکده صاحب ترجمه بیوك فداکارلیق کوستره‌رك مدرسه‌لرده اولان تعلیم وتربیه کیچیلکلرینی فاجعه‌لی بر صورتده تمثیل ایدوب کرسترمشدی . او وقتلر معارف ناظری شاشره‌رق « جریدهٔ رسمیه» دن شکایت ایدوب ، ریاض پاشایه التجا ایتمشدی. ریاض پاشا : جریده‌نك یازدیقی حق ایسه زارلنمیه حقگز یوقدر. اگر حق دگلسه بونی دلیل وبرهان ایله اثبات ایتمه‌لیسز . شیخ محمد عبده او مقاله‌لری کندیسی یازیور ، یازدیقلری ایله مصلحتدن باشقه بر شی قصد ایتمیور . دیه‌رك حریفی صوصدرمشدی.

معارف نظارتی مجلس اعلاسنده خدمتی.

ریاض پاشا معارف نظارتنده اولان کیچیلکلره قناعت حاصل ایتمش ، وجریدهٔ رسمیه‌نك یازدیقلری توغری اولدیغنی اشتبا ایتمیور ایدی. بوندنطولایی ، بو خصوصده صاحب ترجمه ایله مشاوره ایدره‌ك اصلاح ایتمك توغریسنده فکرینی استفسار ایتدی. صاحب ترجمه‌ده، معارف نظارتی اوچون بر مجلس اعلا کشاد ایتمك لازم اولدیغینی ، معارف عمومیه اداره‌سنده حاکم فاصل شو مجلس اولمق وجوبینی، واو مجلسنك قرار وبردیکی ماده‌لری معارف ناظری یالگز تصدیق وتنفیذ ایدوچی اولمق تیوش ایدیکینی عرض ایتدی.

ریاض پاشا بو فکری مناسب کوروب بو کبی بر مجلس اعلانك کشادی ایله امر ایتدی. صاحب ترجمه او مجلسه اعضا تعیین ایدلدی. مرحومنك اوراده غایت فائده‌لی طلبلری چوق اولوردی. اگر مجلسده وطن اوچون فائده‌لی عمللره قارشیلیق ایده‌ن اجنبی اعضالر وعرابی وقعه‌سی واقع اولمه‌یه ایدی، او زمانلرده مصرنك معارفی فوق الحد ترقی ایدردی.

بو مجلس اعلابی تشکیل اوچون ١٢٩٨ ھ ٢٨ ربیع الاخرده فرمان عالی صدور ایتدی. او مجلسده جمیع مدرسه‌لرده تعلیم وتربیه‌یی اصلاح ایتمك خصوصنده مذاکره ایتمك اوچون بر هیئت تشکیل ایتمشدی. واو هیئتك جلسه‌لرینده کاتب عربی صاحب ترجمه ایدی. بو هیئتنك جیولشلرینده آنك بیك‌چوق توغری رأیلری، واصلاحینی استه‌دیکی شیلر حقنده قوتلی دلیللری سبقت ایتمشدر. آنك طلبلریندن برایکیسینی بوراده یازه‌یم: بر جیولشده مجلسه، دیار مصریه‌ده علم ومعارف نشر ایتدکلرینه مکافاة اولمق اوزره مصرده بولنان اجنبی مدرسه‌لرینه توزیع ایتمك اوچون حکومتدن بیوك بر مبلغ پاره طلب ایتمه‌سینی عرض ایتمشدی. بو طلبدن اجنبی اعضالرنك یوزی کولمش ووطنی اعضالردن بر قسمی معارضه ایتمش، ومقصدنك نه اولدیغینی بلمه‌نلری راضی اولمش ایدی. عاقبت اغلبیت آراء ایله قرارلشدرلمشدی. دیگر بر جیولشده، مجلسنك، اجنبی مدرسه‌لرینده اولان تعلیم نظاملرینی، «نظارت مفتشلری» باقمق اوچون، آنلرنك مصر معارف نظارتی تحت نظارتنده اولمه‌سینه قرار ویرمه‌سینی طلب ایتمشدی. بو طلبدن وطنی اعضالرنك یوزی کولدیکی حالده، اجنبیلر معارضه ایتمشدی. آنلره قارشی صاحب ترجمه شو دلیلی اقامة ایله‌دی: «آوروپا دولتلرینك هپیسی حکومتلریندن اعانة آلان مدرسه‌لری کندیلری مراقبه ایدیورلر. زیره بر حکومتنك، پاره ایله معاونتده بولندیغی مدرسه‌لرنك حالینی

نظارتسز براقمقی عقل اشی دگلدر. حکومت، وطن وقومینه فائده کیتورمیه‌ن مدرسه‌لره اعانت ایتمه‌یی بر وقت جائز کورمز. فائده‌لی اولوب، اولمدیغینی بلمك اوچون تفتیش ومراقبه لازمدر.»

بوڭا قارشی اجنبی اعضالردن بعضیلری: بو طلب ودلیلڭز توغریدر. فقط موسمسزدر. چونکه شیمدیلیك مصرنك معارفی غایت آشاغی درجه‌ده‌در. بزلر بورایه معارفی ایلرولتمك اوچون کلدك. اجنبی مدرسه‌لرنك صاحبلری بالعکس معارفچه مترقیدرلر. بناء علیه کچوکنك بیوگه شریفك حقیره حکم ونظارت ایتمه‌سی بر وقت تجویز اولنه‌مز. دیدکلرینه قارشی صاحب ترجمه: «سزك بو مدافعه‌ڭز، سز وآرقداشلرڭز معارف مصریه مجلسنده اعضا اولمدیقڭز صورتده توغری اولوردی. اگر بنم استه‌دگیم حق وتوغری ایسه «دها مصرده معارف عمومیه ترقی ایتمامشدر» دیه رد ایتمك مناسب اولماز. زیره معارفنك ترقی ایتمه‌مگی ومدرسه‌لرك انتظامسزلیغندن، معارف نظارتنده اجنبی مدرسه‌لری تفتیش ایتمه مقتدر، آوروپا مکتبلرینده تربیه کورمش، مصرلی یاخود آوروپالی مأمورلرنك بولنمه‌سی لازم کلمز» دیه جوابلنمشدی. آخر الاواخر بو طلب قبول اولنمشدی. بو مقصد البت کچوك بر مقصد دگلدر. اگر عرابی وقعه‌سی ظهور ایتمزسه بو کاتب یاخود عضو اجنبی مدرسه‌لرینی عموماً مصر معارف نظارتی اداره‌سینه کیترمیه موفق اولوردی، یا بر بیوك نفوذلی منصب صاحبی اولورسه نیشله‌ردی؟!

اوقاف نظارتینی اصلاحه دعوتی:

بشقه نظارتلره وحکومت مصالحنده اولدیغی کبی، مرحومنك ارشادی اوقاف نظارتینه هم ایرشمشدی. آنك اخلاصی تأثیری اولاره‌ق اووقتلر اوقاف نظارتی بر بیوك عمله نیت ایتمشدی. اوده، بیوك کتبخانهٔ مصریه ودار العلوم مدرسه‌سینی ازهره توتاشدرمق، واو مدرسه‌نك دائره وپروغرا-

ملرینی توسیع ایدرەك ، طلبەسینی بشیوزه قدر ایرشدرمك وآندن یتشەنلری حکومت عمللرینده برنچی تونمق ایدی. اگر بو عمل تمام اولورسه وقفلر وطن اوچون حیات چیشمەسی اولوردی. لکن بو وحکومتنك کرشدیکی بشقه، اداری، قضائی وعسکری اصلاحلرنك جملەسینی زیر وزبر ایدەن کیلەچك بابده یازەچغمز خیرسز فتنەدر.

عرابی اختلالی.

بوقاربده کیچدیکی اوزره، اسماعیل پاشا امارتی اخیرلرینده مصر توپراغی قارانغولیق اوستینه قارانغولیقده قالمش، حکومت واهالینك حال واشلری عرب ساچی کبی قارشمشدی. هر شهرده ظلم وجور چادرینی قورمش، فقیرلیك وفساد اخلاق جایولمش، مصر هارونی اولمق آمال مجنونانەسیلە بورچلره غرق اولەش اسماعیل پاشایه، ویرگو وجزیەلرنك چوقلغندن بورجلنمیه مجبور اولان اهالییه قرض ویرەن اجنبیلر «مراقبۀ مالیه»ین بیب اوچی ایدرەك حکومته صاحب وافندی کیسلمشلر ایدی. شو قورقنچلی قارنغولیقلرنك ایچنده تورلی اورنلرده خیال میال یاقتیلیقلر کورنیوردی. بر اوت کوزی ازهرده یالترایوردیکه، شیخ علیش آنی سوندرمك اوچون خیلی اوقورەش ایسەده سوندره میوب، یالگز بر آز علولەنمەسینی باسا بلمش ایدی. صوگره بونور، مخصوص اورونلرده ظهور ایده باشلادی، بولینی شاشرمش بر چوق کمسنەلر، اونورنك یاقتیسنە آفرین، آفرین کیزرلردی. نهایت بونور مطبوعات ادارەسندە پارل، پارل پارلامیه باشلادی ویاقتیسی خیلی اوزاق ییرلره جایرابوردی. بورده؛ حکومت واهالی ماللرینه کوز دکیمەن واصلاحه میال امیرلری «توفیق پاشا» واخلاصلی وعمل صاحبی وزیرلری ریاض پاشادن خشنود اولەرق اهالی اصلاح واش یوللرینه کرشدیکلری بر زمانده ایدیکه فتنه اویغانمشدی. یعنی مصرلی ضابطلر اللری قلنچلرینك تونقاسنده اولدیغی حالده، حقوقلرینی

طلب اوچون، حکومت وخدیویه قارشی آیاقلانمشلردی. ایشته بو وقعەیه «عرابی اختلالی» دیبورلر (١). بو وقعەنك تفصیل وتاریخینی یازمق البت بزم مقصدمزه موافق کلمز. یالگز بزم بوراده یازاچغمز، صاحب ترجمه بو اختلالی فوق الحد مکروه کورور، اختلال باشچیسی ضابطلری بو فنانیتلریندن آلیقومیه چالشور ایدی. چونکه بو اختلالنك؛ آنك وحکومتنك کرشدیکی اصلاح وعمللره سکته کیلتوره چگینی، مصره اجنبیلرنك استیلا ایده چگینی او، ایی بلور ایدی. حتی مصر اشلرینه آوروپالیلرنك ال صوقه جغینی افغانی ایله برابر اسماعیل پاشانك اسراف وسفاهتلرندن هم آڭلامشلردی. افغانی بونی خطبەلرینده سویلەمش واو وقتلر یازوب طبع ونشر ایتدیکی مقالەلرینده بیلە ذکر ایتمشدی. شو قورقنچلی بر بلیەنك اوگینی، اصلاح بولنده سعی ایلە آلمق استردی.

«صاحب ترجمه اختلالنك عاقبتی مصر اوچون فنا، اولەجغینی گوزل بلوردی.» دیمەکمز مجرد، حسن ظن وگمان ایلە سویلەنمش بر سوز اولمیوب، قوتلی دلیللر، کندیسندن واشنك ایچ طرفینی بلەنلردن طوغری روایتلر ایلە ثابت بر حکمدر. اختلال باشچیلری اولان ضابطلری مجلسلرینده خطبه ومجادله ایلە، ورسمی غزیتەدە انتقاد ایلە بو حرکتلرینك فنا بر نتیجەیه سبب اولەجغینی سویلەر وبازاردی. حتی بر کون اختلال قوماندانی، عرابی آنی تهدید ایتمك اوچون بر کشی ییبروب، «سن

(١) بو اختلالنك قهرمانی، مصرنك «شرقیه» مدیریتی داخلنده «هریة رزنة» نام قریەده ١٢٥٧ ﻫ ٧ صفرنده طوغمش احمد عرابی بن محمد عرابی اسملی ضابطدر. قیام ایدوچی ضابطلر عسکرلرینی قوماندا ایدوب، انگلیزلر ایلە محاربه ایتدیلر. «تل کبیر» نام ییرده منهزم اولوب پریشان اولدیلر. بو احمد عرابی ١٣٠٠ ﻫ ده موبدا اولەرق «سیلان» آطەسینه نفی ایدلمشدی. سیلان جزیرەسینی زیارت ایدەن «انگلتره ولیعهدی (کرنوام ویورك) نك شفاعتیلە، شیمدیکی مصر خدیوی اولان ایکنجی عباسنك عفوینه مظهر اولوب ١٣١٩ ﻫ ده مصره قایتدی، الآن برحیاتدر.

جریدهٔ رسمیه‌ده عسکر وقوماندانلری حقنده یازدقلرك ایله عسکرنك شرفینی تحقیر ایتدك » ! دیدرتمش ، وبشقه بر وقتده مطبوعات قلمینه ایکی ضابط یوللامش ، صاحب ترجمه آنلری اداره‌دن قوغه‌رق ، چیقمازلرسه صوقمق ایله تهدید ایتمش ایدی .

شیخنك اختلال طرفداری اولمدیغی انصاف ایالرینه معلومدر . بونی بلمك استه‌ینلر ، حقیقتی بله‌نلردن صورمـلی ! درست ، اختلاله اشتراك ایله تهمت ایدلدی ، لـكن تهمت ایدلمكدن ، گناهلی اولمق لازم کلمز . بو بیوك آدم اختلال طرفداری اولمق نره‌ده ، عرابی وایبده‌شلریندن خدیوی سرایی در ، درتتره‌دیگی ورئیس نظار زور ایـله دیوانندن دوشریلدیکی اوزی‌ده‌اختلالچیاردن تهدید سوزلری‌ایشدوب توردیغی حـالده ٠ آنلری « جریدهٔ رسمیه » نك قسم ادبینده انتقاد ایدر (یاکُلشلرینی کوستروز) دی . شجاعت دگلمی ؟

استاذنك عرابی‌یه معارضه ایتمه‌سندن ، آنك « مجلس‌مبعوثان » حکومت مقیده‌یه قارشی اولـدیغی آکلاشلماسین ! یوق ، او ، بونی استه‌مکده استاذی افغانیدن صکره ایکنچی ، بو درسی آندن بر نچی دفعه آلمش کشی ایدی .

فقط بو مقصده نائل اولمق اوچون ، اختلال وفتنه چیقارمه‌یی استه‌میوردی . بلکه بو اصلاح خدیونك رضاسیله یکی ارلر یتیشه‌نجیه قدر اوگره‌نچیك قبیلندن اوله‌رق ، تربیه وتعلیم ایله برابر اولمه‌سینی استه‌یوردی . یوقاریده یازدیقلرمزدن آنك ، استاذی ایله بو بابده نه روشچه حرکت ایتدیکلرینی آکلامشدق .

شو قدر وارکه ، او ، فتنه آیاغه قالـدیغی زمان ، اصلاح طلب ایدوچیلردن آییرلوب ، خدیوی‌سراینیه‌یا که بشقه‌بر یره ساقلانمانمشدی . زیره او ، فکرینه کوره ایکی طرفنك اورتاسنده ، وایکی مصلحتنك مرکزنده ایدی . چوق دفعه عرابی‌یه « قارنده شم بواش طاورانمالیسن ،

عجله‌ده فائده یوق ، عقل وفکر ایله حرکت ایدر ایسه‌ك بر قاچ سنه ظرفنده استه‌دیکـگدن زیاده‌سینه ایرشه‌کیکه بن کفیلم » دیمش ، صوگندن انگلیزلر ایله محاربه‌دن هم طیمش ایدی .

بو خیرسز ، اختلال مصره انگلیزلرنك صوقلماسیله ختام بولدی . مصره ضرردن باشقه بر فائده کینورمه‌دی . موقتا اصلاح اوچـون کیرمش انگلیزلر یکرمی بیش سنه‌در اولتوربورلر . کون بکون طامرلرینی جایمکده‌درلر . اختلال باشچیلری همه‌سی تونولوب ، اشلری محکمه‌ده قارالدیقدن صکره اعدام‌ایتمك (اولتورمك) اوچون جسخانه‌لره آتولدیلر . صاحب ترجمه هم اختلال طرفداری عد ایدیلدیکندن آنلر جمله‌سندن ایدی عاقبت عرابی وآرقداشارینه مؤبدا (اولنجیه قدر) صاحب ترجمه‌یه اوچ ییل اوچ آی نفی ایله حکم ایدلدی . نفی ، سورولمشلرنك بارچه‌سینه بلا ومحنت اولدیغی حـالده ، آکا رحمت ونعمت ؛ علم وتربیه‌سینك آرتووینه وکوب شهرلرده علم ومعرفت نشرینه‌سبب اولمش ایدی . چونکه او ، اخلاص وتقوا اهلندن ایدی . شونك اوچون‌جناب الله آکا‌تاربیرلری کیك ، بلالری‌رحمت‌ویاوزلیقلری ایزگیلیك ایدیوردی . ایشته بونك اوچوندرکه نفی آنك اوچون یکی بر حیات ابتداسی اولمشدی . کیله‌چکده کوررز .

صاحب ترجمه منفاده :

بیوك ارلر کمالته‌چوق مشقتلر وآغیرلیقلر کورمه‌دن نائل اولمامقده‌درلر . بو حال‌ایسه دنیانك عادتی ، اللهنك سنتیدر تجربه‌لر ایله ثابت اولدیغینی سرله‌میه‌ده حاجت‌یوقدر . طوغریلق وحقلقده‌ثابت‌قدم (تابانلی) (۱) اولمق اوچون‌نفس‌معدنلرینی‌فتنه‌اوتلرینه‌صوقمق‌وچوق محنتلر کورمك‌لازمدر . (ناکه کوبوگی کیتسوی ، وانسانلره فـائـده ویره‌چـگی بیرده قالسون) . شونك اوچون جناب الله ایزگی قوللرینی (مصلحلری) یاوز (مفسد) لرنك فتنه‌لری ایله بلالندرمکده‌در . بو بلالر امتحاننده

(۱) تابانلی : ثبـاتلی معناسنده‌درکه ، قزاق قارنداشلرمز لهجه‌سیدر .

صبر ایالری وصادقلرنڭ درجه‌سی بلنمکده، مؤمنلر تمیز لنمکده، باشقه‌لری سیلنمکده‌در. فتنه وبلالر مؤمنلرنڭ (اللهنڭ دنیاده وضع ایتدیکی‌قانون وسنتلری‌ایله یوروچیلرنڭ) نفسلرینی نازاردر وتمیزله‌ب بر اوج اعلایه کوتارور؛ مؤمن اولمیانلری، کفران نعمت ایدوچیلری (قانون الهیدن بر طرفه چیقانلری) ازه‌ر، بیربوزندن قالدرور. صاحب ترجمه ناحق اوله‌رق اختلال طرفدارلیغی ایله تهمت ایدلمش واو وقتلر منافقلر آنڭ حقنده بالانلری اویدور دیقجه اویدردیورلر ایدی. حتی اعدام ایله تهدید ایدلمش، آخرالامر اعدام بیرینه اوچ سنه اوچ آی نفی ایله حکم ایدلمش ایدی. بو بیوك نفسلی آدم دشمانلرینه، حقنده افتراء ایدوچیلره بر کین وعداوت صاقلامادی. حبسده ایکان بر دوستینه، دشمانلرینڭ‌افترالرندن تعجب ایده‌رك بویله یازمشدی: دیری اولورسام، بخشیلیقلر اشله‌رم، بیچاره‌لره یاردم ایدرم، خیانت چوقورینه دوشوب آغلامقده اولان مسکینلری قورتارورم، ظلم آلتنده ازله‌مکده اولانلرنڭ اللرندن توتارم، بڭا اوساللیق ایدنلری عفو ایدرم، ضرر کیتوره‌نلرنڭ ضررینی‌اونودورم، ملتمنڭ جهالت قارانغولیغنده حیران گیزدیگینی آنلره آڭلادورم.

آرامزده اولان دوستلیق بوغالماز، دوستنی ایك زینتلی روشده، دلربا صورتده اظهار ایدرم. دوستڭنڭ، (کندیسنی قصد ایدیور) سنڭ بر جانڭ ایچنده ایکنچی قلبڭ، وبر حیاتڭده ایکنچی جسمڭ، کدرلر کیچه‌سنده آرقداشڭ، حسرتلر قارانغولیغنده چیراغڭ، نوبونلری چیشمکده قورالڭ، آغرلری یوکله‌مکده قونڭ ویوقاری درجه‌لره چیقمقه باسقچڭ (نردبان) اولدیغینی انسانلر کوزلری ایله‌کورورلرده، دوستڭ وفالریندن حیران اولورلر. بن سزه شونیده دیه‌لم: بو قورقنچلی ماجرالر اونودلور، ذیچر، شرف وحیثیتمز کیری قایتور. اگر بو

پس توپراق او، شرفنڭ‌قایتمه‌سینی قبول‌ایتمزسه، توپراغی تمیز اولان باشقه شهرلرده قایتور. احبابلریمی بیوکلیگه چیکه‌رم. والوغلیغه میال اولانلره یاردم ایدرم. بونلری یاپمق اوچون بڭا اللهنڭ معونتندن صکره، دیربلیك وصحتمنڭ بیرنده اولمه‌سندن باشقه بر شی لازم دگلدر. (بو، مکتوبنڭ خلاصه‌سیدر).

اختلال حقنده حبسده وقتنده نظم ایتدیکی یوز بیتدن عبارت قصیده‌سی هم واردر. آخرنده، شو کچن مکتوبنده اولدیغی کبی، زمان ومحنتلر ایله‌کوره‌شمکده، اللهه توکلدن صکره‌کندیسینه اشاندیغینی، امت ووطنینه خدمتده آنڭ یولینی اولومدن باشقد بر، شی کیسه آلمیه‌جغینی بیان ایتمکده‌در. ایشته بر قاچ ابیاتی:

واحفظ الدهر انی لا اشاکله   فیما تبطن من غش وتمویه
احارب‌الدهر وحدی‌لیس‌ینفعنی   الا الثبات وحسبی من اصافیه
تعلم الدهر منی کیف یطعننی   فخاب طنا وخانته مزاکیه
ولیس یعجزنی عن کسر فیلقه   الا المنایا تفاجینی وتحمیه
ان المنایا سهام الله حدها   ولیس یخطیء سهم الله مرمیه (١)

بویله بر بیوك نفسه واوتکون عزیمته‌مالك اولان کمسه‌نڭ قدرینی، سیاست (پولیتیقه) ایله‌تهمت‌ایتمك، حبسخانه‌یه‌آتمق کیمتورمی؟ یاکه آنڭ استعداد نورینی نفی‌وتعذیب ایتمك سوندرورمی؟ هیچ!

مصر واسلام اوچون آوروپاده عملی:

سوریایه‌نفی‌ایدیلدیکندن‌صکره‌اوراده‌برسنه‌قالوب، آندن‌استاذی ودوستی

(١) یالان وحیله‌کارلیکده اوزینه بگزه‌مدیکم اوچون زمانه بڭا آچیغ ایدیور. زمانه ایله یالگز اوله‌رق محاربه ایدیورم، بڭا معاونتده چین کوڭلمدن سودیکم الله واوزمنڭ ثباتمدن باشقه برشی‌لازم دگلدر. بنی سونگو ایله اورمه‌غی زمانه بنم اوزیمدن اوگرانمشدی، کینه موفق اوله‌میور. زمانه‌نڭ عسکرلرینی صندرمقده بنی اولومدن باشقه بر شی عاجز ایده‌مز. زیره اولوم، اللهنڭ پك توغری آتلمقده اولان اوقلریدر. اللهنڭ اوقی هیچ خطا ایدرمی؟

جمال‌الدین افغانی ایله اتفاق ایتدیکی «مسئلهٔ مصریه» نام مسئله‌نك آرقاسندن سعی ایتمك اوچون آوروپایه سفر ایتدی. (او وقتلر افغانی پاریژده اوتورویبوردی.) اکثری پاریژده اولمق اوزره، آوروپاده اون آی قدر قالاره‌ق، پاریژده افغانی ایله برابر «العروة الوثقی» جریده‌سینی نشر ایتدیلر.

برده، مسلمانلری اتفاقه چاغرمق، وآنلری اویقولربندن اویغاتمق، واطرافلربنی احاطه ایده‌ن خطرلری کوسترمك واو خطرلره مقاومت ایتمه‌نك یوللربنه ارشاد ایتمك نیتیله، هندستان، مصر، مراکش، سوریا اسلاملربندن مرکب بر جمعیت تأسیس ایتمشلردی. غزیته‌نك مدیر مسئولی جمال‌الدین افغانی وباش محرری شیخ محمدعبده ایدی. حتی جریده‌نك آندن بشقه محرری‌ده اولمیوب، بالگز آوروپا غزیته‌لربندن بعض خبرلری ترجمه ایدوچی بعض کمسه‌لر بولنور، واو خبرلری شیخه سویلر، شیخ‌ده آنلره عبرت ووعظ روحینی اوفوردیکچه اوفورور ایدی.

افغانی جریده‌ده نشر ایدله‌ن افکارسیاسیه وپولیتیقه مسئله‌لرینك چیشمه‌سی ایدی. باخصوص انگلیزلرنك هندستانده اولان سیئاتینی تعداد ایدر، شیخ محمد عبده بو مسئله‌لری، کوزلری عبرتلندره‌چك، فکرلری حرکته کیلتوره‌چك بر صورتده تصویر ایدر ایدی. امّا اجتماع بشری، اخلاق وسیاست اسلامیه حقنده یازدیغی مقاله‌لری هر برسی بر خارقه ایدی. فوق‌الحد برتأثیر وبلاغته مالکدی. هر مملکتنك (روسیه اسلاملری مستثنا اولمق اوزره) علما وعقلاسی بوجریده‌نك مسلمانلر آراسنده بر انقلاب عامه سبب اوله‌جغینی بیکله‌رلر ایدی. السید سلمان افندی الکیلانی نقیب بغداد نام مرجع الکل اولان بیوك بر عالم «العروة الوثقی» نك هربرعددینی مطالعه ایتدیکنده: «کیله‌جك نومرونك چیقماسینه‌قدر بعض اسلام مملکتلربنده انقلاب

ظهوری پك محتملدر» دیرمش. مشهور حسین الجسری حضرتلری: «العروه الوثقی چوق بشابه ایدی، اسلاملر آراسنده یکی بر حیات وبیوك بر انقلاب ظهور ایدردی» دیر ایمش. مصرده معتبر «المنار» مجلهٔ اسلامیه‌سی صاحبی فاضل محترم شیخ رشید جنابلری دییور: بنی حالدن حاله کوچره‌ن وصاحبلری اولان ایکی حکیمی سوده‌ره‌ن العروة الوثقی‌در. نهایت بنی بو محبت مصره چیکدی، صحبت بیبیمی شیخ محمدعبده حضرتلربنه باغلاب، آنك حکمتینی نشر ایتمیه، دعوتینی اعلان ایتمیه مجبور ایتدی. شامده ایکان وقتمده پدرمنك طوپلانوب باغلانمش جریده‌لربنی آقتاردیغمده «العروة الوثقی» نك بعض عددلربنی تابمش ایدم. آنلری اوقومیه باشلادم، قات، قات اوقودم. اوقورکن او، بنی بر قوهٔ ابلیکتیر بقیه‌ایله اوجوربوردی. بکا وعده‌لر ایدر وطاطلی امیدلر کوستربوردی وعده‌لری طوغری چیقدی. امیدلرده حقیقت اولدی. آز اواورسه‌ده اصلاح وعمل ایتمیه سبب اولدی. بوعددلری تابدیقدنصکره «طرابلس شام» ه کیدوب بشقه‌لربنی ازله‌میه باشلادم. بر کشی یاننده بر نومرو، دیگری یاننده ایکی نومروسینی بولوب، بولدیقلریمی یازوب آلور ایدم. عاقبت حسین الجسری حضرتلرینك همه‌سینی توپلادیغینی ایشدوب جمله‌سیمی اوراده کوچروب آلدم. بومبارك جریده‌نك بکا ایتدیکی تأثیرنك ایك بیوگی، فکربمی ونفسیمی عمومی اصلاح اسلامی‌یه توجیه ایتمه‌سیدر. بن اوّلده کوز اوکمده اولانلردن بشقه‌سینی دوشونمه‌یی بلمزدم. اوستیمه واجب اولانلرنك بالگز، درسلریمده درست عقیده‌لری، گوزل خلقلری بیان ایتمك، بخشیلق ایله بیوروب، یاوزلیقدن طیمق وفناشیلردن نفرتلندرمك‌در دیه ظن ایدردم (۱) عقاید واخلاقده اولان فسادنك سببلربنی ومسلمانلری انقراض چوقورینه توشره‌ن بلالرنك منشألربنی بلمزدم. ایشته بنی بونلره کوندره‌ن هم العروة الوثقی‌در.

(۱) سز بونلری آزسینه‌سز، بزم حرمتلو عالملریمزده بونلردن برسی‌گنه اولورسه‌ده آنلری، عالملردر! دیر ایدك.

بو ایکی فیلسوفنڭ آوروپاده، اسلامه خدمتلری یالـگز وعـظ وارشاددن عبارتدگلدی. بلکه‌آنلر «مسئلۀ مصریه» ومسئلۀ سودانیه نام مسئله‌لر حقنده فرانسه وانگلتره‌یه تکرار، تـکرار مراجعت ایدوب چوق سعیلرده بولندیلر. جمله‌دن بری: آنلرانگلتره خارجیه ناظرینی (سودانی مصردن آیردیقدن وصاحب ترجمه اشی تازه قازیغه باغلامق اوچون چوق شهرلره سفر ایتدیکدنصکره) سودانی، اهالیسینه تاشلامق وآنی فتحدن واز کچمك ایلـه اقناع ایتمشلردی. بو خصوصده آنلرنڭ بیوك امیدلری، شانلی مقصدلری وار ایدی. بو اش قرارلشمشدی. شو اثناده سودان مهدیی اولان محمد احمد وفـات ایتمز ایسه رسمـا امضاله‌نه‌جق ایدی.

بو نڭ اوچون آنلرنڭ قوللاندیقلری وسائلی یازه‌جق اولورسه‌ق، آنلرنڭ مهارتینه انسان حیران اولماق ممکن دگلدر. درست، بـو سیاسی عمللری اویلاب چیغاروچی افغانی ایدی. فقـط صاحب ترجمه آنڭ یاردمچیسی، آرقاسی، دیـل وقلمی ایـدی. او، اولمازسه افغانی بو عمللرده توقتامه‌دن یورومیه البت طاقت ایده‌مزدی. بونـکله برابر، صاحب ترجمه اوزی واستاذینڭ باشینه کله‌ن، توفیق پاشا ماجرالرندن صکره، اصلاح سیاسی حقنده امیدی ضعیفلنمش، وفکرینی تربیه‌وتعلیم ایله حاصل اوله‌جق اصلاح قوی‌یه توجیه ایتمش ایـدی. کندیسندن، افغانی‌یه‌آوروپاده ایکان بویله دیدیکی مرویدر: بزم بو سیاستمزدن بر فائـده چیقار کبی دگلدر. زیره عدالتلی وشوکتلی بر «حکومت اسلامیه» تأسیس ایتمك یالـگز اجنبیلرطرفندن واقع اوله‌جق مانعلری کیته‌رمیه توقتامیور. بوندن بشقه هـم بر چوق شیلر لازمدر. بزم اوچون خیرلیسی، سیاست وپولیتیقه آلی ایرمیه‌ن ایڭ مجهول بر بیره کیدوب، اوراده کندی استه‌دیکمز کبی بر قاچ کشی تربیه ایتمکدر. اگر بز آنـده اون دانـه یاشلری تربیه‌یه موفق اولورسه‌ق، آنلر

ملت اسلامیه‌یه خدمت اوچون جانلرینی فـدا ایدرلر؛ وطنلرینده چوگوب اولتورمزلر؛ مـال وبالالره همتلرینی حصر ایتمزلر. بلـکه دنیانڭ هر کوشه‌سینه کیدرلر. اوزلری کبی آدملری، اوزلری کبی تربیه ایدرلر. آنلرنڭ هر بریسی اون آدم تربیه ایدرسه چوق زمان کچمز، اسلامه خدمت ایده‌چك بزم یوز آدممز اولور. هرعملی یاپان ارلردر. بیتدی. بوڭا قارشی افغانی: «سن همتی سوندریورسن، بر عمل باشلادق، آرتیق توقتامه‌دن یورمك لازمدر. یا تمام اولور، یا عاجز قالورز» دیه جوابلنمش ایدی. او وقتلر بوسعی اوچون، مصر وسودانی یاخود سودانی قورتارمق اوچون یول وار ایدی. چونکه او وقت انگلیزلرنڭ مصره صوقلمالری آوروپا دولتلرینڭ کافه‌سی نظرنده موقت ایـدی وانگلتره آیاغی مصرده پك محکم بیرلشمامشدی. شیمدیکی سوزلر ویازولر عبثدر.

مسئلهٔ مصریه حقنده انکَلتره وزیرلری ایله مناظره سی:

صاحب ترجمه‌آوروپاده ایکان، لوندره‌یه‌کیتدی. انگلتره وزراسی ایله «مسئلۀ مصریه» ومصرنڭمالیه‌سی وبشقه خصوصلرده سویله‌شدی. او وقتلر آنڭ بعض محاوره‌لرینی، آوروپا غزیته‌لریندن بعضیلری نشر ایتمشدی. بوراده «العروة الوثقی» جریده‌سینڭ ١٣٠١ ه ١٤ آوغوست تاریخلی ١٤ نچی نومروسنده «انگلیز سیاسیونی وافکارلری» سرلوحه‌سیله نشر ایدلمش بر محاوره ترجمه‌سینی یازه‌یم: (افغانی لساندن) بو کونلرده فرانساده هوالر ناچار اولدیغندن ناشی مزاجمزه کیفسزلیك عارض اولدیغی اوچون، جریده‌مز وقتندن بر قاچ کونلر کیچگوب چیقدی. شیمدی الحمد لله بو مانعلر کیتدی. معمافیه بوینمزه واجب اولان اشی یعنی مسلمانلرنڭ حقوقینی مدافعه ایتمه‌کی‌اوده‌مکده قصور ایتمدك. حمد اولسون بز بو عمل اوچون یارادلمشز. بزه بو

عمل، طبیعت ثانیه اولمشدر. جناب اللهدن دعا ایدوب صوریمزکه ، بزم جانمزی بو یولده قبض ایتسون، وکیله‌جك بر کونده بزی، بو یولده فدائ جان ایدنلر زمره‌سندن ایله‌سون. بو جریده‌نك محرری شیخ محمد عبده‌نك لوندره‌یه وارمه‌سینی مناسب کوردیکمزدن، جنابلری اورایه واروب کلمشدی. مذکور پایتخته کیتمکندن تورلی سببلر وغرضلر وار ایدی. اوّلا: مسلمانلرنك مصلحتلرینه رعایت ایتمك حقنده توغری، نیتلی وملتمزه بر قدر فائده‌سی مأمول اولان بعض انگلیز رجال سیاستینك دعوتینه اجابت ایتمك. ایکنچی: آندن قورتلماسی پك کوج اولان، چوقره توشورمك اوچون، شرقلیلرنك یوللرینه قورولمش، سیاست آغلرینك (توزاقلرینك) اورنلرینی کشف ایتمك. اوچنچی: حد وحسابی اولمیان، دنیانك اوچده برینی بوتان، بتون کرهٔ ارضی فتح واستملاك ایله چولغاب آلان، شیمدیده اوزانمقده، جمیع عالم مملکتلرینی بوتمایه بیوك اشتهاده اولان، بر مملکتی هضم ایدر ایتمز دیگرینی استه‌مکده دوام ایده‌ن انگلیز طمعسینك تیره‌نلگینی صنامق. دوردنچی: فکرلر آراسندن، سوزلر ایچندن باشربن نیتلری آڭلامق. بیشنچی: آوروپا سیاسیونی آراسنده قوللانلمقده اولان، ایك گوزل شیلری هر کوره‌ن نفرت ایدر درجه‌ده چیرکین بر صورنده کوسترمك، وایك فنا عمللری کوره‌نلری عجبلندره‌جك طرزده گوزل وپارلاق بر صورته قویمق سیاستینه مطلع اولمق. زیره بوڭا مطلع اولدیقدن صکره، بلمیه‌نلر آلدانماسین، بله‌نلر آداشماسین اوچون، ساخته ایله حقیقی‌یی آیرمق اوچون بر میزان (ترازو) یاپمق ممکن اولور.

بزم جریده محرری اوراده انگلیز سیاسیونینك بیوکلرینه ملاقات ایندی. سیاستده، طوغری وکیسکین رأیلی ارلر ایله کوروشدی. آنلر ایله محرر آراسنده احوال مصریه حقنده اوزون محاوره‌لر جریان ایندی. اوّلبگی محاوره‌لری «البال غازیت» «الترووت» و «تیمس» کبی

بیوك انگلیز غزیته‌لرنده نشر ایدلدی. بوندنصکره بزده، جریده‌مزده محرر ایله بعض حکومت انگلیزیه رجالی آراسنده جریان ایدن، عموم شرقلیلرنك وخصوصا مصرلیلرنك فائده‌لنه‌چغی محاوره‌لری ومحررنك، آنلرنك سوزلری آراسندن، فکرلرینك ایله‌ندیکی ییرلردن استخراج ایتدیکی فائده‌لری درج ونشر ایدرز.

شیمدیلك، محرر ایله، انگلتره حربیه ناظری لورد «هرتنکتون» آراسنده جریان ایدن اوزون بر محاوره‌دن، هر بر مصری عبرت آلسون وهر بر شرقی اویغانسون وحکومت انگلیزیه رجالی نظرنده شرقلیلر نه درجه‌ده توتولدیغینی بلسون اوچون قسقه بر جمله‌یی ذکر ایده‌جکز.

لورد هر تنکتون: مصرلیلر انگلتره حکومتی تحت اداره‌سنده راحت، راحت یشامه‌یی سومیورلرمی؟ بزم حکومتمز آنلر اوچون ترکلرنك، فلان وفلان پاشالرنك حکومتندن دها خیرلی دگلمی؟

محرر: خیر. جناب لورد! مصرلیلر عرب، اوفاجق بر قسمندن (قبطیلر) بشقه‌سی هپیسی مسلمانلردر. آنلرنك ایچنده انگلیزلرده اولدیغی کبی وطنلرینی تهالکله سوه‌نلر اکسك دگلدر. آنلردن هیچ برسینك کوڭلینه اوزلرینه جنسا ودینا بشقه اولان بر قومنك اداره‌سینه بویون ایکمك کامیور. لورد جنابلری طبایع الاممدن (انسانلرنك طبیعتلری) خبردار اولدیغی حالده، مصرلیلرده بو میلی نصل تصور ایدیور؟

لورد: قطر مصریده چادرینی قوران عموم جهالتی انکارمی ایدیورسز؟ جاهل بر قومنك اجنبی حاکم ایله وطنی حاکم آراسینی فرق ایتمه‌سی کورولمشمی؟ اجنبیلر استلاسندن عارلنمك یالگز متمدن ومهذب امتلرنك صفتیدر.

محرر (قیزه‌ره‌ق): اجنبی استیلاسندن نفرت ایتمك بنی آدمنك

فطرتینه قارشمش برطبیعتدر. درس و مطالعه‌یه محتاج بر شیء دگلدر. او بر شعور انسانیدر. آنك قوت و اثری زولوسلر کبی (١) ایك وحشی برقوملرده ده ظاهر اولمشدر. بونلردن وطنلرینی مدافعه‌ده کوستردیکی غیرتی و بو یوزدن چیکدکگز خساراتی شاید اونوتمامشسزدر. دیگر جهتدن، مسلمانلر نره‌ده اولورسه‌لر اولسونلر، نه درجه‌ده بولنورلرسه بولنسونلر، جهالتده لورد جنابلرینك ظن ایتدیکی درجه‌ده دگلدرلر. زیره آنلرك اوقومق یازمق بلمیانلری بیله ضروریات دینیه‌لرینی بلیورلر. ضروریات دینیه‌دن آنلره الك آچیق معلوم اولانی آنلره دیناً مخالف اولانلره (دینلرینه تعرض ایتمك شرطیله . . .) اطاعت ایتمامکدر. همده آنلرك جمعه خطبه‌لرینده واعظلرینك وعظلرنده علوم ابتدائیه‌یه قائم اوله‌جق علم واردر (٢). وآنلرك دینی نصیحتلری، انسانیت صفتی اولان حسیات شریفه اوفورمکده‌در. بو خصوصده آنلر، خصوصا دینلرینك لسانی اولان عرب لسانینك دقایق وحقایقینه مطلع اولان مصرلیلر، بشقه ملتلردن اصلا آشاغی دگللردر. واوچنچی جهتدن: مصر توفراغنده محمد علی پاشا زماننده‌نبرو، آوروپا بلادنده اولدیغی کبی علوم وآداب جدیده نشر ایدلدی. هر بر مصرلی حالی مقداری یکی فنلردن اولوشینی آلدی. هر قریه‌ده اوقور ویازار کمسنه‌لر اکسك دگلدر. عربچه جریده‌لر آنلره اخبار عمومیه‌یی کون بکون ابرشدرمکده‌درلر. اوقومق بلمیانلر خبرلری، اوقوجیلردن اوگرنوبورلر. ایشته بونکله آنلرك اوّلده‌گی شعور وطنی، تقلید دینیلری اوستینه

(١) بوقوملر شجاعت و جنگاورلیك ایله مشهور اولب جنوبی آفریقاده «ناتال»نك شمالنده „ترانسوال“نك شرقنده واقع، انگلتره‌نك «زولولوند» مستعمره‌سینك اهالیسیدر. انگلتره بو مملکتی، ١٨٧٩ مده ضبط ایدوب، ادارەسینی، «ناتال» والیی مراقبه‌سی التنده، زولوسلرنك کندی رئیسلرینه ترك ایتمشدر. ایك مشهور شهری «سنت لوسی» در.

(٢) اوت، اسلامنك امرینه وجمعه‌نك حکمتینه باقلورسه اویله اولمق ایجاب ایدردی. بزم جمعه‌لرده اویله شیلر یوقدر!

بر ده تهذیب عمومیدن حاصل اولان، وطن محبتی قوشولدی. بو صوگقی صفت، اوّلگی ایکی صفتی تقویه ایتدیکه، بو توغریده آنلری بشقه امتلردن آشاغیدر دیه ظن ایتمك جائز اولمز. بیتدی.

عالم جاهل، بیوك کچوك، زنگین فقیر، مسعود سفیل هپمز بر آرایه توپلانه‌لم‌ده بو محاوره‌نك سطرلرینی قارشدره‌لم. او وقت انگلیز رجال حکومتی نظرنده شرقلیلرك نه منزل‌ده اولدیغی بزه آپ آچق معلوم اولور. باقگز، لورد هرتنکتون انکلتره حربیه ناظری، مسلمانلره اویله بر جهالت اسناد ایدیورکه، آنلردن جمیع انسان قانینی وحسینی سلب ایدیور وآنلره، غریب ایله فریب، دوست ایله دوشمان آرالرینی آیرمازلق درجه‌ده برصوفر وجاهل اولدیقلری ایله حکم ایدیور. بوندن آکلاشلورکه، الك مدنی والك حریت وانسانیت صاحبی انگلیزلر (بشقه‌لرینی سویله‌میه‌ده حاجت یوق . . . .) بیچاره شرقلیلر، مسلمانلر حقنده بویله بر اعتقاد ایدیورلرمش: شرقلیلر صحراده اونلامقده وچوپان طیاغی آلتنده گیزه‌ن حیواندرلر. آچلق واویقوسزلق کبی مادی راحتسزلکلردن بشقه‌سیله اینجینه بلمز. آنلرك بدن حرکتندن بشقه احساسی یوق (قانی یوق، جانی یوق! . . .) در. اوزینه کیره‌کلرندن، حیات حیوانیه‌سینه یاردم ایده‌چکلریندن بشقه برشی بلمز. اوستینه بینوچی‌یه، اوزرینده یوك طاشیانه وآنی آغر خدمتلرده قوللانوچی‌یه بیه‌جك وایچه‌جگینی ویروب توردیغی حالده آلشور، آندن اوروکمز، طعامینی تقدیم ایده‌نی کوره‌نجه شادلق اظهار ایدر. چیکه‌کده اولدیغی بلا نه قدر آغر ومشقتلی ایسه‌ده توزه‌ر. اگر خدمتدن عاجز قالورسه اباسی بوغازلاب ایتینی‌ده ییور (آشار) والسلام. فاعتبروا ! . . .

شو قدر کینش اولان، انگلیز حریتی، العروة الوثقی حقنده تارلاشدی، آنی مصر وهندستانه کرتمکدن منع ایتدی. انگلتره

حکومتی بو جریده‌یی اوقویانلری شدتلی تهدیدلره صوقدیغی کبی، مصر حکومتی خانه‌سنده العروة الوثقی بولنانلره جزاء نقدی وضع ایتدی. ایشته بو حاللر، بو مبارك جریده‌نك دوامینه مانع اولدی. الك صوك عددی (۱۸ نجی) ۱۳۰۱ ه ۲۶ ذوالحجه ۱۸۸۴ م ۱٦ اوکتابرده صدور ایتمشدی. آه مسلمانلر . . .

بوندنصکره صاحب ترجمه تونسه سفر ایتدی اوراده بر قاچ کونلر قالدیقدنصکره، قیافتینی دکشدره‌رك بشقه شهرلرده سیاحت ایدره‌ك، مقصدلرینك الك مهمینی، یوقاریده یازدیقمز، باشرون جمعیتی قوّتلندرمك اوچون سعی ایتمکده ایدی.

آورویی بلمیه‌ن، طبیبنك الك فائده‌لی دواسینی قبول ایتمیه‌ن، مصلحلری دوشمان کوره‌ن، فائده‌سینی ضررینده، ضررینی فائده‌سنده آرایان، بیچاره مسلمانلره خدمت ایتمك، آنلری بر قدر اویغاتمق اوچون بو ایکی حیکمنك چیکدیکلری مشقتلری وصوقولدیقلری قورقونچلری بره‌م بره‌م سانار ایسه‌ك عقللر حیران اولور.

سوریاده عمللری.

ذکری کچن باشرین جمعیت آرقاسندن چوق سعی ایتدیسه‌ده، مقصده برتورلی نائل اولور کبی کوزیکمدیکدن بوخصوصده آکا یأس کلدی. شونك اوچون، اوعملدن واز کچوپ سوریا اسکله‌لرینك الك بیوگی اولان، مشهور بیروت شهرینه‌کلوب اوراده اولتره‌جق‌اولدی. آنده آکا بیوك بر تهالکه، عقل وفضل ایالری اقبال ایدوب، آنك حکمت ومعارفندن استفاده ایتمیه قویولدیلر. خانه‌سی بر عمومی مدرسه شکلینی آله‌رق هر ملت وهر دیندن اورایه علوم ومعارف عاشقلری طوپلانوردی. آنلره خانه‌سنده سیرة نبویه (رسولمزنك اخلاق وعاداتی) اوقور، جامع کبیر وجامع باشوره‌ده تفسیر اوقور ایدی. تفسیر اوقورکن برکتاب التزام ایتمیوب، الده بالکز مصحف شریف اولدیغی حالده جناب الله قلبینه نه افاضه ایدرسه آنی القا ایدردی.

خلق آنك درسلرینه اوقدر بر شوق ورغبتله طوپلانورلردیکه، آندن اوّل هیچ برکمسه‌یه بویله بر رغبت کورولمامشدی. حتی بوخصوصده خرستیانلر مسلمانلره حسد ایتمیه باشلادیلر. آنلرده، مسلمانلر کبی درس اوقولان مسجدنك قپوسینه طوب، طوب جیواوب بویونلرینی ایچرویه سوزارلر، قولاقلری ایله دکلارلر، هر نیچکده شو درسدن استفاده ایتمك صددنده بولنورلردی. نهایت مسجده کروب، درس حلقه‌سینك بر کوشه‌سنك اولتورمیه رخصت استه‌دیلر. رخصت ویرلدی. (فأجره حتی یسمع کلام الله!)

۱۳۰۳ سنه‌سی اوّللرینده «مدرسهٔ سلطانیه» ده مدرسلیکه چاغرلدی. او مدرسه‌ده، صرف نحو کبی علوم مبادئی وعلم حال تسمیه ایدیله‌ن چوجقلره تعلیم ایدیله‌جك عبادات احکامندن بشقه، لغت عربیه ودین اسلامه متعلق بر شی یوغیدی. مدرسه‌یه کردیکندنصکره آنی بر یکی طرزه قویدی. هر براشه مرؤس (اوفاق، بیوکه تابع) اوله‌رق قارشدیغی حالده، رئیس عملینی یاپمیه موفق اولدیغی یوقاریده یازدیقلر بمزدن‌ده آکلاشلمشدی یا! مدرسه‌نك مدیری ایله برله‌شوب، درسلره یکی پروغرام ترتیب ایدره‌ك، بو پروغرامده علم عقاید، معاملات الفقه، تاریخ اسلامی، منطق، معانی انشافنلرینی آرتدردی. بو درسلرنك اکثرینی اوزی اوقودور، کون بویی درس ایله شغللنور ایدی. درسلری سلفلرمزك عادت حسنه‌سی اولدیغی هر بر صنفك درجه‌سینه مناسب، یکی وبیکل طرزده امالی ایدی. یعنی معاملات الفقه‌دن بشقه‌سنده مخصوص کتاب التزام ایتمیوب، آغزدن سویله‌ر. شاگردلر یازوب آلور ایدی. معاملات الفقه‌ده ایسه عثمانلی محکمه‌لرنده دستور العمل اولان «مجلهٔ احکام عدلیه» کتابینی اوقوتوردی. شاگردلره نهج البلاغة ودیوان الحماسه‌دن بعض شیلر ویازبده صیقی، صیقی استعمال ایدیله‌ن لفظلری حفظ ایتمکلر یله تکلیف ایدر، حفظ

ایتدیکاربنڭ معنالربنی بیان ایدر ایدی . طلبه‌نڭ آداب واخلاقینه پك دقت ایدر، حتی آنلری مراقبه‌اوچون مدرسه‌يی کیچه‌لری زیارت ایدرایدی. آنڭ قولنده وطن‌وملته‌فائده‌لی کیتوره‌جك خیلی کنجلر بیتشدی. بوندن بشقه، آداب واخلاقی، گوزل معاشرتی ایله عوام ناسی هم تربیه ایدر ایدی. آنڭ مجلسنده، سنی، شیعی، درزی، خرستیان، یهودی هپیسی حاضر اولوردی . بونلرڭ جمله‌سینه گوکره‌گی کیكڭ، هر قایوسینه مناسب درجه‌ده ادب ایله معامله ایدر، قونوشدیغی کمسه‌یی اذاء ایتمز، مذاکره ایدوچینڭ فضلینه انکار ایتمز ، مناظره ایدوچینڭ خاطرینی قرمازایدی. حالبوکه‌او، استر دینده، استر علمده، استر ادوار اجتماعیه‌ده اعتقاد ایتدکینه بشقه روشده سویله‌مزدی . ایچی وطشی بر ایدی . عفو ومسامحه‌ده، اتفاقه دعوتده، علم وار بابینی احترامده سلف صالحلرمزڭ بر نسخه‌سی (قوپیه)ایدی. فضل ایالرینی علم وادبی ایله حیران ایتمش، اوّلدن حاضرلنمیچه خطبه ونطق ایراد ایته‌کده اولان اقتداری ایله ، سبحان الله ! دیدرتمشدی .

بونکله برابر آنده ایکان تألیف ایله‌ده اشتغال ایدرایدی. اوراده، جمال‌الدین افغانینڭ فارسیچه یازلمش « الرد علی‌الدهریین » نام کتابینی عربچه‌یه ترجمه ایتدی. نهج البلاغه، ومقامات همذانی‌یه شرح یازدی . بوکتابلر اهالی‌عندنده فوق‌العاده مقبولیته کچه‌رك دفعا تله طبع ایدلدی. هم‌ده جریده‌لره مفید مقاله‌لری هم اکسك اولمز ایدی یالکز بو اصلاح معنوی ایله اکتفا ایتمیوب ، مملکتنڭ اداره‌سینی اصلاح بولنده حکومت قاشنده سعیلرده بولندی بوتوغریده بیروت والیسینه بر لائحه تقدیم ایتدی . واصلاح دینی حقنده بر لائحه ترتیب ایدوب والی واسطه‌سیله حضرت سلطانه تقدیم ایتدرمش ، ولایت اطرافنده دولاشوب ، اهالینڭ احوال وکون کچرشلرینی گوزلجه آکلامش ایدی .

مصره عودتی وسفرلردن استفاده‌سی :

١٣٠٦ سنه‌سی دیار مصریه‌یه عودت ایتدی . سفرلر وخطرلر ایله تهذیب وتربیه‌سی برکمال اعلایی بولمشدی . بوندنطولایی، اوّلك زورله درس اوقومیه سوق ایدلدیکی حالده، صکره‌دن مطالعه اسیری اولدیغی کبی، شو، زورله سفر ووطنندن چیقمایه مجبور ایدیلدیکندن صکره، کندی اختیاریله سفرورحلتلرده بولنور ایدی . سفر وسیاحتنڭ فائده‌لرینی بالذات تجربه ایتمش ایدی . سفرلرنڭ تأثیری حقنده اوزیندن بویله روایت ایدلمکده‌در : « ترکیه بلادینه سفر ایتمك وه‌صر مسلمانلریندن بشقه مسلمانلر ایله معاشرت ایتمكنڭ نتیجه وفائده‌سی شو اولدی : بن یقینا بلدم‌که ، مسلمانلرنڭ‌خسته‌لیکلرینڭ اصل سببی ایکی‌نرسه‌در: بری، دینلرینی بلمدیکلری‌در. آنلر دینلرینك اولمیانلری دینه قارشدروب شو درجه‌یه کلمشلرکه ، آنلرنڭ‌شیمدیکی دینلری ، بیوك وپاك اولان اسلام دینینه بسبتون اجنبی‌لردین شکلینی آلمشدر.

ایکنچیسی: دنیانڭ نره‌سنده اولورسه اولسون، مسلمانلرنڭ کندی ایچلریندن اولان ، ظالم حکمدارلرنڭ‌استبدادیدر . (مشورندن قاچمق ، هراشده اوز بلدیکی‌کبی اش کورمك ملت‌واهالیی حیوان کبی توتمق) بوندنصکره چوق دفعه آوروپا وآفریقا (جزائر ،تونس) به سفر ایتدم . اسلام شهرلرینده سیاحتلرم اوّلك بلمدیکلریمی قوّتلندرمیه سبب‌اولدی. آوروپایه سیاحتم ایسه مسلمانلرنڭ حالینی اصلاح ایتمك حقنده بنم امیدیمی آرتدرور، هر دفعه آوروپایه واردیغمده ، مسلمانلرنڭ حالینی توزه‌تمك وبر آز خیرلیسینه تبدیل ایتمك امیدی بنك کسب‌قوّت ایدر ایدی.

بوده ، افساد ایتدکاری دین اسلامی اصلاح وتهذیب ایتمك ، اوز حاللرینی واوز کیرکلرینی اوزلری بلمیه ؛ اش واداره‌لرینی ایچلرندن برنیچه ظالملره‌تسلیم‌ایتمیوب ، اوزلری‌صاحب‌اولمیه عزیمت

وهمتلرینی قایرامق ایله اوله بلور. وطنیمه قایتدیغمده بولیقاجغم مشقت وآغریلقری ، مسلمانلرنڭ اوز فائدهلرینه کوز صالودن قاچمقلری وکندی کندیلرینه دوشمانلیق ایتدکلری وایچلریندن ظالملرینی آرقالرینه بیندرمیه بیوك رغبتده بولندیقلری، فلّیق واسارتی زیاده سودیکلری وبو کبی بر چوق مانعلری کوردیکمده بو امیدلر بنده ضعیفلشور ایدی ایسهده ، یکیدن آوروپایه کیدوب بر ایکی آی قالدیغمده اوطانلی امیدلر بنده یکیدن اویانور، محال صاندیغم امللر بیکّل بر شی کبی کوز کیوردی. سببینی ایسه صورمه، زیره بن بونی تفصیله مقتدر دگلم. باری سفرلردن آلدیغم اثرلر شونلردر » . بیتدی .

بزه قالورسه، بونڭ سببی، مکان وآنده ساکن اقوامنڭ تأثیریدر. بر انسان بر بیره کلورسه ، اورا ، اقوامینڭ حال وکون کچرشلرینی کوردیکنده، آنلرنڭ معیشت وحرکتلریندن البته اوزینڭ استعدادی وکوز تونديغی مقصدی نسبتنده اثرلنور . آوروپا قطعهسی علوم وصنایعده ، کسب وسیاستده عقللری حیران ایدهچك بر طرزده ترقی ایتمشدر. بر کمسه آوروپایه تجارت نیتیله سفر ایدرسه، البته بوکمسه تجارت یوللرینده بیوك معرفت حاصل ایدر . عملنده نشاط وجدیتی آرتودر. دیگر بر کشینڭ مقصدی باشقه بر شی ایسه، اهالینڭ ارتقایسنی کوروب اوده متأثر اولور همتی اویغانور. خصوصاً آوروپالیلر ، ملتلرینه خدمتده، وطنلرینڭ قدرینی یوکسلتمکده، بومقصدلر اوغورنده میلیونلر ایله لیرالر صرف ایتمکده وبونلر یولندهمشقت وآغریلقری تحمل ایتمکده بزم عقللرمز تصور ایده بلمزلیك بر درجهدهدرلر . آنلرنڭ کچمش زمانلرده اولان جهالت ووحشتلرینی، فقیرلیك وکیهچیلکلرینی بلهن بر انسان، بوکونده‌گی عزت ورفعتلرینی، علم وثروتلرینی کورر ایسه ، البته نه قدر جاهل وآشاغی درجهده اولورسهلرده کندی قومی حقنده هم امیدی بیور . وآنلرنڭ شیمدیگی حاللرینه باقمق ایله استقباللریندن امیدینی اوزمز.

آوروپا سیاحتینه کیدهچگی وقت: «آوروپایه نفسیمی یاکارتمق اوچون کیدیورم، یالقاو وامیدسزلر معاشرهسی آنی خیلی ایسکلیتدی» دیرمش. مرحوم بو صوڭ یللرده تورلی توپراقلرنڭ مسلمانلرینی زیارت ایتمیه کرشمش ، بوکا تونس وجزائری زیارت ایله باشلامش ایدی. بوندنصکرهده هندستان، ایران، قزان، وقفقازیا، اسلاملرینی زیارت ایتمك نیت خیریهسنده ایدی. بو نیتلردن خستهلیك منع ایتدی، عاقبت اولوم کیلهرهك هر بر امید وپلانلرینی بر باد ایتدی، کیتدی.

قاضیلقده سیرتی :

سوریادن مصره قایتدیغنده ، بیوکلر آنی عفو ایتدرمك اوچون توفیق پاشایه بری آردینجه بری مراجعت ایتدیلر. شفاعت ایدوچیلر ایچنده، خدیوی عائلهسندن بعض ذوات. مصر فوق العاده قومیسری دولتلو غازی مختار پاشا وانگلتره غنیرال قونسولی (حاضرده مصر حاکمی دیسهکده جائز) لورد کرومر جنابلری موجود ایدی. بونلردن هیچ قایوسی آنی کوروب بلمش دگل، یالگز فضل وکمالینی ایشدیورلر ایدی. خدیوی‌ده، آنڭ ذکری کچن واقعهلر اثناسنده، حرکت فکریهنڭ اصلی اولمش ایسهده، عسکرلرنڭ اختلالینه دوشمان اولدیغینی بلدیکی وآنڭ حقنده حکمنڭ عدلی اولمدیقینی اعتقاد ایتدیکی اوچون درحال عفو ایتدی. مرحومنڭ کندیسینه اوشانچلی بر آدم، خدیوینڭ: «شیخ محمد عبدهدن باشقه هیچ بر کمسهیی، اعتذاره بگزهین بر عفو ایله عفو ایتدیکم یوقدر» دیدیکینی روایت ایتمشدر. اویله ایسه خدیوی آنڭ افکار سیاسیهسندن، ملتی بر استقلال روحی ایله تربیه ایتمهسندن قورقار ایدی شونڭ اوچون آنی محاکم اهلیهدن برینده قاضیلقغه تعیین ایتمهیی مناسب کوردی. بوتعیین صاحب ترجمهیه ایشدیلکده مکدر اولهرق: « (بن فلانه ، فلان دیه حکم ایتدم ودیگرینه بویله حکم ایتدم) دیه

اولنوروچی قاضی اولمق اوچون یارادلمامشم. بن معلم اولمق اوچون یارادلمشم. تعلیم بابنده کندیمی تجربه ایتدم. اوبابده نجاح طابدم» دیمشدر.

صکره داخلیه ناظرینه، امیردن (خدیوی) قاضیلیق یرینه «دار العلوم»ده معلم تعیین ایتمه‌سینی رجا ایدرسه‌کز اولمزمی؟ بن ای بلیورم مدرسلیکده ترقی یوقدر. وقاضیلقده ترقی هم ایده بلورم. اویله ایسه‌ده بن قاضیلیغی سومیورم» دیه مراجعت ایتمشدی لکن توفیق پاشا بوکا راضی اولمیوب: «او قاضیلیغی سومز ایسه، بن آنك شاگردلری افکار سیاسیه‌سی ایله تربیه ایتمه‌سینی سومیورم» دیمش ایدی.

استاذده قاضیلیغه راضی اولدی وآنده ترقی ایده، ایده ایك عالی بر درجه‌یه چقدی. قاضیلغنده یالکز قانون ورسم قاضیسی اولمیوب، عدل وانصاف قاضیسی. ایکنجی عباره ایله مقلد قاضی دگل مجتهد قاضی ایدی. زیره او، یالکز قانون عباره‌سینه باقوب، بردن بره واقعه‌یی او عباره‌یه تطبیق ایدوبکنه حکم ایتمز، بلکه اولا هر قضیه‌ده حقی چیقارمیه وعدالته اصابت ایتمیه چالشور، عدالت وحق قانونده موافق کلورسه پك گوزل، اویله اولمزسه صلح طرفینی آرار ایدی. بر چوق قضیه‌لرده قصداً قانوننك خلافینه حکم ایدردی.

بونی سیزه‌ن بعض حاسدلری او وقتلر مستشار قضائی اولان (مستر سکوت)ه ایرشدرمشلر ایدی. مستشار صاحب ترجمه‌یه مراجعت ایدوب قانونه مخالفتنك سببینی صوردیغنده، «صاحب ترجمه: نه ظن ایدیورسز، عدالت، قانون اوچون وضع ایدلمشمی، یا که قانون عدالت اوچونمی؟» مستشار: «طبیعی، قانون عدالت اوچون وضع ایدلمش، اصل مقصود عدالتدر». صکره استاذ واقعه‌لری بر بر، بیان ایتمیه کرشوب بو قضیه‌لرنك جمله‌سنده عدالت ایله حکم ایتدیکینه، مستشار قناعت ایدرك پك ممنون اولمشدی. زیرا او، انصاف ایاسی، ایولرنك قدرینی تقدیر ایدوجی آدم ایدی.

اعتقاد واجتهاد بینه مطابق حکم ایتدیکی مسئله‌لردن بری‌ده ربا (پراتسینت) مسئله‌سیدر. بو مسئله‌ده صلح ایتدرمیه موفق اوله‌مزسه، رأس مال (صوما) ایله حکم ایدوب، ربا (پراتسینتی) ایله حکم ایتمزدی. مال صاحبی رباسی ایله حکم ایتدرمك اوچون استیناف محکمه‌سینه التجا ایدردی (بویول ایله بزم قاضی حکم غیر شرعیدن، قورتلمش اولوردی). قانونه مخالفتندن بری، یالانجیلغی آکلاشلان شاهدلری حبس ایتمه‌سیدر. بونلری حکم مجلسندن چیقاروب درحال حبس ایتدررردی. صکره حکومت آنك بو عملینی تصدیق ایدوب، صوك تعدیل اثناسنده قانونه الحاق ایتدی. جلسه‌لرنك برینده، بر اجنبی ادبسزلیك ایتدیکندن درحال حبس ایتدرمش ایدی. بونی ایشدن، محبوسنك ژنیرال قونسولی عدلیه نظارتینه کیدوب شکایت ایتدی. بوتوغریده مستشار، صاحب ترجمه‌یی کوروب: «بو قونسوللرنك مصرده، اکلنه‌جك ایشلری یوقدر. شونك اوچون آنلر حکومت ایله نزاعلشمق اوچون، هر فرصتی غنیمت بلوب توریورلر بناءً علیه بزلر قیل وقاله سبب اوله‌جق یوللری قپامالیمز» دیدی. بوکا قارشی، استاذ محبوس اجنبینك حکم مجلسنده یاپدیغی ادبسزلیکینی بیان ایدرك: «بن قضا کرسینده اولتوردیغم مدتده، آنی احترامده قصور ایتمیورم. چونکه بو، قضایی احترامدر. او، نه اوچون قضا مجلسینی احترام ایتمیور» دیمش، مستشارده استحسان ایتمش ایدی. اجنبیلرنك علیهنه حکم ایدر، حکملرینی تنفیذ هم ایدر ایدی. فلاحلردن (مصر عوامی) کوبیسی، برسینك ضررینه حکم ایدلورسه (مثلا الندن توپراغی آلنمیه حکم ایدلورسه)، اجنبیلردن برینه، یاخود آنلرنك حمایه‌سینه کرمش بر آدمه التجا ایدر وتوپراغی یالان مقاوله ایله (خصمینك بورنینه صوقمق نیتیله) آکا ویرور ایدی. بو اجنبی‌ده، حکومتی حکم تنفیذدن توقتاتور، یا که دعوایی «محکمهٔ مختلطه = قاریشیق محکمه»یه رفع ایدر، اوراده حکم ایدلور ایدی. بو کبی بلایه دوچار

اولمش بیچاره بیرلی‌لرنك بعضیلری « محکمهٔ مختلطه » دن بر امید کوزه‌تمدیکی‌اوچون توپراغینی دعواسز اجنبیلره طاشلارلر، بعضیلری اوزون اوزادی دعوالره صوقلوب، بیوك، بیوك زیانلر کوررلر ایدی. ایشته بو کبی‌اجنبیلره حکمینی‌تنفیذ ایدر (بوینینه قویار)، بو تنفیذنك مسئولیتینی کندی اوزرنده آلور ایدی. زیره بر قورناز (حیله‌کار) اجنبینك یالان دعوا ایله حکومته قارشی اقامت دعوا ایتمیه‌جکینی او، ایی بلوردی. قاضیلیقده سیرتی بودر. قاضیلیق ایله مشغول اولوب، آنك اوچون یارادلدیغی تربیه‌امتی هم‌اونوتمامشدی: یالان دعواچیلری، یالاندن گواهلیق ایدوچیلری تیوشلی جزالرینی ویرمکده قصور ایتمدیکندن، بازارلری پك قزمش اولان بو کبی دنیلردن خیلی شهرلری تمیزله‌دی. بر عائله ایچنده اولانلری وقارنداشاری، بارشدرور، یتیملر حقوقینی زیاده محافظه ایدر ایدی. فحش وفجورنك تامرینی قوروتمق‌اوچون‌چالشمقده اوصانمدیغی‌اوچون، آنك‌قاضیلیغی زماننده « زقازیق » (۱) بلده‌سی فاحشه‌لردن تطهیر اولونمیه‌یاقنلاشدی. زیره او، سوقاقده، خلق کوزی‌آلدنده سوره‌کله‌نن فاحشه‌لری‌قانوننك مساعده ایتدیکی ایلك آغیر جزا ایله جزالندررردی. دعوالری تحقیقده عیبلیلری عیبسزلردن آیرمقده پك توغری وجدان صاحبی اولوب، چوق وقتلرده، تورلی دایللره بناء ایدره‌ك بر کشینك علیهنه حکم‌ایتمیه حاضرلندیکی وقت، آکسزین وجدانی‌اوکشینك برائتی‌ایله خبرویرور، اوده برائتی ایله حکم ایدبویرر ایمش.

الازهرده عملی:

مرحومنك یاقین شاگردلریندن برفاضل ۱۳۱۵ ه ده «الازهر» حقنده فکرینی صوردیغنده مفصل اوله‌رق رأینی بیان‌ایتمش. بوفاضل ده بو اوزون کلامی، مجلس ختامنده آلتی مسئله‌ده اجمال ایتمشدر. ۱) ازهری اصلاح، اسلامه ایلك بیوك خدمتدر، ازهر اصلاحی مسلمانلرنك

اصلاحی، آنك فسادی آنلرنك فساد ۲) آنی اصلاح بولنده، مشایخلرینك‌غفلتی وقانلرینه‌قاریشمش‌ایسکی عادتلری، بیوك‌تورموزلر (موانع) در. ۳) بو اصلاح اوزون زمان استه‌ر، وقانمدن مقدم ازهرنك توزه‌لدیکینی کورور ایسه‌م راحت، راحت وفات وکندیمی پك مسعود بلکه ملك عدایده‌جکم. ٤) حکومت اشلرینه قارشماغم، بالکز ازهری اصلاح اوچون، آندن یاردم استه‌مك مقصدینه مبنیدر: اگربنم حکومته طانشلیغم وخدیوبه یاقیلغم اولمسه‌ازهرده بنم سوزم طکلانماز وبر طاوشم ایشدلماز ایدی (؟ !). ۵) شیمدیلك اصلاح دیرلیك بر عمل اجرا ایدلدیکی یوقدر. ٦) فرصتی غنیمت بله‌ره‌ك اصلاحه بن بیوك عمللر ایله باشلامیه عزم ایتمشدم، فقط بکا تدریجا عمل ایتمکله اشارت ایدلدی. هر نه قدر، تدریج دیدیکلری ایله اش کورولدیکده فرصت ضایع اولمق احتمالی وار ایسه‌ده، هر حالده او اشاره ایله عمل ایتمامك‌ده ممکن دکلدر. (بر بیوك پارمقنك اشاره‌سی اولمه‌لی !)

بو خصوصده کندیسندن بویله هم روایت ایدلمکده‌در: « افغانی مجلس تدریسینه حاضر اولدیقدن صکره ازهری اصلاح ایتمك نیتی بنده‌نا، ازهرده مجاور ایکان وقتمده ظهور ایتمشدی. لکن اووقتلر بنم اوکیمه سدلر چوق چکلمش ایدی. بوندن صوك مناسب فرصتی بیکله‌ر، اوفاجق بر فرصت کوز گورسه درحال غنیمت بلرر، یکیدن بر مانع چیقدیغنده دها چیکلمیه مجبور اولور ودیگر بر فرصتی کوزه‌درایدم. سوریادن قایتدیغمده اووقت ازهر شیخی (شیخ الجامع - رئیس المدرسة) اولان محمد الانبابی‌یی برآز شیلره قناعت ایتدرمك استه‌دم. هیچ قبول ایتمدی. بر وقت آکا «یا استاذ، ازهرده «مقدمهٔ ابن خلدون» اوقولمه‌سینی امر ایدرسه‌کز اولمزمی؟ » دیدم. بو کتابك فائدلرینی برم، برم صانادم. او، «عادت‌اولمامشدر.» دیدی صکره سوز آراسنده کتاب

مؤلفلری شیخلره کوچوب «اشمونی ایله صبانك وفاتینه قاج سنه اولدی؟» دیدم. شیخ: «فلان سنه‌در». دیدی بن: «باقکز بونلر دها یکی وفات ایتمش ذاتلردر. بونلرك کتابلرینی اوقومق هم بر قاچ سنه اوّل عادت دگل ایدی. شیمدی اوقولیور» دیدیکمده صوصدی. مجاوره‌یی‌ده کسدی. ازهرك بوعصرده بویله بر حالده قالمه‌سی اصلا جائز دگلدر. بلکه آنی یا تعمیر ایتملی، یا خراب ایتملی! بن آنی اصلاح یولنده المدن کلنی صرف ایده‌چکم. وفاسز دنیا بنی ازهر اصلاحنده امید کیسمیه مجبور ایدرسه‌ده، بن مطلقا اصلاح اسلامیدن امید اوزمیه‌جکم. بن حکومتی‌ده تاشلارم. استعدادلی کنجلردن بر نیچه سینی کندم تربیه ایدلدیکم تازه تصوف طریقیله تربیه ایدرم. آنلرده اسلامه خدمتده بکا خلف اولورلر. همده ازهرك حقیقتینی بیان ایدوب بر کتاب تألیف ایده‌جکم. اوکتابده ازهر اهلینك اخلاق وعقللرینی، علملرینك مقدارینی وهیئت اجتماعیه‌ده اولان تأثیرلرینی تمثیل ایدوب عربجه فرانسزجه لسانلر ایله نشر ایده‌جکم. تاکه مسلمانلر وبشقه‌لری، چوق کشیلرنك، حتی ازهره منسوب اولانلرك بیله بلمدیکی، بو اورونك حالینی بلسونلر!» بیتدی.

خدیولیك کرسی‌سینه شیمدیکی مصر خدیوی اولان، ایکنجی عباس اولتوردیغی زمان دیار مصریه‌نك امیدلری یاکاردی. اهالی بر قدر عمللردن اصل مقصد مصردن انکلیزلری چیقارمق ایدی. اگر بو مقصد مصریلیلرنك الندن کله‌جك بر شی ایسه، صاحب ترجمه اشه باشلایانلرنك مقدمه سنده اولور ایدی. زیره بوقاریده کیچدیکی اوزره او، مصریلیلرك ایك نفوذ لیسی وایك عزیمتده قوّتلیسی وایك اخلاصلیسی ایدی. فقط او، کیچنده یازدیقمز سعی واجتهادندن صکره، بو مسئله‌نك، بیوك آوروپا دولتلرینك اتفاقندن بشقه حل ایدلمیه‌جگینی وآنلرك اتفاقی ایته‌سی پك بعید بر شی اولدیغینی اعتقاد ایدردی. بوندن طولایی،

آنك یکی امیدی سومکدن مقصدی، انگلیزلر دخلی اولمیه‌ن، خالص اسلامی مصلحتلر اولان: «ازهر»، «محاکم شرعیه» و «اوقاف» ی اصلاح ایتمك اوچون سعی ایتمك ایدی. امیره یاقنلاشدی، آنك قاشنده مقبولیته کچدی. آنکا مقصدینی سویله‌دیکی کبی، ازهر حقنده اولان پلانینی حکومته هم عرض ایتدی. بو خصوصده حکومتی اقناع ایدوب، نهایت ازهر اوچون، تورلی مذهبلره منسوب بیوك علمالر اداره ایتمك اوزره بر باشلانغج قانون یاپمیه موفق اولدی. صاحب ترجمه ودوستی شیخ عبد الکریم سلمان حکومت طرفندن اولمق اوزره او اداره‌یه اعضا تعیین ایدلدیلر. یعنی آنلری صایله‌مقده یاخود دگشدرمکده، ازهر شیخی واداره‌سی رأیی کچمز ایدی. اووقتلر شیخ الازهر اولان شیخ محمد الانبابی خسته ایدی. آنك اداره ایتمه سندن شیخلرك شکایتلری چوغالدیغندن آنك یرینه شیخ حسونه (صاحب ترجمه ایله اصلاح ونظام اجرا ایتمکده متفق اولمق شرطیله) وکیل تعیین ایدلدی.

شیخ حسونه اداره‌سینه مأمور اوله‌رق ازهر مشیخه‌سینه ۱۳۱۲ سنه‌سی ۷ جمادی الثانیه‌ده وکیل تعیین ایدلدی. شو سنه‌نك ٦ رجبنده ازهره بر «مجلس اداره» تشکیل ایتمك اوچون امر عالی صدور ایتدی. صکره تورلی سببلردن طولایی «الشیخ الانبابی» استعفا ایتدی. ۱۳۱۳ سنه‌سی محرم ۲ده الشیخ حسونه‌یی «جامع الازهر» شیخلغینه تعیین ایله امر خدیوی صدور ایتدی.

صاحب ترجمه ازهرده یاپیله‌جق اصلاحنك، شیخلرنك قناعتی وازهر اهلینك رضاسی ایله اولماسینی سور ایدی. شونك اوچون، شیخلرنك محبتلرینی جلب ایتمك نیتیله، آنلرك معاشلرینی آرتدرمق خصوصنده سعی ایتدی. بو توغریده «مستشار مالی» ایله سویله‌شوب، حکومت قاضیلر، مفتیلر، مأذونلر، محامیلر یتیشدره‌ن ازهره بر قدر پاره تعیین ایتمه‌سینی رجا ایتدی. بو رجا قبول اولنوب ۱۸۹۵ سنه‌سی میزانیه

سنده ازهر اوچون ایکی بیك، انکلیز لیراسی تعیین ایدلدی (بر لیرا ٩ روبله ٧٥ کاپیك). لکن بومبلغی ازهرده عادت اولدیغی کبی، ازهر شیخینك هواسینه کوره صرف ایتمیوب، معلوم بر نظام ایله قوللانمه‌غی شرط ایدلدی. بو پاره‌دن ازهرده بر فائده کوزکورسه، بشقه بر وقتده آرتدرمغی هم وعد ایدلدی. ایشته‌صاحب ترجمه بونی بیب اوجی ایدره‌ك، ازهرده اولان هر بر عالم کندیسینه تیوشلی حقینی ازهر شیخی یاخود بشقه سینك قیوسنده سور وکلنمه‌دن الده ایده بلسون اوچون، معاشلر حقنده بر قانون وضع ایتمیه موفق اولدی.

بوندنصکره «کساوی التشریفات»(١) قانونی ترتیب ایدلدی. بوندن اوّل بو خصوصده هم ازهر شیخی تیزگنسز ایدی: استدیکینه ویرور، سومدیکینه ویرمزدی. بوقانون ترتیب ایدیلدیکدنصکره مستحق اولانلره شفاعت ویالوارمقدن بشقه ویرلمیه باشلادی. بونی کوره‌ن مشایخ سوینمکدن نه یاپه‌جقلرینی شاشردیلر. بوندنصوڭ، صاحب ترجمه، درس وامتحان نظاملری، علمنك وسیله‌لری ومقصودلری واو قومدن مطلوب اولان غرضه ایرشدره‌جك یوللری مذاکره‌سینی مجلس اداره‌یه عرض ایتدی. اوزون اوزادی مذاکره‌دن صکره بوکاده قانون وضع اولندی. فقط اجرا ایتمك اوچون پاره‌یه احتیاج وارایدی. صاحب ترجمه خدیویه مراجعت ایتدی. خدیوی‌ده، ازهر اوچون ٣٣٧٤ لیرا ویرمك

(١) ازهر علماسینك ممتازلری هر سنه رمضان اولنده مصر خدیوینی زیارت ایدرلر، خدیوی‌ده آنلره خلعتلر (بعض روس قاموس یازوچیلری خلعت کلمه‌سینك روسچه اولان «خالات» کلمه‌سینك اصلی اولدیغینی کوستریورلر) کیدریور ایدی. ایشته شو خلعتلر، "کساوی" واوته‌گی زیارتده «تشریفات» نامنده‌در. بو تشریفات کساویسی بر قاچ زماندن بیرو توقتالمش ایدی، صوگندن بو خلعتلر بیرینه ازهره صرف ایدلمك اوچون هر سنه رمضان ابتداسنده ویرلمك اوزره پاره تعیین ایدلدی.

ایله امر اوقافه امر ایتدی. بونك ٤٦٤ لیراسی ازهره «کتبخانه» (١) بنا ایتمك اوچون ایدی. صکره جرایه‌لری (مجاورلره ویرله‌جك اکمك وپاره‌لر) عدالت ایله توزیع ایتمك اوچون قانون وضع اولندی. تدریس وکتابلر انتخاب ایتمك نظامینه کلنجه، صاحب ترجمه بو عملنك ازهر اهلینك اوز اختیار ورغبتی ایله وجوده کلسون، قوّت وزور ایله اجباره لزوم قالماسون، ازهرلیلر اهمیتلی شیلرده بحث ایتمیه آلشسون وملته فائده ویره‌جك اشلرده یاردملشمیه عادتلنسین مقصدیله ازهرده اولان بیوك مشایخلرنك رأیلری ایله اجرا ایدلمه‌سینی استیوردی. بوندن اوتری، عمله باشلاندیقده بو مسئله‌ده مذاکره ایتمك، فائده‌لی اعتقاد ایتدیکلری شیلره قرار ویرمك اوچون، بیوك شیخلردن مشکل بر هیئت تویلانمه‌سینی عرض ایتدی. اوتوزدن زیاده علمادن مرکب بر هیئت تشکیل، مجلس اداره اعضالریندن بری اولان شیخ سلیم البشری بو هیئته رئیس تعین ایدلدی. برده بو عملنك فرعلرندن بحث ایتمك وبوتوغریده رأیلرینی بیوك هیئته عرض ایتمك اوچون بر قاچ بیوك مشایخدن مرکب اوفاق بر هیئت تشکیل ایدلوب، صاحب ترجمه مجلس اداره طرفندن اوله‌رق بواوفاق هیئته اعضا ایدلدی. بوکچوك هیئت عملینی تمام ایتدیکدن صکره بیوك هیئته تقدیم، اوده آز بر تعدیل ایله تصدیق ایتدی.

او اثناده ازهر شیخلغینه مذکور شیخ سلیم البشری صایلاندی.

(١) کتبخانه، کتابلر حفظ اولونان خانه‌یه اطلاق اولنور. اوراده کتابلر یالگز مطالعه وعاریته ویرمك اوچون اولوب، صاتمق اوچون بولنمز. عربچه بو کبی اوه «دارالکتب» دینلور. بو صوڭ زمانلرده عثمانلی ادباسی وبزم آرامزده «کتبخانه» کلمه‌سی کتابچی دکان ومغازه‌لرینه اطلاق اولنمقده‌در. بو اطلاقی فاضل شهیر مرحوم شمس‌الدین سامی بك «قاموس ترکی» نده شدتله تخطئه ایدیور، بونك کبی فاحش یاگلش اشتدیکم یوقدر دییور. کتابچی مغازه‌لرینه مصرادبیاتنده «مکتبه» دینلمکده‌در. عثمانلی ادباسینك کتابچیلق معناسنده قوللاندیقلری "صحافة" کلمه‌سی، مصرجه « مطبوعات" (پریسس) معناسنده‌در.

بوکشی، مجلس ادارەنڭ کرشدیکی هر بر اصلاحه تارموز کیسلدی. اصلاح تدریس عملینەده ممانعت کوستردی. مجلس ادارەنڭ، رئیسی ایله (رئیس شو سلیم البشرینڭ اوزی اولمشدی، شیمدی جامع الازهره رئیس اولدی) متفقا قرار ویردیکی هر بر عملی تصدیق ایتمز، ردایدر تورور ایدی. بوندن مقصدی، صاحب ترجمەیی سعینده نتیجەسز قالدرمق، ایسکیی اسکیجه برافمق ایدی. صاحب ترجمه، یاپمق استەدیکلرینی حکومت طرفندن زورله رسما تصدیق ایتدرمیەده مقتدر ایدی. لکن او، ازهره حکومتنڭ مداخله ایتمەمسینی، هر بر اصلاحنڭ، ازهرلیلرنڭ اوزلرینڭ رضا ورغبتی، قناعت ومحبتی ایله حاصل اولمەسینی سور ایدی (باقەلم، ازهرلیلرده نەزمان رغبت توغەجق‌ده، امامنڭ نیت ایتدیکی عمللر وجوده چیقەجق؟) آنڭ سعیی ایله وجوده کلمش مادی اصلاحلردن اولەرق، ازهره مخصوص طبیب تعین ایدلدی. ایچروسندە اوزینه خاص اجزاخانه (آپتیقا) تأسیس ایدلدی. کیچەلری غاز ایله یاقتورلدی. وحفظ صحته موافق روشده طهارت خانه بنا ایدلدی. بوندین بشقه هم بر چوق اصلاحات وتعمیرات اجرا ایدلدی. بو قدر اصلاح ایله ازهر، عمومی سرسریلیکدن بر قدر نظامه؛ قاب قارانغو بر حالدن خیال میال اولورسەده بر نوره کوچدی. مع مافیه هیچ بر عمل استاذنڭ استەدیکی روشده تمام اولەمدی. لکن آنڭ ایڭ اهمیتلی وایڭ بهالی، باشلره روح اوفورەن، قلبلره نورساچەن اصلاحی، ازهرده اوقوتدیغی تفسیر، عقاید، بلاغت، منطق درسلریدر. بودرسلر چوقلری، آداشوب حیران گیزمکده اولدیقلری یوللردن، الله یولینه کوندردی. شبهه وخرافات چوقورلریندن، برهان ویقین طاغلرینه چیقاردی. اللهنڭ رحمتی اولسون!

دیار مصریه مفتیلیگی، اوقاف ومحاکم شرعیەده خدمتی:

١٣١٧ ﻫ ٢٤ محرم (١٣ ایيون افرنجی ١٨٩٩ م) ده ناظرلر مجلسینڭ قراری اوزرینه، صاحب ترجمەیی دیار مصریه مفتیلیگینه تعیین ایدوب، فرمان خدیوی صدور ایتدی. بو منصب گرچه بر شریف وعالی منصب ایسەده، باشده بوندن پك ممنون اولمامشدر. زیره مفتیلیکده اعمال عمومیه (عموم ملته خدمت ایتمك) بولنمیور. اویله ایسەده، «جریدهٔ رسمیه» ده محررلیگی، حکومتی اصلاحه، امت وقومینی ارشاده وسیله ایدن بولن برابر بیوك بر منصب شرعیی عموم اسلام خدمتینه وسیله ایده بلمز می؟ اوت، ایده بلدی، زیرەاو، شو مفتیلیك ایله «قضاء شرعی» واوقاف اسلامیەیه بیوك خدمتلر ایتدی. بو مفتیلیك کونلرینده، شهرتی آفاقه ساچلدی. فضلینی طانیانلرنڭ عددی چوغالدی.

حتی عموم کرهٔ ارض اسلاملرینڭ فتوا مرجعی اولمیه یافنلاشدی. بوکا، هندستانده «پنجاب» مفتیسینڭ آندن استفتا ایتمەسی شاهد اوله بلور. مفتیلیك پوستینه کچدیکدنصکره کوستردیکی ایڭ بیوك عملی، عموم قطر مصریده بولغان محاکم شرعیەیی تفتیش ایتدی وآنلرده اولان کیمچیلکلری وسببلرینی اظهار ایتدی. او، کیمچیلیکلرنڭ بعضیسی حکومتنڭ قصوریندن وبعضیلری قاضیلرنڭ قصورندنناشی اولدیغینی درمیان ایدوب مشهور تقریرینی یازدی. بو تقریرده، بحثینڭ دقتی، محکمەلرده اولان نقصاناتی تاووب، اصلاح چارەلرینی تعیین ایتمکده اولان مهارتی ایله عقللری حیران ایتدی. حکومته قارشی، آنڭ قصورلرینی رسماً بیان ایتدیکنده، بهادرلیغندن، قورقاقلرنڭ کوزی دورت اولمش ایدی. حکومت بو تقریری نظر اعتباره آلوب، آنده سویلەننلردن تصدیق ممکن اولانلری باندریج تصدیق ایتمك اوچون مذاکرەمقصدینه مبنی «عدلیه نظارت» نده بر هیئت تشکیل ایتمشدی.

مرحوم، اوقاف مجلس اعلاسنده هم کیسکین صدا صاحبی ایدی. اوراده عمللری شریعت ومصلحته (مصلحهٔ عامهٔ حاضره) یه تطبیقده بیوك رول اوینایوردی. او مجلسده اولان، ایك بیوك خدمتی، مسجدلری تعمیر ایتمك، دین وعلوم دینیه‌یی ایلرولتمك، خطبه‌لری توزه‌لتمك، امّنده ارشاد ونصیحت روحی ساچمك مقصدینه مبنی بر عمل باشلامسیدر. او وقتلر بونلرنك بعضلرینه مجلس قرار ویرمش، فقط اجراسینی منع ایدوب امر خدیوی صدور ایتمش، صکره بر نتیجه‌سینی تنفیذ اوچون یکیدن بر امر صدور ایتمش ایدی. بوندن آکلاشلورکه مرحوم کردیکی هر بر عملینی، علمی تیرگزمیه، دینی توزلتمیه، مسلمانلری تربیه‌یه وسیله ایدر ایمش.

مجلس شوری‌ده عملی:

۱۳۱۷ ه ۱۸۹۹ م‌ده صاحب‌ترجمه مجلس شوری‌یه عضو دائمی تعیین ایدلدی. آنك سببیله بو مجلس حالدن حاله کوچدی. اوّللری حکومت، بو مجلسنك رأینه اهمیت ویرمز، مجلس‌ده، ملت وملتدن وکیل اولمش اعضالری نظرنده، وجودندن مقصود اولان، خدمتنده قوّتسز، جلسه‌لرنك پك آز وقتده جمیع اعضا، یاخود اکثری توپلانور ایدی. صاحب‌ترجمه کردیکنده آکا یکی روح اوفوردی.

بونك اوچون، حکومت ایله، بو مجلس آراسنده اولان سوء تفاهم (آکلاشمامق) زائل اولدی. حکومت آنك رأیلرینه اهمیت ویرمیه وآکا اعتبار ایتمیه باشلادی. ممکن اولدیقده رأینی قبول ایدر، قبول ایتمیه‌نلرینك سببنی بیان ایدر اولدی. اعضالری خدمتلرنده امیدلی اولمیه وجلسه‌لری منتظم طوپلانمیه باشلادی. آنلره ملتنك اوشانچی بیودی. چوق وقت، بو مجلسه باقمق اوچون حکومتنك بوللادیقی مسئله‌لری تحقیق واطرافلیچه نظر ایتمك اوچون صاحب ترجمه‌نك ریاستی

آلتنده بر هیئت تألیف ایدلور، عملی تمام اولدیقده رأینی مجلسه عرض ایدر ایدی.

مرحومنك بو مجلسده، هر مسئله وهر عملده اوتکین داوشی، مقبول رأیی وار ایدی. مسائل مالیه‌ده، حاسب اقتصادی، مسائل اداریه‌ده ماهر بر اداری، لائحه وقانونلرده خبردار بر قانونشناس، امور شرعیه‌ده امام فقیه ایدی. بیوك مسئله‌لرده حکومت ایله مذاکره ایتمه‌یی حکومت آکا تسلیم ایدر، حکومت ایله مجلس آراسنده وساطت ایتدیکی اشلرده، وطن وملت اوچون فائده‌لی خدمتلر کوسترور ایدی.

بو مجلس عمللرینه وقتلرینك قسم اعظمینی صرف ایدر وآنك ترقیسینه سعی ایتمکده یورلمق بلمز ایمش. یاقینلریندن اولان بر ذات بو خصوصده کندیسینه: «افندم، مصر حکومتینك عمل قانونلری پك موقت قانونلره بکزه‌یور، چابوق تغیر ایتمه‌سی قولایدر. وطن اوچون فائده‌لی ظن ایتدیککز بر عملی حکومت طرفندن تصدیق ایتدرمك اوچون، اوزون بر زمان صرف ایدرسز، تصدیق‌ده ایدر، تصدیقندن آز یاخود چوق وقت صکره الغاء ایدر. یاخود بعض اشلری تحقیق اوغورنده چوق چوق کونلر اوزدرورسز. لکن آنی حکومته قبول ایتدرمك ممکن اولمز، یاکه قبول‌ده ایدر، فقط عمل واجراسندن منع ایده‌جك بر مانع ظهور ایدر. اگر بونلره صرف ایده‌چککز وقتلری تالیف وتحریره صرف ایدرسه‌کز یازدیقلرکز، مسلمانلره الی آخر الدوران بر هدایت چراغی اولور ایدی!» دیدکنده: «بو مجلسده اولان، عمللردن برنچی مقصد، اعضالری ایله چالشمق وعمومی اشلره اهمیت ویروب وطنه فائده‌لی عمللرده یاردملشمك، وعموم رأیلری تربیه ایتمکدر. زیره بونك ایله بزدن بر طائفه‌نك باشلرینی، حکملری مشورت ایله آیرمیه آلشدرلور. اگر بزم، مجلسده اولان، شیمدیکی هیئته بوملکه ترقی ایدرسه، بوملکه آنلردن صوك کیله‌چك هیئته انتقال ایدر بویله لکله بوعمل، وطنده اصلاح تاملرلریندن بر تامر اولور.» دیمشدر.

بونی ایشیدن مذکور ذات ، آنك هر عملنده مذهبی اولان «تربیهٔ عملیه» طریقینی ترك ایتمه‌چگینی آکلاب سکوت ایتمشدر .

جمعیت خیریهء اسلامیه‌ده عملی:

مسلمانلر آراسنده هر مملکتده، بر چوق فضیلت صاحبی اولان بر قاچ آدملر بولنمقده‌در . البته ملتلرنك حیاتی ، بو کبی فضیلتلر وبو کبی فضیلت‌صاحبی اولان آدملر ایله‌در . فقط بو صفتده اولان آدملرده بر عصرده حیات اجتماعیه لوازمندن اولان بر نرسه‌یه محتاجدرلر. او نرسه ایك کیره‌کلی بر نرسه اولوب، هر نرسه آکا توقف ایتمکده‌در. بو نرسه: عمومی خدمتلره و بیوك اشلره یاردملشمکدر. حال بویله ایکن، مسلمانلر آراسنده هیچ بر مملکتك، بر رواجلی جمعیت، وامته فائده‌سی مأمول اولان شرکتلر کورولمامکده‌در. یالکز، بوندن مستثنا اولان، انکلیز حریتی سایه‌سنده' تأسیسینه باشلانلان ، هندستان ومصر اسلاملری جمعیتلریدر. مع‌مافیه بوصوکغیلرنکده‌کو بیسی دها چوجقلیق دورنده بولنیورلر . مصرده تورلی وقتلرده، تورلی اسملر ایله ، تورلی مقصدلره مبنی تشکیل ایدلن جمعیتلردن هیچ بریسی « جمعیت خیریهٔ اسلامیه » کبی رواج بولمدی وهیچ بریسی، بیوك صبر وثباته محتاج اولان ، « جمعیت‌خیریه» نك تصادف ایتدیکی مانعلره تصادف ایتمدی. بو جمعیتنك دوام ورواجنده بیوك رول اوینایان، یاخود بو رومانك‌قهرمانی اولان‌کینه بزم مفتیدر. بو جمعیت، مسلمانلردن فقیر ومسکینلرنك اولادلرینی تربیه‌یه یاردملشمك وکسبدن عاجز اولانلرینه اعانت ایتمك مقصدینه مبنی تأسیس ایدلدی. انسانیت دشمانی اولان برطاقم جهلا بو جمعیتی، سیاست (پولیتیقه) ایله تهمت ایتدیلر. نفوذ سلطه صاحبی اولانلره قوغوچیلقلرده بولندیلر. اگر صاحب ترجمه‌نك بو جمعیتی مدافعه' جمعیتنك محض بر خیری جمعیت اولوب ، مقصد وموضوعی اصلا پولیتیقه وسیاست اولمدیغینه بیوکلری اقناع اوغورنك

سعی وهمتی سبقت ایتمیه ایدی ، چوقدن بو جمعیتنك بیرندن بیللر ایسه‌ر ایدی .

بوندنصکره کندیسی وشیمدیده وکیل واداره مأمورلری اولان ذوات ایله برلشوب بو جمعیته بیوك خدمتلر ایتدی. بویله بر رغبت وهمت سایه‌سنده چوجقلیق دورندن چیقوب ، قوّت کسب ایتدی. بوندنصکره‌ده بعون الله ثبات ودوامی تأمین ایدلدی. کندیسی ، بو جمعیته اشتراك ایتمیه ومعاونتده بولنمیه ، امیرلر' بیوکلر وزنگینلری دعوت ایتدی، اوزی یوروب آنلردن اشتراك پاره‌لرینی توپلامقدن عارله نمدی .

جمعیت' ١٣١٠ سنه‌سی تأسیس ایدلمشدی. ١٣١٨ سنه‌سی صاحب ترجمه آکا رئیسلیگه انتخاب ایدلدی . بوندنصکره جمعیته خدمتده اولان اجتهادی دها زیاده‌لشدی. آنك ریاستی زماننده جمعیت مادة ومعنا ترقی ایتدی. مثلا جمعیتنك وارداتی، ١٣١٧ سنه‌سی ٤٤٣٠ لیرا ایدی. کچن سنه ١٠٣٩٥ لیرایه ایرشدی. آندن‌آز زمان مقدم، آشلیق ییری ٢٨٠ فدان (بر فدان، ٤٢٠٠ مربع مترو وکسوردن عبارتدر) ایدی کچن سنه ٥٣٣ فدانه بالغ اولدی. مدرسه‌لری دورت ایدی. بیدی اولدی. بونکله برابر آنك بوجمعیتدن اصل مقصدی، مسلمانلری، خیراته طوپلانمیه، عمومی خدمتلره وایزگیلکلره آلشدرمق' زنگینلرنك قلبینه، فقیر ومسکینلره شفقت ومرحمت اورلغینی ساچمك ایدی. بونی هر سنه اولان اجتماعده کندیسی سویلر ایدی. جناب الله اجرینی ویرسون !

فائده‌لی کتابلر طبع ایتمك و « احیاء العلوم العربیه » جمعیتی:

مرحوم، بر امتنك حیاتی' لغتنك-لسانینك حیاتندن بشقه محال اولدیغینی' همده شیمدیگی ازهر کتابلری ایله « علوم عربیه » یی ترگیزمك،

ممتنع اولديغينى، علوم عربيه وعربچەيى نرگزمك اوچون، اسلاملر آراسنده علم ديريليگى حكمفرما اولان، زمانلرده يازلمش كچمش امامارمز وبيوك عالملرمزنڭ كتابلرينى تيرگزمك لازم اولديغينى اعتقاد ايدردى. آنڭ سعى واجتهادى ايله، علوم بلاغت موئسسى اولان، الشيخ عبدالقاهر الجرجانى حضرتلرينڭ «اسرار البلاغة» و«دلائل الاعجاز» نام جليل القدر كتابلرى طبع ايدلدى. اگر مرحوم بونلرى تصحيح ايتمز ونسخەلرينى يراق يېرلردن جلب ايتمك اوچون صرف همت ايتمز ايسه بوكتابلرى طبع ايتمك ميسر اولمزدى. ١٣١٨ ه ده صاحب ترجمەنڭ رياستى آلتنده، بو خدمته مخصوص، «جمعية احياء العلوم العربيه» ناميله بر جمعيت تأسيس ايدلدى. بو جمعيتنڭ برنجى عملى، ابن سيده الاندلسىنڭ «المخصص» نام لغت كتابينى طبع ايتمك اولدى. بوكتابنڭ لغتده نظيرسز، بو زمانده لغت عربيەيى تيرگزمكده نه قدر اهميتى حائز اولديغى اربابينه معلومدر. بونڭ صوڭنده امام مالك حضرتلرينڭ «مدونه» سينى تيرگيزميه شروع ايتمشدر. مرحوم بو كتابنڭ مختلف نسخەلرينى تونس، فاس وبشقه مملكتلردن استحضار ايتمش ايدى. بوندنصڭره هم، بو جمعيتنڭ، دوام ايدرەك، اسلاميته بيوك خدمتلر ايتمەسينى صميم قلبدن تمنى ايدرز. الله موفق ايليه!

مؤلفات واثرلرى:

١) «الواردات» صوفيه طريقتى اوزرينه علم عقايدده اوفاجق بر رساله اولوب، برنچى دفعه قلمه آلديغى اثريدر. ٢) «رسالة فى وحدة الوجود». ٣) «تاريخ اسماعيل پاشا» بوكتاب ضايع اولمشدر. ٤) «فلسفة الاجتماع والتاريخ» دار العلوم مدرسەسنك «مقدمة ابن خلدون» اوقودركن قلمه آلديغى كتابدر. بو كتابنڭ نسخەسى، صاحب ترجمەيى توفيق پاشا معلمليكدن عزل ايتديكى اثناده يوغالمشدر. «كاشكه بو كتابى برسى صاقلاب، وفاتمدن صڭره اولورسەده، اوزينه نسبت

ايدوب نشر ايدرسه، انسانلر استفاده ايدر ايدى» ديرمش. ٥) ملا جلال حاشيەسى:= بو كتاب اوز بابنده بهاسز بر كتابدر. علم كلام مسائلينى تحقيقده، متكلمين آراسنده اولان نزاعلردن هانگيلرى لفظى، هانگيلرى حقيقى اولديغينى بيانده نظيرسزدر. بو كتابى ازهرده وقتنده تأليف ايتمش واو كتابده يازديغى بر قاچ سوزلرينڭ معناسز اولديغينه صڭرەلرى مطلع اولديغى حالده، او وقتلرده علم واعتقادى نه درجەده اولديغى معلوم اولسون اوچون، آنلرى تغيير ايتمامش ايمش. (انصاف!)

٦) نهج البلاغة شرحى» غايت مشهوردر. بيروتده ايكى دفعه، طرابلس شامده بر دفعه، مصرده بر دفعه طبع اولنمشدر. ٧) مقامات الهمذانى شرحى» ١٨٨٩ م ده بيروتده، كاتوليك پاپاسلر مطبعەسنده طبع اولنمشدر. بومقاماتنڭ بوندن بشقه بر شرحى اولديغى ايشدلمامشدر. بونڭ تأليفندن ١٣٠٦ ه ١٦ رمضاننده فارغ اولمشدر. ٨) «شرح البصائر النصيرية فى المنطق» بو كتابه قسقه ومفيد بر شرح ايمش. بونى كنديسى ازهرده درس ايدوب اوقوتمشدر. ٩) نظام التربية بمصر» مصرليلرى تربيه وتعليمده فائدەلى اولان طريقى بيان ايدر بر رساله ايمش.

١٠) «رسالة التوحيد» بلورميسز رسالة التوحيدنەدر! بو كتاب هيچ مثالى كورلمامش بر كتابدر. بو رساله بر خارقەدر، شيخ محمد عبدەنڭ فضلينى اثبات اوچون بو رسالەدن بشقه بر دليل لازم دگلدر. بن عاجز بو كتابه اولان محبت ومفتونيتيمى واوكتابدن بنده حاصل اولان حسيات وتأثرى بيان وتعبيره مقتدر دگلم. بن يالڭز بوراده، ايك آشاغى بر اورونده توروب رجا ايدرمكه، بزم احرمتلو مدرس وحضرتلرمز بو كتابى اله كچروب، مطالعه ايدرسەلر ونهايت مدرسەلرده اوقو تورسەلر، اسلاميت نامنه بيوك بر اويانقليق كوسترمش اولور-

لردی. شرح عقاید نسفیه بلمم نه‌لرنك، ایمانلریمزی ضعیفلتمك، شبهه وشك هاویه‌لرینه کوتورمکدن بشقه بر شیئه یارامادیغینی بزم بصیرت صاحبی اولان مدرسلرمز انشاء الله یارین بر زمانده درك ایتمیه باشلارلر (شیمدیده بر قدر واریا!) اووقت برده «علم التوحید والعقاید»دن بر فائده‌لی کتاب آرامیه مجبور اولورز. ایشته شو وقت بو رسالة التوحیددن غافل اولمیه‌لم!

اگر مسلمانلری فتور عام وجهالت قارنغوسی قاپلامامش اوله ایدی، چوقدن، بو رسالة مایونلر ایله طبع اولنوب نشر ایدلور، بتون دنیا اسلاملرینك مدرسه‌لرینده اوقوتولور ایدی. فقط نه یاپملی؟ اکثر مسلمانلرنك شیخ عبده‌نك وجودندن خبرلری یوق‌که، رسالة التوحیدی بلسونلر. جناب ارحم الراحمین اسلاملری بو رساله‌دن استفاده‌یه موفق ایله‌سه ایدی. اوزاقده تورسون، کتابنك اسمینی ایشتدیکمزده، شرح عقاید، یاخود امالی کبی بر کلام کتابیدر، دیه ظن وکتابنك ابتداسنده اولان وجوب، امکان امتناع بحثلرینی کوردیکمزده، (استغولاستیق) اوجاغیدر، دیه مطالعه‌سندن نفرت ایتمیه‌لم. کمال اعتبار وتدبر ایله بسمله‌سندن خاتمه‌سینه قدر مطالعه ایده‌لم‌ده، بر حکم ویره‌لم. کتابی کورکز، بنم یازدیقلرم مبالغه دگل بلکه پك ناقص اولدیغینه قناعت ایدرسز. رساله، مصرده ۱۳۱۵ ه «میریه» مطبعه‌سنده طبع اولنمشدر.

۱۱) «تقریر المحاکم الشرعیه» مصر محاکم شرعیه‌سینی اصلاح خصوصنده قلمه آلدیغی مشهور ومفید تقریر یدر. حتی مذکور محکمه‌لرده قاضی ومستخدم اولمیانلر اوچونده برچوق فوائدی حاویدر. بوکتابلری «المنار» مجله‌سی صاحبی حرمتلو رشید رضا جنابلری آیروجه کتاب شکلنده طبع ایتمشلردر.

۱۲) «الاسلام والنصرانیة مع العلم والمدنیة» اوّل «المنار» مجله‌سنده مقالات صورتنده نشر ایدلوب، صکره‌دن بو مجله مطبعه‌سنده آیروجه طبع ایدلمشدی. شمدی برنجی طبعه‌سی بیتوب، ایکنجی دفعه طبع ایدلدی. ایکی یوزه قریب بیتدن عبارت غایت مهم ولذتلی بر کتابدر. (اوقویه‌لم!)

۱۳) «تفسیر سورة العصر» ۱۳۲۱ سنه‌سینك جمادی الاولی‌سنده بو سوره‌نك تفسیرینی «جزایرده» درس ایدوب اوقوتمش ایدی. صکره ترتیب ایدلوب «المنار»ده نشر ایدلدی. شیمدی‌ده آخرینه صاحب ترجمه‌نك تونس‌ده، علوم اسلامیه وتعلیمینه یاقین طریق حقنده اوقوتدیغی درسی‌ده قوشلوب بر رساله‌جك شکلنده آیروجه طبع ایدلدی

۱۴) «تفسیر جزأعم» بو کتاب، یگی طبع اولندیغی حالده، فوق العاده شهرت کسب ایتمشدر. اثرلرینك همه‌سی مرغوب وهمه‌سی فائده‌لیدر فقط بو کتاب دهازیاده رواج قزاندی. برقاچ آی ظرفنده برقاچ بیك نسخه‌لر صاتولدی. بو حال مطبوعات اسلامیه‌ده کورلمش حال دگلدر.

بوندن ماعدا ازهرده اوقوتدیغی تفسیر درسلری‌آز، آز «المنار»ده نشر ایدلمکده‌در. بو درسدن منقبس «سورة الفاتحه» تفسیری، سورة النساء‌ده‌گی قل کل من عندالله الآیة، و (ما اصابك من حسنة فمن الله، وما اصابك من سیئة فمن نفسك الآیة...) آیت کریمه‌لری آراسنده اولان ظاهری منافاة وتناقض، سورة الاحزابده‌گی، زینب بنت جحش، زید بن حارثه ورسولمز ماجرالرینده مفسدلرنك تلویث ایتدیکلری مفتریات، وسورة الحج‌ده‌گی «وما ارسلنا من قبلك من رسول ولا نبی الا اذا تمنی القی الشیطان فی امنیته....» آیة کریمه‌سندن اویدروب چیقارلمش «غرانیق» مسئله‌سی حقنده اولان جواب وتفسیرلری ایله برابر، آیروجه رساله ایدوب هم طبع اولنمشدی. مع التأسف بوکونك نسخه‌سی بیتمشدر. شاید طبع اولنسه کیره‌ك. همده فرانسه خارجیه

ناظری „هانوتو" یه ردیه‌سی مشهوردر. آیروجه طبع اولنـدی. باشلابده بیتره‌مدیکی، کچنلرده وآخر کونلرنده مصر وبشقه مملکت جریده‌لرنده نشر ایتدردیکی مقاله‌لری حساب خارجنده‌در. هر بریسی علم ودین بابلرنده بره‌ر خارقه‌درلر. „المنار" صاحبی انشاءالله بونلری احیاء اینسه کیره‌کدر.

مکتوبلرندن نمونه:

(بو مکتوبلر، بلاغة عربیه نقطهٔ نظرندن عالی بر طبقه‌ده اولدیغندن، لفظا ومعنا نمونه اولسون اوچون اصل عربجه‌سینی یازیورم.)

١٣٠٢ سنه‌سی «بیروتدن» دیگر بر شهرده اولان دوستینه یازمش اولدیغی مکتوبی (بو مکتوبنك دینی احیاء وقرآن ایله اهتدایه نه قدر تشویق وترغیبی حاوی اولدیغی آڭلایانه معلومدر) ایشته دییور:

السلام علیکم، تحیة اخ یهزه الشوق الیکم. وبعدفقد تلقیت کتابك وتشممت منه ریح الحمیة والنعرة الدینیة وارجو ان تصل بك بدایتك الى ما یختار الله لك من حسن النهایة. ولم یکن ظنی فی همتك دون ما تبینت فی عبارتك. فلیکن سرورك بنفسك، على قدر شفقتك على دینك وحرکة میلك للاخذ بیده وتقویم اوده. فانما هو الدین المتین الذی اطلق العقل من قیده، واخذ على الوهم فی کیده، وهز النفوس الى نیل الفضائل، ونکب بها عن مشایعة الرزائل، حتى سادبه الضعفاء وذلت لسلطانه الاقویاء. وسبق وعدالله بان یظهره على الدین کله والله منجز وعده لاهله. وانما خلقنـا الله وکلفنا صرف همومنا الیه. وتعویلنا فی شؤوننا علیه، ولیس لنا من الحق فی انفسنا واموالنا، الا ما نبذله فی تأیید دیننا، ولا حاجة لله فیمن لم یکن له من نفسه وماله نصیب.

دوام قراءة القرآن وتفهم اوامره ونواهیه ومواعظه وعبره، کما کان یتلى على المؤمنین والکافرین ایام الوحی وحاذر النظر الى وجوه

التفاسیر الا لفهم لفظ مفرد غاب عنك مراد العرب منه، اوارتباط مفرد بآخر خفی علیك متصل، ثم اذهب الى ما یشخصك القرآن الیه، واحمـل بنفسك على ما یحمل علیه. وضم الى ذلك مطالعة السیرة النبویة واقفاعند الصحیح المعقول، حاجزا عنیك عن الضعیف والمبذول. واعتبر بما قاسى النبی واصحابه من الجهد والعناء لنصر دین الله، وماركبوا من المتاعب، وما احتملوا من المصاعب على ما تعلم من درجة قربهم الى الله وغفرانه لهم ما تقدم من ذنبهم وما تأخر. واجعل عیشك الآخرة واستعد لما وعد، فان سعادة ابدیة، لاتنال الا بسیرة محمدیة. ولن تنال بنوم موسد، على فراش ممهد. واعلم انك محاسب على الدقیقة من اوقاتك، لاعزاز دینك كانت لك والا كانت علیك. وارجو ان یكون كل سعیك خیرا یجعله الله نورا یسعى بین یدیك ان شاء الله.

اما ذكرت من مسئلة الشیخ .... فبودی لوتوجه الى الله كل مسلم، واعتصم بحبل كل مؤمن. فما بالك بشیخ من جماله الوصف على ما ذكرت، ومن علو المنزلة على ماتبینت. فان تیسرلك السبیل فتقدم لدعوته زای الى الاعتصام) وادخل الیه ابتداء من طریق لایعرفه وتلطف له فی القول وان شئت اطلعته على شیء من مقالات „العروة الوثقى" فاذا انتهیت به الى ما یعرف وآنست منه المیل والرضاء فاما ان یكتب الی واما ان یستعد لتلقی كتاب منی ثم سراع الى بالخیر الخ ..

كینه بیروتدن، بشقه بر بلده‌ده بولنان بیوك بر عالمه ١٣٠٢ هـ ٧ جمادى الاولى‌ده دیگر برمكتوبی: اشدما اجد من فراقك، حرمانی من محاضرة آدابك، والاقتباس من نوادر فضلك، وتعرف الصواب من صائب رأیك. وانما یخفف الم البعد عنك ان اكون بمكان من فكرك، واصیب حظامن مراسلتك. وجدیر بكرمك ان تصل واصلا، وتجیب سائلا. وسلامی علیك وعلى انجالك الصالحین والله ینفع المسلمین بسعیك وخالص نیتك اه

باقكز، بو محترم ذاتنك هر بر سوزنده دینی اصلاح ایتمـك،

مسلمانلر حقنده قایغورمق وآنلرنڭ حاللرینی اصلاح ایتمك كبی عـالی مقصدلر كورلمكده‌در . بو كبی بر عالم ایـله ، دینی ، لذات بهیمه‌سینه آلت اتخاذ ایتمش یارم منلالری مقایسه ایدر ایسـه‌ك انصافسزلیق اولمزمی؟

عقلینڭ قوّتی، علمینڭ كینشلیگی:

انسانلر هر بر فیلسوف وبیوك آدملری، ذكاء فطری (الله‌طرفندن بارادلمش زیره‌كلیك)ایله توصیف ایتمكده‌درلر. آندن مرادلری. چابوق آكلامق قولایجه از برلاك قوه‌سیدر. بزم مقتبی‌ده آز راست كله‌ن بر ذكاء (زیره‌كلیك) ایله توصیفده آنی بله‌نلرنڭ همه‌سی متفق ایدی. لكن او كندیسی: «اورتاچه بر ذكایه مالكم؛ بنم ایـله ذهنده‌ش اولانلر، انسانلر آراسنده هر بر یوزده بیتمش بیش آدم بولنمقده‌در.» دیرمش. مرحومنڭ بو سوزینه قاراغانده، انسانلر، وبا خصوص طالب العلملرنڭ دورتده اوچی آنڭ كبی اولملی ایدی. فقط آنڭ مثلی بر قاچ ملیون انسانلر ایچنده بولنمامشدر.

بر چوق، فضل ایه‌لری؛ آنڭ حقنده: «دنیا، بو آدم كبی، آدملری بر قاچ عصرلر ظرفنده بر كنه دفعه توغدرمقده‌در.» دیبورلر. وفاتندن صكره‌ده: «آنڭ ضیاعی ایله بوشالمش اورننی؛ بو عصرده هیچ بر آدم طولدرا بلمز» دیدیلر. كندیسینه مراجعت ایدوب: «سز، انسانلرنڭ دورتده اوچی بنم ایله زیره‌كلیكده مساویدر دیبورسز. حال بویله اولیورسه، نصل اولیورده، آنلرنڭ اوزاق بر زمانده تحصیل ایده‌مدیكی عمللـری قسقه بر وقتده تحصیل ایده‌بورسز.» دیه صوردیقلرنده، « بو خصوصده انسانلر آراسنده كوربله‌ن آیرمه، بالكز ذهنده اختلافدن ناشی اولمیوب: ایكی باشلیجه سبب، بر مقصده اراده‌لرنڭ توجهنده. كرشمزدن مقدم، غرضی كوزله‌مكده‌وآكا ابرشدره‌چك یولی بلمكده، تورلی،تورلی درجه‌لرده بولنمقده‌در.» دیمشدر.

مع مافیه مرحومنڭ بو سوزی مبالغه وانصافدن خالی دگلدر . بونكله برابر، فوق الحد ذكا صاحبی اولانلرنڭ ذكا وزیره‌كلیكلری، اوزلرینه یاغود بشقه‌لره مصیبت اولدیغی چوق دفعه كورلمشدر. اصل، مقصودلره ایرشدره‌چك شی ، مرحومنڭ دیدیكی كبی ، مقصودلره جدی اوله‌رق یوز توتمق ، چابوق ایرشدره‌چك یوللره سلوك ایمكدر.

بو ایرنڭ، عقلی اویله بر قوّته مالكدی‌كه، ایكی قاتی خسته‌لیكلر، انی مطالعه‌دن منع ایده‌مزدی. خسته اولدیغی زمانلرده، تورلی عمللر ایله مشغول‌اولدیغی‌كبی، صاغلیق كونلرندن زیاده‌اوقور ایدی. حكایه وروماتلر مطالعه ایدردی ظن ایتمكز. فلسفه، تربیه وتاریخه دائـر كتابلر اوقوردی. بوصوكڭ خسته‌لیگنده مطالعه‌دن اوصانمه‌سی،كندیسینی برقورقویه دوشوره‌ره‌ك؛ «هیچ بر خسته‌لیگمده بویله بر حاله كلمه‌مشدم.» دیمشدر.

بر وقت بیروتده (تیف) ایله خسته‌لنوب، بو خسته‌لیگنڭ حرارتی ایكی شدتلی بر درجه‌ده توتمشدر.

شو چاقده عقلی غایب اولمامش، سوزینی یاكلمامشدر . معالجه ایتمكده اولان طبیب «بن بو آدمنڭ دماغی كبی، قوتلی دماغ (بین- می) هیچ بر وقتده كوردیكم یوقدر. اگر شو كوردیكمی بشقه برسندن ایشتمش اوله ایدم مطلقا ایناننمزدم » دیمشدر. وفاتندن بر قاچ كون مقدم، مرضنڭ زهری بتون بدنینه یایولمش اولدیغی حالده، زیارت ایدن طبیبلره، خسته‌لیگینی كندی دیلی ایله توصیف ایدوب؛ توغری، توغری جوابلر ویرور، عقلی بر خللسز اشله‌بور ایدی.

تربیه‌سینه تعیین ایدلمش ذوات، خسته‌لیگی كسب قوّت ایتدیكی كونلرده، آنڭ ایله جدی سوزلر، علم واجتماع مسئله‌لری حقنده قونوشمامیه وزیارتینه كلنلری‌ده بوندن منع ایتمیه اتفاق ایتمشلر. فقط مرحوم

کندیسی آنلر ایله، اکلنجه‌لی سوزلردن باشلار، جدی ومهم مسئله‌لره کوچه‌ر، اگر سوز آراسنده بر مشکل مسئله یاخود معناسی آکلاشلمیان جمله کلورسه، آنی حل ایتمیه مبادرت ایدر وآغزندن تحقیق وحکمتلر نوگه‌ر ایمش. خسته‌لیگی ایلك آغیرلشدیغی بر کون، یاننده اولانلره شعر وادب حقنده قونوشمیه اذن ویرمش. مصر شاعری حافظ ابراهیم ازله‌دیکلرینك ایلك گوزللریندن عد ایتدیکی، بشار بن بردنك (۱)

« اذا ما غضبنا غضبةً مضرية * هتكنا حجاب الشمس او قطّرت دماً »

شعرینی سویله‌ب، «بن بو شعری چوق ییللردن بیرو اوقیورم، معناسینی آکلامیورم بر قاچ ادیبلردن صوردم، هیچ بری، قناعت ایدرلیك بر معنا بیان ایده‌مدیلر.» دیدکنده صاحب ترجمه درحال سوزه باشلاب، شعرنك معناسی پك ظاهردر. شاعر دییور: بزلر، قبیله‌مز اولان „مضر“ ه مخصوص آچیغ ایله آچیقلنور ایسه‌ك، قلنجلرمزی قینلریندن چیقاریورز، سونگولریمزی دوشمانلره توجیه ایدیورز. شو وقتده قلنج وسونگولریمزنك پارلاقلیقلری، قویاشنك ضیاسینی یوق مثابه‌سنده ایدیورلر. نه زمان آنلری دوشمانلرمزنك کوکسلرینه سانچیورز، ایشته او وقت قلنج وسونگولریمز قانلره بولاشه‌رق چیقارلرده، اوّلده‌گی کبی پارلاق وشعشه‌لی کوزکمزلر. قطرت فعلنده اولان ضمیر „سیوف“ یاخود „رماح“ ه عائدر. بو لفظلر هر نه قدر یوقاریده ذکر ایدلمه‌مش ایسه‌لرده، قرینه ایله معلومدرلر“ دیمشدر.

بتون کوندوزینی وکیجه‌سینك برقسمینی مشکللری حل، تورلی

(۱) ابو معاذ بشار بن برد بن یرجوخ العقیلی در. شعراء مولدیننك ایلك بیوك وایلروکلنلرندن ایدی. شعری غایت چوقدر. آنادن طوغمه صوقر، یوغون گوده‌لی، اوزون بویلی، کیك بیتلی وشادره ایدی.

خلفاء عباسیه‌نك اوچنجیسی اولان، المهدی بن منصوری مدح ایدردی. زندقه ایله، یاکه مذکور خلیفه‌یی هجو ایله، اتهام ایدلو سببلی، المهدی بیتمش قامچی صوقمش. بونك تأثیریله بصره یاقیننده «بطیحه» قریه‌سنده یاشی توقسانی کچوب، ۱٦۷ ه ده وفات اولمشدر.

دائره‌لرده، تورلی عمللرده حاضر اولمق ایله کیچروبده، اوصانمق بلمیه‌ن ویورغونلیقدن شکایت ایتمیه‌ن بر کشی البته بهادر اولسه کیره‌ك: ایرته توررور مجلس الشوری‌یه کیدر، مذاکره اوچون تعیین ایدلمش مسئله‌لره باقار، آنلری وطن وملته فائده‌لی اوله‌جقی بر طرزده حل ایدر، بونلری حکومته قبول ایتدرمك اوچون قانون وعقلدن دلیل حاضرله‌ر؛ اورادن قالقوب اوینه کلور، اویله‌یه‌مکینی ییدکدن صوکره ازهره کیدر، اداره مجلسنده حاضر اولوب کوره‌چك اشینی کورور، آندن فتوا مکتبینه چیقار (ازهر ایچروسنده بیوك بر دائره‌در اوراده حکومت طرفندن وبشقه جهتدن تورلی حاجت اییه‌لری، فتوا صورا اوچیلر، زیارت ایدوچیلر، جمعیت خیریه کاتبلری، ازهرلی علما ومجاورلر بکلمکده بولنورلر) ایکندی وقتینه قدر بو اشلری کورور؛ بورادن چیقوب دیوان اوقافه، یاکه „جمعیت خیریه“ یه یوز دونار، آقشامدن صوك ازهره کلوب درس اوقونور؛ یاستودن صکره اوینه قایتمق اوچون استاسیونه کلور. اوراده واوینده تورلی حاجت واش صاحبلری بکلمکده بولنورلر. بوندن بشقه، کیچه‌لری خانه‌سی، علم وادب مذاکره ایدن، عمومی وخصوصی مصلحتلرده قونوشه‌ن فضلان خالی اولمز ایدی. یوقاریده یازدیغمز مجلسلرنك انعقاد کونلری اولمدیقده، او مجلسلرنك کاغدلری باقلدیغینی‌ده اونوتمیه‌لم.

بو قدر بیوك عقل وکینش علم صاحبی اولدیغی حالده، اوفاق شیلرینی خصوصا کشی اسملرینی، چوق وقتلرده اونودر ایمش. بر وقت، بر دوستینك زیارتینه کیدوب، اوینده بولنمادیغندن، دوستینك، خادمی افندیسینه خبر ویرمك اوچون، صاحب ترجمه‌نك اسمینی صورمش. استاذ ایسه کندی اسمینی کندیسی خاطرلمیه‌رق سکوت ایتمش. خادم «شیخ محمد عبده، دیه‌یم‌می؟» دیدکنده „اوت، سن بنم اوزمدن زیاده بلیورسن“ دیمشدر.

علمینه کلنجه، علوم اسلامیه نڭ جمیعسینی اتقان ایتمش (مبالغه یوق!) علوم عصریه‌ده فرانسزچه‌یی اوکره‌نمه سندن مقدم، بیوك اولوش آلمش ایدی. بولسانی یوقاریده کیچدیکی اوزره فرق بیش یاشنده مکملا الده ایتدی. بونڭ یاردمیله، اوروپا طریقیله اولان علملرده معلومات واسعه اکتساب ایتدی. هر بر علمه، اصلاح وعملده یاردم ایده‌جکی نسبتنده اهمیت ویروردی. علوم عربیه‌ده اویله بر درجه‌ده ایدی‌که، قرآننڭ وبشقه بلیغ کلاملرنڭ ایڭ نچکه سرلرینی آڭلار، ایڭ بلیغ روشده یازار واولدن حاضرلنمه‌دن؛ عقللری حیران ایده‌جك طرزده نطق وخطبه سویلر ایدی. علوم عقلیه‌ده بر فیلسوف وحکیم ایدی. پك چوق بیوك آدملر آنڭ بو درجه‌یه ایرشدیکیله اعتراف ایدردیلر.

کندیسندن فیلسوف کلمه‌سینڭ معناسی حقنده بویله روایت ایدلمکده‌در: «خلق، فیلسوف کلمه‌سینی پك کچره‌تمیه‌؛ واهلی اولمیانلره اطلاق ایتمیه باشلر دیلر. بز مصرده بر بیوك ذاتنڭ خانه‌سنده طوپلاندیغمز وقت، فیلسوف کلمه‌سینڭ معناسی حقنده سوز چیقدیغنده، تورلی فکرلر بیان ایدلدی: بری «فیلسوف دیمك، جمیع علومی اتقان ایده‌ن آدم دیمکدر» دیدی. بو فکره نظرا دنیاده هیچ فیلسوف یوقدر. زیره جمیع علومی اتقان ایده‌ن آدم بولنمامشدر. دیگری «فیلسوف، بعض فنلری اتقان ایده‌ن وبشقه‌لریندن‌ده خبری اولان ذاتدر.» دیدی. بو رأیه باقلدقده، بو زمانده هپ مهندسلر، دوقتورلر؛ حتی اسطودینتلر بیله فیلسوف اولمق لازم کلور. زیره بو عصرده یڭی طریق ایله تعلم ایتمکده اولانلرنڭ همه‌سی مکتبدن، بعض علملری اتقان وبشقه‌لرندن هم خبر دار اولوب چیقمقده‌درلر. خیر؛ فیلسوف بونلرنڭ هیچ بری دگلدر؛ بلکه فیلسوف شودرکه، آنڭ عقلیاتده بر رأی ومذهبی اولور، شو مذهبینی تأیید اوچون دلیللر کیتورمیه وآنی مدافعه ایتمیه مقتدر اولور.» بیتدی.

علوم شرعیه‌ده ایسه امام (۱) ومجتهد ایدی. البته بزم بو سوزمزه، صوڭغی زمانلرده بولنان مسلمانلرنڭ اللهنڭ رحمتندن محروم اولدیقلرینی وآنلره اوّلده‌گی آدملرنڭ آڭلادیغی وبلدیکی شیلره تقلید ایدوب مسکینانه غفلتده تورمق لازم اولدیغینی اعتقاد ایدن کمسنه‌لر عندنده پك بیوك بر سوز، عفو ایدلمز بر جسارت صایلور. لکن ضرر یوق... بونکله برابر، آنی امام ومجتهد ایدی دیوچیلر، بر مذهب اختراع ایتدی! یاخود اختراع ایتمك استیوردی دیمیورلر؛ بلکه «قرآنی فهمده نظیرسز؛ شریعت اصوللرینه واقف، آنڭ حکمت واسرارینه مطلع، عقیده‌لرینی اثباتده وآنلری مدافعه‌ده دلیل وحجه‌سی قوتلی، حکملرینی بنی آدمنڭ مصالحینه تطبیقده ماهر وبو خصوصلرده کچمش عالملردن معین بر عالمه تقلید ایتمیور ایدی.» دیورلر. او، مجتهددی. فقط یڭی مذهب تأسیس ایتمه‌یی سومزدی. بو توغریده: «یڭی مذهب اختراع ایتمك، انسانلرنڭ صوقرلیق وجهالتلرینی آرتدرمقدن وآنلرنڭ آراسینه افتراق واختلاف اورلیقلرینی ساچمکدن بشقه بر فائده کیلتورمیور» دیردی. (نه قدر توغری سوزدر!)

اخلاق وشمائلی:

عمللر، خُلقلرنڭ یمیشیدر. بو بزنڭ یوقاریده ذکر ایتدیکمز عمللری بعض خلقلرینی کوستره بلور. زیره آنلر، خلقلرینڭ بعض اثرلریدر. لکن بو خلقلرنڭ اوته طرفنده، ایڭ بیوك عمللرنڭ بیله تمثیل ایده مدیکی بعض کورکام خلقلر واردر. صاحب ترجمه‌ده، اخلاقنڭ، دورت اصولی اولان شجاعت، عدالت، عفت، حکمت جمله‌سی کاملا موجود، بونلردن نشأت ایدن فرعلری‌ده بر کمال ایدی.

(۱) بو کبی بیوك ذاتلره اطلاق اولنمقده اولان، امام کلمه‌سی (والذین یقولون ربنا هب لنا من ازواجنا وذریاتنا قرة اعین واجعلنا للمتقین اماما) آیهٔ کریمه‌سنده‌مذکور اولان «امام» در. ایشته «امام»نڭ حقیقی معناسی بودر.

بز بو یرده آنك بعض اخلاقینی بیان ایده‌جکز. البته عبرت آلوچیلر بولنور. بو آدمی جناب حق، بیوك نفسلی، عالی همتلی ایدوب خلق ایتمش ایدی. سیادت‌ابنه گنده طوغان، امارت خانه‌سنده بیویه‌ن، جمال‌الدین‌الافغانی، آنی «الازهر»ده ایکان، تصوفه ویرلمش، یاقاسندن توکلی کوکره‌کلری کورلمکن اولان، کوله‌مه‌ك کیمش، باشنده «درویشلر» آیداری کبی بر «چوق» ساچ اوزاینمش «مجاور» حالنده کوردیکنن، آنده اولان بیوکلیك، اوفاق شیلردن نفرت وحرمتینی صاقلامق وشرافت علامتلرندن تعجب ایتمش ایدی. ظلم‌واستبداد التنده‌ایزیله‌ن بر مملکتده بویله بر بیوك نفسلی آدمنك بیتشمه‌سینی پك بعید کوروب، بو صفتنك آنك بابالرینك بریندن وراثت‌طریقیله‌کلمشدر ظنینه‌واره‌رق، بابالرینك حکمدار اولدیغیله حکم ایتمش، «الله عشقینه، سویله قارنداشم، هانگی پادشاهنك سلاله‌سندن سن.» دیمش‌ایدی. بو خلق (بیوك نفسلیلیك) فضیلت وکمالتلرنك‌ایك محکم‌اساسیدر (۱). آنی شو، بیوك عمللره سوق ایدن، اوکنده بولنان قورقنچلری اوفاق عد ایتدره‌ن، هب بوخلقدر.

برچوق‌کمسنه‌لر، شو قدر گوزل‌خلق‌اولان، عزت نفس(بیوکلیك-الوغلیق) ایله‌ فنا خلقلرنك‌ده فناسی اولان، کبری (تکبرلیگی) فرق ایدمیورلر. ایشته بوندنطولایی، امامنك، بیوکلره تملق ومداهنه‌دن نفرت، بیوکلردن اولورسه بیله، کوز توتدیغی مقصدلرینده معارفه ایدوچیلردن یوز چویردکینی کوره‌ن بعض حاسد وجاهللر، امامی تکبرلیك صفتی ایله آتارلرایدی. اگرآنلر، آنك ایله، انصاف واعتبار کوزی‌ایله باقه‌رق معاشرت‌ایدرسه‌لر، بیوکلیك‌ایله، تواضع (کچیکلیك) نك نصل جیولدیغینی کوررلر، بو بیوك آدمنك فقیر ومسکینلره نه روشده خدمت ایندیکینی، استفاده ایدوچیلر وحاجت صوراوچیلر اوچون اویقولرینی فدا ایندیکینی البته یقینا بلورلر ایدی.

(۱) باقی قرآن دیبور! ولله العزة ولرسوله وللمومنین. . . .

احباب ویاقینلری، بلکه‌ده شاگردلری ایله قونوشدیغی وقت قطعی «امر» صیغه‌سی استعمال ایتمز، بلکه آنك بیرینه، استفهام وتخیر صیغه‌لری کلتورور (۱)، مخاطبی اعتذاره محتاج اولمقدن مقدم، عذری قبول ایتمکده پك کینش کوزوکور، اعتذاره بیله حاجت قالدرمزدی.

وعده‌سینه خلافلیق ایده نی موآخذه ایتمز، آنی بسبتون اونوتمش کبی اولوردی. مرحوم تازه اچلیلیك، آق کوکللیلیك، کچمك وعفو ایتمك ایله معروف ایدی. هیچ بر وقت آکا یاوزلیق ایده‌ن آدمدن انتقام آلمق اوچون کیزمادی. وهیچ برکشینك ضررینه سعی ایتمدی. بلکه یاوزلیق ایده‌نه ایزگیلیك ایدر ایدی: یوز مرتبه یاووزلیق ایده‌ن بر آدم، یاردم رجا ایدرسه یاردم ایدر، بر شی صورارسه درحال ویرور ایدی. حاسدلری اولان، مسکینلر، آنی، حیله ومداهنه‌لریمز ایله آلدانیورز، ظن ایدرلردی. لکن آنك فراستی (۲) آنلرنك قلب یازیلرینی‌اوقودیغی، ونه‌گیزله‌دیکلرینی سیمالریندن استخراج ایندیکی حالده آنلرنك ظاهر حاللرینی قبول ایدر وگیزله-دیکلرینی بلمامش کبی کچردی. بو بابده «ایلیگی اهلی اولانه، واهلی اولمیانه عمومی یاپملیسن، اهلینه تصادف ایدرسه‌ك پك گوزل، اهلینه توغری کلمزسه‌ك سن آنك اهلیسن!» مضموننده اولان خبر ایله عمل ایدر. وافلاطونك «دشمانی‌اصلاحه چالشمق، آنی هلاك ایتمیه چالشمقدن دها توغری فکرلیلیکدر» سوزینی پك تحسین ایدر ایدی.

درست، بعضا حسن‌ظنده مبالغه ایدر ایدی. بو سببدن، برقاچ آدملری اهل اولمدیقلری مرتبه‌لره کوتاردی. خلق، البته بو خصوصده آنی طعن ایدرلر، عذرینی قبول ایتمزلر ایدی. عذری ایسه: آنك

(۱) بویله یاپارسه‌گز اولمزمی؟ بکا کوره بویله کوزکیور!

(۲) اتقوا فراسة المؤمن. ان فی ذلك لایات للمتوسمین.

شو: اهلی اولمیان آدملری کوتاردیکی مرتبه‌لره، عامللر لازم اولدیغنك، بوحریفلره ظن حسن ایدلمش‌ده آنلرنك الینه بو عامللر تسلیم ایدلمش. صکره تجربه اولندیقلر بنده تورلیچه اولوب چیقمشلر: بعضلرینده حسن ظن ییرینه دوشمش، خدمتینی ایفا ایدر وایزگیلیگه تشکر ایدر اولمش؛ وبعضلرینك دنائتی میدانه چیقمش: عملینی ییرینه کیتورمامش، افندیسینه تشکر ایتمامش اولمشدر. بو آلچق طاقملردن بر پارچه‌سی، ایبلیك یاپانه قارشی یاوزلیق یاپمش، کفران نعمت ایتمش؛ بر طائفه‌سی، آق کونلرده کولمسره‌ب قاراب، قاره کونلرده آرقا ویرمشلردر. لکن، احسان توپراغندن یارادلمش، همتینی خدمت عامه‌یه توجیه ایتمش، بر آدمگه فساد اخلاق تارالمش، وفا واخلاص پك آز قالمش برقوم ایچنده ییتشمشدر، بو آدمه، « بر قاچ سنه‌لر صناب، یاخشی، یاخود یامان اولدیغیمی بلمه‌دن هیچ بر آدمه ایبلیك یاپه‌املیسین!» دیه‌لم‌می؟ حالبوکه برکمسه‌یی تجربه ایتمك عهده‌سینه (اوستینه) تسلیم ایدلدیکی عمللری، وآنکا یاپلمش، احسان وایبلیکلر ایله دها قولایجه وجوده کلمکده‌در. مع‌مافیه، بعضا، صاف‌قلبلیلگیندن‌ناشی اخلاصلی ظن ایتدیکی، بعض کمسنه‌لره، عقللرینه صیغمیان بعض سوزلری ذکر ایدر، وقاره کوکره‌کلری تحمل‌ایده‌میه‌جگی بعض نصیحتلری ویرور ایدی.

هم‌ده، حلم وکچمکده مبالغه سندن طولایی، مصلحة عامه‌یه نظرا عفوه لایق اولمیانلری عفو ایدر، واصلاح عمومی، آنلردن انتقام آلمغی اقتضا ایدنلرنك انتقامندن کوز یومار ایدی. اگر بو خلقی اولمزایسه، مقصدینه وصولی دها چابوق، اصلاحی دها کینیش ودها عمومی اولور ایدی. دوستلرینه وفا ایتمکده، یاقینلرینه خیرخواهلیقده اویله بر درجه‌ده ایدی‌که، آنلرنك حاللرینه (استر یاشرینده، استر آچیقده، استر یاقینده، استر یراقده) بابالری وبالالریندن زیاده اهمیت ویرور، آنلردن یاوزلیغی دفعده، وآنلره ایبلیگی سوقده، اوزلریندن‌ده

مکمل صورتده سعی ایدر ایدی. آنك هر بر دوستی، آنك بر قوغوچینك سوزینه ایاروب، یا که بر قوتلی ظالمدن قورقوب، یاخود مال ومرتبه‌یه طمع ایدوب، دوستلقدن چیقمه‌سندن، حتی یاردمده قصورندن بیله امین ایدی.

کندیسیله معاشرت ایدوچیلره بو وفادارلیغی ایله بر نمونه، آنلرنك عقللرینی علم وحکمتی ایله تربیه ایتدیکی کبی، نفسلرینی، اخلاق وسیرتی ایله تربیه ایدر ایدی. دوشمنلرندن عفو؛ دوستلره وفا وهمه‌سینه احسان ایتدیکی حالده، اصلاح یولنده ایك قوتلی دوشماندن قورقماز وایك وفادار دوستینه طیانماز ایدی. بلکه، کیگاش (مشاوره) ایله برابر رأینده مستقل، یاردم استه‌مکله برابر، اراده‌سنده مستقل ایدی. اللهه، وانسانلره اخلاصی تام ایدی. شونك اوچون جناب اللهنك تأیید ایده‌جگینه، وانسانلری آنکا مسخر (دیدیکینه ایارتمك) ایده‌جکینه پك اعتماد ایدر ایدی. سعینده دوست، دوشمان، اجنبی وطنی همه‌سینی قوللانور، لکن کوکلیله هیچ بر آدمه طیانماز، وهیچ بریسیله آلدانمز ایدی (مغرور اولمزدی). بعض آدملر، آنك بهادرلیغی وعزیمتینك قوتی وحکومت قاشنده نفوذینه سبب، بر چوق عقلا، فضلا، محرر وادیبلردن مرکب طرفدارلرینه اعتماد ایتمه‌سیدر دیرلر وبعضیلری آنك اقدام وغیرتی اوتکین وکیسکینلیگی، حکومتنك تأییدینه، انگلیزلرنك قوتینه طیاناقندن ناشیدر ظنینه وارورلر ایدی. اما او، کندیسی «قوت وعظمت صاحبی اولان الله، وآنك بکا احسان ایتدیکی عزیمت واخلاصدن بشقه بر ملجأم یوقدر» دیر ایدی. بو خصوصده اوزیندن استفسار ایده‌ن بر ذاته، الله ایله آنط ایدره‌ك «بن کندیمی دنیاده بر شیه مالك اولمیان، چبلاق کبی صانیورم، اللهدن بشقه بر ذاته اعتماد ایتمیورم» دیمشدر.

مرحوم، توغریلیق ییبینه پك محکم صارلمشدی حق دیه، اعتقاد

ایندیکی شیلری نحری واطرافلیجه دوشنمکن اصلا قصور ایتمزدی. انسانلر آراسنده یالانچیلقنك چوغالمسینه برنچی سبب، ظالم حاکملرنك قانی ظلمی، حکمدارلرنك استبدادی اولدیغینی، ظالملره یاقین اولانلرنك، مستبد حکمدارلر مجلسلرینده بولنانلرنك ایك یالانچی آدم اولدیقلرینی درخاطر ایدرسه‌ك، دیلنك توغریلیغی، قلبنك بهادرلیغندن باشقه حاصل اولمدیغینی بلورز. اگر او، بهادر اولمیه ایدی استبدادنك ایك قوّتلی وظلمنك ایك دهشتلی برزماننده استبداده مقاومت ایده‌مز، بتون علما، حکام وعوام رأینه مخالف اولان رأی واعتقادینه مداومت ایده‌مز ایدی. بو ایکی خلق (توغریلیق وبهادرلیق) اصلاحه اقتدارنك ایك برنچی شرطلریدر. یالانچی ایله قورقاق اللهنك دوشمانیدرلر، ایلیکدن بر شی یاپه‌مز، برفسادی اصلاح ایده‌مزلر. یالانچیلیق، مداهنه وتملق چادرینی قورمش برقوم ایچنده توغریلیغی التزام ایتمك، البته، نفس، اوچون غایت آغر برحالدر. زیره، توغریلیق، برچوق قلبلری آچیغلندرور، برچوق، یاشرین عداوتلری قوزغاتور، دشمانلری چوغالتور ودوستلری اورکتور. بوکبی برچوق ضررلری اولان بر صفته نفسی کوچلمك البته آغیر اولسه کره‌کدر. صکره‌دن، ملکه وطبیعت ثانیه اولوب کیتمه‌سی دها آغردر. بونی قولایدر ظن ایتمیه‌لم عوامنك هواسینه مخالف بر شیی میدانه چیقارمقدن قهرلی حکمدارلر قورقیور، بیوك عالملر چیکلیور. بوندنطولایی، رئیسلر، مرؤوسلره (تبعه — رعیه)، مرؤوسلر امیر وسلطانلره مداهنه ایدیورلر (دیللری کوکللرینده اولمیانی سویلیور). عوامی آچیغلندره‌جق شیده توغریلیق، خواصی آچیغلندره‌جق شیده توغریلقدن آغردر. یا، هر ایکی طائفه‌یی آچیغلندره‌جق شیده توغریلیغی وهز ایکی فرقه‌نك سانچولرینی تحمل ایدن آدمی نصل آدم دیه‌لم؟ البته بو کبی آدم (صدیقلر) مرتبه‌سنه اولسه کیره‌ك (۱). توغریلقده ثابت قدم اولمق، حقلغی اظهار ایتمکده اولان شجاعتی بو عصرنك ادبیاتی (شجاعت ادبیه) تسمیه

۱) صدیقلری، قرآن، نبیلر ایله بر صیرده ذکر ایدیور.

ایتمکده‌در. حقلیق اوغورنده حاکملرنك قهرندن، عوام وخواصنك طعننددن قورقمیان آدم البته، فلج وسونگودن هم قورقماز. یاقنلرندن اولان بر ذاته (امضاسز) (اگر فلان عملکنی ترك ایتمز ایسه‌ك سنی مطلقا قتل ایده‌جکم) مضموننده اولان تهدید عباره‌سینی مشتمل بر مکتوب کوسترره‌ك، کندیسی بو مکتوب وتهدیده اصلا اهمیت ویرمیورمش. مذکور ذاتده افندم، سزنك اللهدن قورقمیان دوشمنلرگز واردر. قاهره‌نك طشروسنده، صحرا بر یرده اولان اویگزه (۱) کیچه‌لین عودت ایدیورسن. بونك حقنده دوشونسه‌گز اولمزمی؟ دیدکنده، ''بو بر بیل سوزدر. بن وطنمده بو کونه قدر، بکا، چین کوکلدن (یا کلدك!) دیه خطاب ایتمیه جرأت ایدن برکمسه‌یی بیله کورمیه موفق اوله‌مدم.'' دیمشدر بو ذات بر دیگر وقتده ''اویگزه کیچه‌لین خرسز (اوغری) کرور. ایسه نه یاپه‌جقسز، (دیوارده آصلمش، آلتی پاطلاره اشارت ایدره‌ك) شو، آلتی پاطلار ایله آتا چقسز می؟'' دیه صوردیغنده، „خیر، کیچه‌لین خانه ایچروسنده آلتی پاطلار، پاطلانمق، قاری وبالالری قورقودور، بن، خرسزنك، بیلکه سندن توتوب آلمه‌دن بشقه‌سینی بلمم" دیمشدر.

مرحومنك کورکام خلقلریندن بری ده، رأی وعلمنه انصاف، مذاکره ومناظره‌ده مکابره‌دن بیراقلیق ایدی. علمینك کینشلیگی، سوزینك توغریلیغی ایله کبرلنمزدی. آنك مقلد اولمه‌مسی، اوفاق بر شا گردنك رأیینه مراجعت ایتمه‌سینی منع ایتمز ایدی. حقلیغه قایتمیه پك حاضر وبشقه‌نك فهم ورأیینی چوق احترام ایدر ایدی. بو خلق، خصوصا شهرت وجاه ایاسی اولان عالملرده پك آز بولمقده‌در. انصاف وحقلیغه

(۱) استاذ حضرتلرینك یورطی، قاهره‌نك طشروسنده «عین شمس» اسملی قریه‌ده ایدی. اورالره مخصوص ترین (پویزد) لر کیدیور.

رجوعینه بر مثال اولمق اوزره کوستره بلورزکه، مرحوم (تفسیر جزء عم) سنده، بعض مفسرینک دیدیکی کبی، (واما السائل فلا تنهر) آیهٔ کریمه‌سی تفسیرینده «(سائل) کلمه‌سی قرآنده، فقیر ومسکینه عنوان اوله‌رق وارد اولمامشدر» دیه یازمش‌ایدی. بونی کوره‌ن بعض فضلا، آنک بو سوزینک، سائل کلمه‌سی قرآنده مال استه‌وچی معناسنده کلمه‌مشدر، معناسینی ایفا ایتدیکنی آکلایه‌رق (والذین فی اموالهم حق للسائل والمحروم) آیهٔ کریمه‌سینی کوستروب اخطار ایتمشدی. بونی ایشتدیکده، کندیسینی یا کلمش، ظن ایتدیکندن، (المنار) صاحبینه، خطاسینی اعتراف ایده‌رك بر کچوك «کاغد» بوللاب، شو کاغد کبی، طبع اولنمش، (جزء عم) عددنجه‌اونبیك دانه، کاغد طبع ایتمیه، وجمعیت خیریه‌یه‌ده بو کاغد یابشدرلمه‌دن (جزء عم) بی صاتماملمه امر ایتمشدر. (المنار) صاحبی ایسه، تفسیره مراجعت ایدوب، بو توغریده اولان، عباره‌یی صحیح، لکن بر قدر ابهاملی روشده بوله‌رق (کاغد)ی طبع ایتمه‌دن، کندیسینه مراجعت ایتمش. صاحب ترجمه، عباره‌یی گوزلجه دوشنمه‌یه‌باشلاب، (جزء) نك مسوّده (فاره‌له‌مه) لرینی‌کوزدن کچرمش. نهایت، (سائل) حقنده بو عباره‌یی یازدیقی وقت، حلقنك توهم ایتدیکی کبی، (وفی اموالهم .....) و (السائلین وفی‌الرقاب ...) آیهٔ کریمه‌لرینك بوعباره‌یه منافی‌کوزوکه‌جیگینی تذکر ایتمش‌اولدیغینی خاطرینه کیتورمش، صکره عباره‌یی‌آچیق، آکلاشیله‌جق روشده ایضاح ایدوب (المنار) ده نشر ایتدرمشدر.

انصاف وحقیقه قایتمه‌یی سوه‌ن بوذات، ثبات ومتانتده بیوك بر طاغ کبی ایدی‌که، کرشدیکی عملندن اصلا قایتمزدی. زیره او، هیچ بر عمله، اوّلا دوشنمه‌دن، تدبر وبصیرتدن بشقه باشلامز ایدی. آنك حقنده افغانی «او، فلك‌کبیدر، تغیر نه اولدیغینی بلمز» دیورمش. بو سوزی، شرق شهرلرینه اوزون برزمان سیاحتندن صکره، آوروپایه

قایتدیغنده، اوراده براقدیغی، بر چوق آدملرنك اوّلیگی حاللریندن اوزگه‌ردیکلرینی، شیخ محمد عبده‌نك اوّلده‌گی حال ومسلکنده قالدیغینی کوردیکی وقت سویله‌مشدر.

جومردلیغی حقنده سویله‌میه‌ده حاجت یوقدر. صدقه‌سینی گیزله دیگی واحسانینی یاشردیگی حالده بیله خلق آراسنده جومردلیق ایله معروف، بر قاچ فقیر وعاجزلری تربیه ایتدیکی حالده، آنلره بوحالی گیزله‌مکلری ایله توصیه ایتدیکینی چوق‌کمسنه‌لر بلیور ایدی. انسانلره معاونت ایتمکده آنك اوچون کیکچیلیك وصقندیلیق وقتی مساوی ایدی. بیروتده ایکان بر احبابی کلوب «پدرم وفات ایتدی تکفین وتجهیزی اوچون توته‌جق بر پاره‌م یوقدر» دیدیکنده، «مدرسهٔ سلطانیه» دن یکی آلوب‌دها صرف ایتمدیکی معاشی (آیلیقی) نك هپسینی آکا ویرمش‌ایدی. بونك یرینه‌جناب‌الله آکا خلفینی‌ویردی: آنك‌مصرده برکمسنه‌ده آله‌جغی وار ایدی. بو کمسنه بورجینی ادا ایتمز، او، بو دیه‌رك کیچکدرد کچه کیچکدروردی. دوستینه وارینی ویردیکی کوندن بر کون کچدکده، آنك اسمینه مصردن بر (تحویل) کلدیکینی (محلی بانقه) خبر ویردی. بو تحویل اوته‌گی کمسنه‌ده اولان پاره‌سی ایدی. (اللهه توکل‌ایدن انسانه، الله کافیدر.) مرحوم نفقه‌سندن برشی آرتدرورسه خیراته صرف ایدردی. اوّللری (زنوبیه) دیه معروف (سیغاره) همده (نارگیله) ایله توتون ایچردی. صکره توتون‌ایچمکی بوسبتون براقوب آکا صرف ایده‌جگینی صدقه ایدر اولدی.

مرحومنك، دین وامته اولان غیرتینی آیروجه بیان ایتمك لازم اولمزسه کیره‌ك. چونکه، امت اسلامیه‌یی آداب دینیه ایله تربیه ایتمك یولنده بتون حیاتینی فدا ایتمه‌سی البت بو غیرتنك اثر وثمره‌سیدر. بو یولده سعیی آپ آچیق هر کیمه معلوم، یاقین، یراق، دوست ودوشمان هپ اعتراف ایتمکده‌در. یوقاریده آزمی یازلدی؟ بو یرده

ایسه هر کسه معلوم اولمیوب، ایك یاقین دوستلرینه‌غنه معلوم اولان بر ایکی دلیلی کوسترەجگز : یاقین شاگردلریندن اولان بر فاضل محترم دیبورکه ، ۱۳۱۵ رمضانینك بر کونی وعده‌مز موجبنجه اویل‌دن صکره خانه‌سینه واردم. فقط ، اویویور (اویوقلیدر) دیدیلر. حالبوکه اویل‌دن صوك اویومق آنك عادتی دگلدی. بلکه ، کیچه‌ده بر قدر اویور، سحر وقتنده قالقار، ایرته نمازینه قدر اولتورور، نمازی قیلدقدنصکره قویاش کوتارلنجیه‌دەك اویور ایدی. اویقوسندن قالقمه‌سینی بیکلادم. اویاندیقنده ، عادتی خلافی اوله‌رق بو وقتده اویومه‌سینك سببینی صوره‌دم. جوابنده ‟کیچه‌ده مسلمانلرنك حاللرینی ، دینلریندن اوزاقلاشدیقلری، هوا وشهوتلرینه ایاردیکلرندن ناشی آنلره نه کبی بلالر، نزول ایتمکده اولدیغینی (۱) تفکره طالدم. فکر بگا بوستبون استیلا ایتدی؛ مجموع عصبلرینی‌حرکته کلتوروب آنی شدتله اویغاتدی. حتی خانه‌مدن چیقوب ، خلقنك چوق طوپلاندیغی (موسکی سوقاغی) و(ازبکیه میدانینه) کیدەرك ، انسانلرنك چوق کیچه‌جکی بر بوله توروب ‟آی مسلمانلر ، دینگزده نه فنالیق بولدوگزده ، آنی براقدگز ، دینگزدن بدل آلدیغگز شیلرده نه خیر بولدیگزده آنلری طاقندیگز؟،، دیه قچقروب آنلری طوپلامیه ، صکره کردیکی یوللرینك نه‌اولدیغینی وبو یولنك آخری فنا اوله‌چغینی وآنلردن دونوب توغری یوله قایتمه‌نك چاره‌لرینی بیان ایدوب بر خطبه سویل‌میه اویلاندم. صکره یاتوب اویومق استه‌دم. هیچ اویویه‌مدم. نهایت قلمه صارلدم. حالبوکه کیچه‌لری یازمق عادتم دگلدی. قلم کندی کندیسینه بر «فصل» یازدی. آنی رسالة التوحیدنك صوگغی فصللریندن بری یاپدم. بوندن

(۱) استاذ حضرتلری، بلالردن، ایگینلری چیکرتکه‌آشامق، یغمور یاغمامق، قویرو قلی یولدوزلر ظهور ایتمك کبی شیلری اراده ایتمیور. آنك علم «دوربینی» بزه کوره‌جك اوزاق اولان بلالری، وحکمت «خرده‌بینی» معنوی ویك نچکه اولان مهم آفاتلری کوسترمشدر!

صکره نفسم بیرینه کلدی، وکوزیمه اویقو تولدی. تولدی اما ، فقط کیچه‌ده بزه وداع ایتدی . اویومق‌اولمـادی. ایشته شو کوردیكك کوندوزگی اویقو ، دونـگی ، کیچه‌ده قالمش اویقونك عوضیدر» دیدی. رسالة التوحید اوقویانلر ، کورمش اولسه‌لر کیره‌ك ، شو ، اویقو آراسنده یازدیغی فصل « انتشار الاسلام بسرعة لم یعهد لها نظیر فی التاریخ » سرلوحه‌لی فصلدر. بو فصلنك نـه درجه‌لرده بر خارقـه اولدیغینی بلمك اوچون «رسالة التوحید»ی اوقومق ایله توصیه ایدره‌ك مقصده کله‌لم: کینه مذکور فاضل دیبور ۱۳۲۱ ه ده « عین شمس»ده اولان خانه‌سینه واردم ، کندیسنی خسته کبی کوزوکدیکی حالده (عربچه) اولان اوچ کتابنك کاغدلرینی قارشدریور ایدی. بن‌ده، «افندم کیفـگز نصل، بوکتابلر نه‌لردر ؟» دیدم. او «بوکوردیکك کیفسزلیك تهیج عصبی‌در . بو کیفسزلیك بـگا ، عمومی حاللری دوشوندیکم وقت عارض اولیور ؛ بو کتابلر ایسه ، اصول الفقه کتابلریـدر. قرآن حقنده اولان بحثلرینه باقوب اکلنیورم. بـو کتابلره باقوب بر فکر ایدر ایسه‌م ، مسلمانلرنك قرآندن نه قدر اوزاق اولدیقلرینی کوریورم‌ده ، بنده (تهیج عصبی) دها بر کسب قوّت‌ایدیور. » دیدی. عادتلری ایسه ، اکثر عادتلرینده ، خصوصاً شرعا وعقلا مکروه اولان، بیگلری اوزون وکیك یاپمق ، ایته‌کلری سوروکلمك کبیلرده بو دیار علماسینه مخالفت ایدر والینی اوپمه‌یی هم مکروه کورور، یالـگز کوروشمك(۱)(مصافحه)ایله اکتفا ایدر ایدی. ازهرلیلرده عادت اولان ، درس صوگنده الینی اوپمه‌یی هم منع ایتمشدر.

(۱) کوروشمك: کورمك مصدرینك مفاعله‌سیدر. یعنی ، ایکی کشینك بر برینی کوره‌کی معناسندن زیاده معنایی افاده ایتمیور. لکن بزده . „کوروشمك“ کلمه‌سینی ال دوتوشمق (مصافحه) معناسنده‌استعمال‌ایدیورلر. «کورگانمز ، کوروشکانمز اولسون!» دیلر. کلمه‌یی اصل ماده‌سینه قـایتارغانده بو، بر یـا کلش استعمالدر. عثمانلیلر، عربچه اولان (مصافحه) کلمه‌سینی ال دوتوشمق دیه ترجمه ایدیورلر.

کوزی اوکنده، آنی مدح ایدوب برشی اوقومغی، یاخود شعر سویلەمگی سومز، بتون وجدانیلە نفرت ایدر ایدی.

فرانسه خارجیه ناظری موسیو هانوتونك اسلام حقندە اولان مقالەسینی رد ایله مشهور «مقالەسینی مصر علماسندن برینه نسبة ایدوب «المؤید» جریدەسنده نشر ایتدردیکی زمان، خلق، بو مقالەنك صاحبی، استاذ حضرتلری اولدیغینی بلمشلردی. زیره مصرده بو کبی بر ردیه یازمیه مقتدر آندن بشقه بر آدم بولنمادیغینی اعتقاد ایدیورلر ایدی. بو سوز، اوزینه عرض ایدلدیکی وقت چهرەسی تغیر ایدرەك: «بنی بو سوز کبی، بر شی انجتمەمشدی. زیره بویلە دیمك (مصرلیلر اویلە بر جهالتدەدرلرکه، بعض واجبلری ادا ایتمك اوچون آنلر ایچنده یالکز، بر فرد بولنمقدەدر، حالبوکه بو کبی واجبلری ادا ایتمیه مقتدر هر بر بلدەده بر قاچ آدم بولنمق لازم ایدی) دیمکدر. قومینك ترقی ورفعتینی جان ودلدن سوەر، بر کمسنەیه، آنلری بویلە بر عاجز وجاهل حالدەکورمك البت بیوك اینجنمەیی موجب اولمقدەدر.» دیمشدی. دیگر بر وقتده: «بو دیارده، ملته، قیافتی دکشدروب خدمت ایتمك ممکن اولمدیغی بیوك بر بلادر. چونکه بعض خدمتلر واردرکه آنلر ایلە ملته فائدەکیتورمك، قیافتی دکشدرمەیی استەر» دیمشدر. وبشقه بر وقتده، بن ملتم ایچنده بنی هر بر علمده ماهردر دیه اعتقاد ایدوجی آدملرنك چوق بولنمەسینی سویورم. زیره بو حال، بنی شو عملره مراجعت ایدوب، بلمدیکلریمی استحصال ایتمیه وآنلرده اقتدارلی بر کشی اولمیه سوق ایدیور. علم عاشقلیسی اوچون، استفاده ایدەجك بشقه بریسینك بولنمەمسی بیوك مصیبتدر. چونکه بویلە اولدیقده، آنك معلوماتی، یالکز کندیسینك بحث ایدوب بولدیقلری شیلره منحصر اولیور. بشقەلرنك بحث ثمرەلرینی قوشمق ممکن اولمیور» دیمش ایدی.

آنك مشهور سوزلریندن بری: «بو دنیاده، بن یالکز، اولومدن قورقیورم. چونکه، اولوم، بنم یولیمی کیسه جکدر.»

وفاتندن صکره غزیتەلرنك یازدیقلری:

صاحب ترجمەنك وفاتندنصکره غزیتەلرنك یازدیقلرینی «حرفیا» نقل ایتمەیی، بزم بو کچوك رسالەمز تحمل ایدەمز. یالکز بز بوراده آنلرنك نه مثالده یازدیقلرینی قسقەچه بلدرمك اولدق.

وفاتینك ایرتەسی کونی (مصرنك) عربی وافرنجی غزتەلرینك همەسی (حسرت مقالەلری) نشر ایتدیلر. ستونلرینی فوق العاده قارەلره بویادیلر. برنجی صحیفەلرینه مرحومنك رسمینی قویدیلر. فوق الحد تأسف وتحسرلر اظهار ایدرەك، (علم یوغالدی! حکمت غایت اولدی! فلسفه ضایع اولدی! دیننك حامیسی کیتدی! اسلام فیلسوفی وفات ایتدی! مسلمان بهادری ارتحال ایتدی! اسلام یتیم قالدی! بتون اسلاملر ماتم توتمەلی! تفسیر، آه چیکسون! شرق آغلاسون!) جملەلرینی یازدیلر. بشقه مملکتلرده بولنان اسلام غزتەلری همده آوروپا غزتەلرینك هم بر چوقلری بوخصوصده (قایغو بندلری) یازوب مصرلیلرنك حسرتینه اشتراك ایتمشلردر!

تعزیەلر:

مرحومنك طوغمەسی حامودە بك، دوستی عبدالکریم سلمان وباخصوص، یاقین شاگردلریندن اولان، (المنار) صاحبی رشید رضا جنابلری دنیانك هر کوشەسنده بولنان، مرحومنك حکمت وفضلینه مفتون، فضیلت صاحبی اولان کمسنەلردن، استر تیلیغراف، استر پوسته

واسطه‌سیله بر چوق تعزیه نامه‌لر آلمشلردر. بز بو رساله‌جکده عبرت اوچون، لوندره‌ده «قمبریج» دارالفنوننده مدرس، بر انگلیز عالمنك عربجه یازلمش تعزیه نامه‌سینی کوستره‌جکز. بو تعزیه نامه (حامود بکه) یوللانمشدر:

ایشته‌کندی عباره‌سیله:

سیدی الفاضل المکرم! لا اعلم بای لسان اعزیکم وکل المصریین بل کل العالمین، علی هذه المصیبة التی عمت الناس کلهم اجمعین، وخصت المصریین. ومنذورود هذا الخبر الهائل، رب یوم اردت ان آخذ القلم باصابعی‌لکی اعرب عما فی‌القلب من الحزن والغم‌الشدید ووضعته یأسا وعجزا لان هذه المصیبة وراء‌الکلام:

خبر ما نابنا مصمئل * جل حتی دق فیه الاجـل

یا سیدی فی مدة عمری رأیت کثیراً من البلاد والعباد وما رأیت مثل الفقید المرحوم قط. لا فی‌الشرق ولا فی الغرب. فوالله کان وحیدا فی العلم، وحیدا فی التقوی والورع، وحیدا فی البصیرة والاطلاع علی ظواهر الامور وبواطنها، وحیدا فی‌البلاغة والفصاحة.

شامسا فی‌القر حتی اذا ما * زکت الشعری فبرد وظل

کیف اصف بهذا اللسان العاجز هذا الرجل الفقید الذی کنت افتخر بأن احسب من‌اقل تلامذته. انما ارجو من سیدی ان یقبل منی تعزیة من قلب حزین غیر قابل للتسلی علی هذا الفقدان العظیم!

ارید ان شاء‌الله ان اکتب شیئا باللغة الانکلیزیة فی ترجمه حال الفقید. وقد جمعت کل ما وجدت فی الجرائد العربیة فی هذا البـاب. وارجو من حضرتك ان تعینونی فی ذلـك بارسال الترجمة الموعودة

فی(المؤید) اذا طبع علی‌حدة‌لکی استفید بما فیه. فتقبل یا سیدی المکرم فی الختام اخلص تعزیتی وازکی السلام! (١)

المخلص ادوردبرون

مرثیه‌لر:

مرحومنك حقنده مصرلی شاعرلر طرفندن پـك چوق وغـایت گوزل وطاطلی مرثیه‌لر سویلنمشدر. بونلرنـڭ بر چوقلری بیرلی غزته‌لرده نشر ایدلمش ایدی. بو مرثیه‌لر ایچندن ایڭ گوزلی اولان، شاعرنـڭ کندی آغزیله، استاذنـڭ قبری اوزرینده اوقولمش، صکره‌لری (المنار) مجله‌سنده نشر اولنمش، مصر شعراسینڭ ایلری کلنلریندن عد ایدلەن، محمد حافظ افندی ابراهیم جنابلرینـڭ مرثیه‌سینی یازه‌جغز:

ترکجه‌سی: محترم افندم. شو، بتون انسانلری، وباخصوص مصرلیلری فـوق الحد غمگین ایده‌ن، بیوك مصیبتدن اوتری، ذات عالیلری، بلکه جمیع مصرلیلری، بلکه عموم اسلاملری وبلکه بتون دنیا انسانلرینی نه کبی بر لسان ایله تعزیه ایده بله‌جکمی درك ایتمکدن عـاجزم. بو قـورقونچلی خبری ایشتدیکمدن بیرو، کوکلمده پیدا اولان غـم وحسرتلری اظهار ایدوب بر تعزیه نامه یازمق اوچون برقاچ دفعه الیمه قلم آلدم ایسه‌ده عاجز ومأیوس اوله‌رق براقمیه مجبور اولیور ایدم. عزیزم، بن اوز عمرمده پك چوق شهرلری، پك چوق انسانلری کوردم، لکن مرحوم شیخ حضرتلری کبی کمسه‌یی، شرق وغرب شهرلرندن هیچ برینده کوردیکم یوقدر. والله، علمده نظیرسز، تقوا وورعده مثلی یوق، هر شینڭ ظاهر وباطنینه اطلاعده متفرد، فصاحة وبلاغه‌ده بر داهیه ایدی. کندیمی آنڭ ایڭ اوفاق شاگردلریندن حساب ایتمکله افتخار ایده‌جکم بر ایری بو، عاجز دیلم ایله نصل تعریف ایده‌یم؟ یالـگز، سزدن رجا ایدیورمکه، بنم ایڭ حزین، وهیچ تسلی قبول‌ایده‌مین بر قلبمدن چیقان تعزیه‌می قبول ایدیگز. جناب الله یاردم ایدرسه، مرحومنڭ ترجمهٔ حـالینی انـگلیزجه یـازوب نشر ایده‌جکم. بوڭا دائر عربجه غزته‌لرده بولـدیقم معلوماتڭ جمله‌سینی طوپلادم. اگر «المؤید» جریده‌سینڭ وعد ایتدیکی ترجمهٔ حـال آیروجه طبع ایدلورسه، شو ترجمهٔ حالی یوللاب بنده‌ڭزه معاونتده بولنورسه‌ڭز، آندن هم ستفاده ایدردم. اخلاصلی تعزیه‌می، وصافی تحیه‌می قبولـگز مرجودر.

باقی اخلاص

سلام على الاسلام بعد محمد * سلام على ايامه النضرات
على الدين والدنيا على العلم والحجى * على البر والتقوى على الحسنات
لقد كنت اخشى عادى الموت قبله * فاصبحت اخشى ان تطول حياتى
فوا لهفى والقبر بينى وبينه * على نظرة من تلكم النظرات
وقفت عليه حاسر الرأس خاشعا * كانى حيال القبر فى عرفات
لقد جهلوا قدر الامام فانزلوا * تجاليده فى موحش بفلاة
ولو اضرموا بالمسجدين لا نزلوا * بخير بقاع الارض خير وفات
تباركت هذا الدين دين محمد * ايترك فى الدنيا بغير حماة
تباركت هذا عالم الشرق قد قضى * ولانت قناة الدين للغمزات
زرعت لنا زرعا فاخرج شطأه * وبنت ولما نجتن الثمرات
نواها له الا يصيب موفقا * بشارفه والارض غير موات
مددنا الى (الاعلام) بعدك راحنا * فردت الى اعطافنا صفرات

بو بیتلرنك تركچه ترجمه‌سی: ۱) شیخ محمد عبده‌دن قالان، اسلام وآنك او، گوزل كونلرینه سلام اولسون ۲) دین، دنیا، علم، عقل، ایلیك، تقوالیق وگوزل اشلرسزده سلامت اولگز. ۳) بن اوّللری اولولمدن قورقیوردم، شیمدی ایسه اوزاق زمان یاشامقدن قورقمیه باشلادم. ۴) استاذنك، بنم اوچون ایلك بهالی اولان باقیشلریندن، برگنه باقیشی ایله‌ده مشرف اوله‌میورم. چونكه آرامزده قبر واردر. ۵) آنك قبری اوزرینده، باشم آچیق اولدیغی حالده بر طورمسكینانه ایله توردم. بو حالده بن قبری اوستینه چیقمش قیامتلی‌یه بكزه‌یورم. ۶) امامنك قدرینی بلمیه‌رك، آنی ایسسز بر بایابانه دفن ایتدیلر. ۷) اگر آنی ایكی مسجدنك (مسجد النبی، مسجد الاقصی) برینه دفن ایتسه‌لر، الك مبارك توپراغه، الك مبارك سویاگی دفن ایتمش اولورلر ایدی. ۸) ای مبارك دین مبین محمدی، سنی بوندنصكره كیم حمایه، وسكا طعن ایدوجیلری كیم مدافعه ایده‌جكدر؟ ۹) مبارك دین، بلملیسن كه، شرقنك او، بیوك عالمی دنیایه وداع ایتدی. سنی مدافعه ایدیجی او، بهادر، اولومنك هجوملرینه مقاومت ایده‌مدی! (بو صوگغی بیت مالا مترجمدر!) ۱۰)، بزم اوچون، علم اورلیقلرینی سرپدك حكمت اگینی اكدك. بونلرنك اینجه، اینجه فدانلری یبردن چیقمایه هم باشلامشدی. فقط بزلر دها میوه‌لرینی طوپلامامش اولدیغمز بر زمانده بزه وداع ایتدك. ۱۱) اگر بو اكلمش اگینی تربیه ایدوب اوسدروچی، اللهنك توفیقیله مؤید برابر بولنمزسه نه قدر تأسف ایدلسه آزدر. ۱۲) سندن صكره بزلر علماء ظن ایتدیكمز آدملره اللریمزی اوزاتدق. فقط اللریمز بزه بوش اوله‌رق قایتدی.

وجالت بنا تبغى سواك عيوننا * فعدن وآثرن الهى شرفات
وآذوك فى ذات الاله وانكروا * مكانك حتى سودوا الصفحات
رأيت الاذى فى جانب الله لذة * ورحت ولم تهمم له بشكاة
لقد كنت فيهم كوكبا فى غياهب * ومعرفة فى انفس نكرات
ابنت لنا التنزيل حكما وحكمة * وفرقت بين النور والظلمات
ووفقت بين الدين والعلم والحجى * فاطلعت نورا من ثلاث جهات
وقفت لهانوتو ورينان وقفه * امدك فيها الروح بالنفحات
وخفت مقام الله فى كل موقف * فخافك اهل الشك والنزغات
وكم لك فى اغفاءة الفجر يقظه * نفضت عليها لذة الهجعات
ووليت شطر البيت وجهك خاليا * تناجى آله البيت فى الخلوات
وكم ليلة عاندت فى جوفها الكرى * ونبهت فيها صادق العزمات
وارصدت للباغى على دين احمد * شباة يراع، ساحر النفثات

۱۳) سندن بشقه بریسینی ازله‌باو، یان، بو، یان باقدق، لكن صوقر آدم كبی، سكا بگزه‌ر آدم‌ده تابا آلمدق. ۱۴) بعض جاهللر سكا اذا ایتدیلر، فضلومكانتكنی انكار ایدره‌ك غزیته بیتلرینی قاره‌لمقدن بیله اوتانمادیلر. ۱۵) اماسن، الله یولنده كور دیكلك اذا وجفایی لذت عدایتدك، بونلردن شكایت فلان ایتوب بولگدن توقتامادك. ۱۶) سن علمالر ایچنده، قراكغولیق ایچنده یولدوز، نكره (نحو اصطلاحی) نفسلر آراسنده (معرفه) ایدك؟
۱۷) بزه قرآن كریمنك حكم وحكمتلرینی برابر آگلاتدك، نور ایله ظلمت آراسینی مكمل صورتده آیردك. ۱۸) دین، علم وعقل آرالارینی اوزلاشدردك، بو هنریك ایله بزه نوری، اوچ طرفدن پارلاتدك. ۱۹) هانوتو، رینان كبی غربلیلرنك قارشوسنده بهادرانه بر صورتده توردك كه، آنلری علم وحجة روحی ایله اسكات ایله‌دك. ۲۰) هر یبرده سن اللهنك مقام وعظمتندن قورقدك، بوندنطولایی سندن شك وشبهه اهللری قورقدی. ۲۱) پك چوق وقتلرده اویقو لذتلرینی سیلكوب آته‌رق اویاغ توروور ایدك. ۲۲) تنها یبرلرده، اللهنك بیتینه توجه ایدره‌ك، بیتنك الهسینه مناجاة ایدردك. ۲۳) پك چوق كیچه‌لرده، اویقولریكنی ترك ایدرك، ایلك صادق فكر وتوغری عزملریكنی اویغاتدك! ۲۴) دین مبین اسلامه افترا ایدوچیلره قارشی یازدیقاری عقللری سحرلیه‌جك درجه‌ده اولان، كیسكین قلمكی اشله‌تدیكجه اشله‌تیور ایدك.

اذا مس حد الطرس فاض جبینه * باسطار نور باهر اللمعات
كأن قرار الكهرباء، بشقه * یریك سناه ابهر اللمسات
فیا سنة مرت باعواد نعشه * لأنت علینا اشأم السنوات
حطمت لنا سیفا وعطلت منبرا * واذویت روضا ناضر الزهرات
واطفأت نبراسا واشعلت انفسا * علی جمرات الحزن منطویات
رأی فی لیالیك المنجم مارأی * فأنذرنا بالویل والعثرات
ونبأه علم النجوم بحادث * تبیت له الاجرام مضطربات
رمی السرطان اللیث واللیث خادر * ورب ضعیف نافذ الرمیات
فأودی به ختلا فمال الی الثری * ومالت له الاجرام منحرفات
وشاعت تعازی الشهب باللمح بینها * عن النیر الهاوی الی الفلوات
مشی نعشه یختال عجبا بربه * ویخطر بین اللمس والقبلات

۲۵) اگر سنك او، اوتكین قلمك كاغد اوزریندن بر دفعه كچوب، كیدر ایسه، او كاغد اوستنده نور سطرلری پارل، پارل پارلا یوردی.
۲۶) گویا قلمك اوچنده الكتریق مركزی واردر، چونكه كاغده آزهجق طوقنورسه مكمل بر ضیا (یاقتیلیق) كوزوكیور ایدی. ۲۷) ای، آنك جنازه‌سندن كیچوب كیده‌ن یل! (سنه) سن بزم اوچون اڭ خیرسز (مشئوم) اولان بر سنه سن. ۲۸) چونكه سن بزم قلنجمزی صندردك، منبریمزی ییقدك، اڭ گوزل منظره‌لی ساچكلر ایله تولی باغچه‌مزی بر باد ایله‌دك. ۲۹) فانوسیمزی سوندردك، جگرلرمزه اوت یاقدك. ۳۰) سنك كیجه‌لركده منجم قورقنجلی دوش كوردی‌ده، بزه حسرت واویلادن خبر ویردی. ۳۱) نجوم علمی آگا، فلكلرده بولنان یولدوزلرنك سقوطینی موجب اوله‌جق قدر بیوك بر وقعه‌یه اشارت ایتدی. (استاذنك وفاتی) ۳۲) میشه‌سنده یاتمقده اولان آرسلانی، سرطلان (راق-قسقج) (استاذنك مبتلا اولدیغی خسته‌لیگك اسمی) آتدی. بعضا اوفاق بر آتوچینك هم اوغی هدفه اصابت ایدر. ۳۳) بو آرسلانی، شو اوفاق سرطان آتوب حیله وخیانت ایله هلاك ایتدكدنصكره، آرسلان طوپراغه توغری ییقلدی، آنكله برابر، آز قالدیكه اجرام سماویه هم ییقله ایدی. ۳۴) پارلاق بر یولدوزنك بابا بانه سقوطندنطولایی، آتیلان یولدوزلر، اوز آرالریده بری بربنی اشاره ایله تعزیه‌ایتمیه باشلادیلر. ۳۵) جنازه‌سی، اللهنك رحمتینه غرق اولمش بنده‌سی كبی بر طورو قورانه ایله یورودی، دوتمق واوپمك ایچره‌سنده صاللانه، صاللانه كیدییوردی.

تكاد الدموع الجاریات تقله * وتدفعه الانفاس مستعرات
بكی الشرق فارتجت له الارض رجة * وضاقت عیون الكون بالعبرات
ففی الهند محزون وفی الصین جازع * وفی مصر باك دائم الحسرات
وفی الشام مفجوع وفی الفرس نادب * وفی تونس ما شئت من زفرات
بكی عالم الاسلام عالم عصره * سراج الدیاجی هادم الشبهات
ملاذ عبابیل ، ثمال ارامل * غیاث ذوی عدم ، امام هداة
فلا تنصبوا للناس تمثال عبده * وان كان ذكری حكمة وثبات
فانی لا خشی ان یضلوا فیومئوا * الی نور هذا الوجه بالسجدات
فیاویح للشوری اذا جد جدها * وطاشت بها الآراء مشتجرات
ویاویح للفتیا اذا قیل من لها * ویاویح للخیرات والصدقات
بكینا علی فردوان بكاءنا * علی انفس لله منقطعات
تعهدها فضل الامام وحاطه * باحسانه والدهر غیر مواة

۳۶) جنازه‌سینك یورودیكی وقتده، كورور ایسه‌گز، كوز یاشندن حاصل اولمش بر دیگز ایچنده كیتمكده اولان كمی . یاخود آغزلردن آتش كبی علولنوب چیقمقده اولان نفسلر (صولوق) نك قوتیله هواده اوچمقده اولان بر تابوت ، ظن ایدردیگز. ۳۷) شرق عالمی اویله بر آغلادی‌كه ، انك آغلامسندن یر حركته كلدی ، كوزلرنك یاشی بیتدی. ۳۸) هندلی حسرتلنور، چینلی قایغوریور، مصرلی حزین ، حزین آغلایور. ۳۹) شاملی كوینیور، ایرانلی واویلاه ایدیور، تونسلی آچینه‌رق آه ایدیور. ۴۰) بوكبی، عصرنك عالمی، قاراڭغولرنك نوری ، شبهه‌لرنك هادمی (ییقیچی) اولان ذاتنك وفاتی اوچون بتون اسلام عالمی آغلادی. ۴۱) بو ذات ، بیچاره‌لرنك ملجأی ، طول قادینلرنك یاردمجیسی ، فقیرلرنك قولندن دوتوچی، عالملرنك امامی ایدی. ۴۲ هر نه قدر، صاحبینك حكمت وهمتینه بر یادكار ایسه‌ده « عبده » نك تثالینی (پامتنیك) دیكمگز. ۴۳) زیره ، بن ، خلق یولدن جیقارلرده ، بو یوزنك نورینه سجده ایتمیه باشلارلر، دیه خوف ایدیورم. ۴۴) ای ، « مجلس الشوری » سنك اعضالرك آراسنده بر مشكل ظهور ایدرسه آنی كیم حل ایده‌چك ؟ یك آیانج حالده سن. ۴۵) ای فتوا (مفتیلیك) ایمدی سكا آنك كبی ایرنروده ؟ صدقه وخیرات ، سزده رئیسسز قالدیگز! ۴۶) بر فرد اوچون آغلادق ایسه‌ده ، فقط بزم آغلاماقمز، الله یولینی ازله‌میه سلوك ایده‌ن ، استاذك آرقاسنده قالمش بر چوق كمسنه‌لری آیاب آغلامقدر. ۴۷) اویله بر كمسنه‌لركه ، آنلر استاذنك فضل ومرحمتینه عادتلنمش ، زمانه قارشی توردیغی حالده بیله آنك احسانینه آلشمشلر ایدی.

فیا منزلا فی عین شمس اظلنی * وارغم حسادی وغم عدانی
دعائمه التقوی واساسه الهدی * وفیه الایادی موضع اللبنات
علیك سلام الله مالك موحشا * عبوس المغانی مقفر العرصات
لقد كنت مقصود الجوانب آهلا * تطوف بك الآمال مبتهلات
مثابة ارزاق ومهبط حكمة * ومطلع انوار وكنز عظات

تأبین = مرحومی یاد ایتمك كونی :

صاحب ترجمه‌نك وفاتندن قرق كون كچدكدنصكره ، (١٧ جمادی الثانیة ، ١٨ آوغوست افرنجی جمعه كون)، آنك حقنده مرثیه‌لر اوقومق ، وطن واسلامه ایتدیكی خدمتلرینی صاناب ، آنی یاد ایتمك اوچون ، قبری اوزرینه پك چوق علما ، فضلا ، ادیبلر ، محررلر وبشقه‌لری طوپلانمشلردی . كلمش خلق پك چوق اولوب ، قبرنك اوكنده‌گی «حوش» اسملی آچیقلق (میدان) تولدیقدنماعدا ، پك چوق كشیلر ، ییر بوله‌میوب طشره‌ده قالدیلر . بن هم ایكی دانه آرقداشلرم ایله برابر ، مجلسنك ایك گوزل بر بیرنده اولتورمیه ، وبو مجلسدن تعریف وتوصیفینه مقتدر اوله‌مدیغم ، حسیات عالیه آلمیه موفق اولدم .

معین وقت كلدیكنده ، بر قاریٔ قرآن شریفدن بر قاچ آیت اوقودی. صكره ، اوّللری (دیوان خدیوی) رئیسی اولمش ، شیمدیك

٤٨) ای ، ایچروسینه دفعاتله كروب علم استفاده ایتدیكم ، « عین شمس » محله‌سنده كائن ، او! بنم سكا كیدوب كلدیگیمی كورمن حاسدلرم قایغورور ، دوشمانلرم كوینیور ایدی. ٤٩) سنك دیركلرك ، تقوادن ، نیگزلرك هدایتدن ، كرپچلرك احسانلردن یاپلمش ایدی. ٥٠) سكا اللهنك سلامی اولسون ، سكا نه اولدی‌ده بویله بر حزین وانسانلردن خالی وقایغولی بر حالده قالدك ! ؟ ٥١) سن اوّللری بویله دكلدك ، سكا هر طرفدن انسانلر كلور ، حاجت وعلم استه‌وچیلر گروه ، گروه‌سنی طواف ایدر ایدی ! ٥٢) سن ، رزق استه‌وچیلرنك ملجأی ، حكمتنك مهبطی (اینه‌جك ییری) نورلرنك مطلعی ، وعظ ونصیحتلرنك خزینه‌سی ایدك !!! والسلام .

(جمعیت خیریهٔ اسلامیه) وكیلی اولان ، حسن پاشا عاصم جنابلری (منبره) چیقوب ، مرحومنك قسقه‌چه ترجمهٔ حالینی سویله‌دی. بوندن‌صوك ، (محكمهٔ شرعیه)ده قاضی وازهر علماٴسینك بیوكلریندن اولان ، شیخ احمد ابو خطوه حضرتلری ، آیاغه قالقوب ، مرحومنك ، (الازهر) و(محاكم شرعیه)ده علم ودینه ایتدیكی مادی ومعنوی خدمتلرینی ، بر ، برصایمیه باشلامشكن ، داوشی ضعیفله‌نوب ، خطبه‌سینی جماعته ایشتدره‌مدیكندن ناشی ، محمد افندی سعودی نامنده اولان افندی اوقوب تمام ایتدی.

بو خطبه تمام اولدیقنده « مجلس الشوری » اعضالریندن اولان ، حسن پاشا عبدالرزاق جنابلری توروب مرحومنك بعض فضیلت ومناقبینی ومجلس الشوری‌ده اولان خدمتلرینی ذكر ایتدی .

بوندنصكره ، « محكمة الاستیناف الاهلیه » ده قاضی ، مشهور « المرأة الجدیده » و « تحریر المرأة » كتابلری صاحبی اولان ، قاسم بك امین جنابلری قالقوب ، استاذنك ، امة مصریه ایچنده اولان ، مكانتینی (درجه) وبشقه‌لردن امتیاز ایتدیكی مزیتلرینی ، اخلاق وسیرتینی ، نصل اجتهاد ، عقل ، علم واردرا كینك قوتی ایله بوتون امتنك قدوه‌سی اولمق درجه‌سینه نائل اولدیغینی ومصرلیلری نصل ، خیرلی استقباله سوق ایتمیه چالشدیغینی ، علم وسیرتی ایله آنلره بر نمونه اولدیغینی ، اصلاح وعمل اوغورنده بتون عمرینی صرف ایتدیكینی وبو مقامنك ، تمام «امامت» مقامی اولدیغینی غایت گوزل بر صورتده ایراد ایتدی.

بو خطبیلردن صوك ، مصر شاعرلرینك بیوكلریندن ومحكمهٔ اهلیه‌ده قاضی اولان ، حفنی بك ناصف ، صكره محمد حافظ افندی ابراهیم جنابلری منبره چیقوب ، هر ایكیسی طاش قلبلری یوموشاده‌چق صورتده مرثیه‌لر اوقودیلر ، پك چوق جماعتی آغلاتدیلر ! . حافظ ابراهیمنك مرثیه‌سینی

بز بو رساله‌ده یازدق. بوندنصکره، باشلاندیغی کبی، قرآن کریم اوقوله‌رق جمعیت ختامه ایردی. آخردن استاذنك برادری «حامووده» بالقوب حاضر اولمش. جماعته تشکر ایتدی.

نهایت، جیولمش جماعت، شرق واسلام فقیدی اولان استاذنك روحینه، ومسلمانلرنك آنك بولیله یوروسینه دعالر ایدره‌ك، آفرین، آفرین شهره یوز توندیلر. بزلر استاذه وداع ایدرکن، او، دهشتلی اهراملرنك تپه‌لرینه، قزل آلتون کبی نورلرینی ساچه، ساچه قویاشده بزم نصف کره‌یه وداع ایتمکده ایدی.

صوڭ

«فیلسوف شهیر جمال‌الدین الحسینی الافغانی»

(جرجی زیدان افندینڭ «مشاهیرالشرق» نام کتابندن مترجمدر.)

بر قاچ عصرلر کیچر، نیچه تورلی قوملر کیلوب کیدر، انسانلر معیشت ودنیا اشلرینده ایپسینی کوتوسندن، فائده‌لیسینی ضررلیسندن آیروب بلمزلر، بو دنیا بازارینڭ ابتدا وانتهاسی نه اولدیغینی ادراك ایده‌مزلر. انسانلر شویله بر غفلت وضلالتده حیران کیزدیکلری زمانده، طبیعت آنلرنڭ ایچروسندن بر قاچ آدملر تودرورکه، آنلر طبیعتنڭ اسرار وحقایقندن پرده آچوب، انسانلرنڭ هیچ بلمدیکلری ناموس وقانونلری کوسترورلر. ایشته بوکبی ایرلر علمنڭ قطبی، وعالمنڭ نورلریدرلر. عالم اوچون کیره‌کلی اولان بو کبی آدملرنڭ بر قسمی فلاسفهٔ طبیعیون (طبیعت عالمیٔ واسرار کوندن بحث ایدوچیلر) درکه، جهالتنڭ پرده‌لرینی بیرتدیلر، طبیعتنڭ اسرار، ومکنوناتینی آچوب اختراع واکتشاف یوللرینی کشف ایتدیلر. دیگر بر طائفه‌سی فلاسفهٔ عقلیون (عقل، اجتماع بشری، آداب واخلاقدن بحث ایدوچیلر) درکه، بونلر عادی انسانلرنڭ بلمدیکی یاشرین حکمتلره مطلع اولدیلر. جناب الله‌نڭ مخلوقاتی اوچون وضع ایتدیکی، عقلی قاعده‌لری وادبی رابطه‌لری بیان ایتدیلر. فقط طبیعت بوکبی بیوك ایرلر ایله، صیقی، صیقی جومردلیك ایتمامکده‌در. بلکه بر قاچ عصرلر کیچدکده برسینی احسان ایلر، انسانلر پك کوچ ایله آنڭ کوستردیکی یوللره سلوك ایدرلر. بوندنصکره خیلی زمانلر کچوب آنلر غفلت وضلالتلرینه قایتدیقلری وقت دها برسینی تودرور. بونڭ ارشادیله انسانلر اویقولریندن اویغانوب توغری یوللره قایتورلر. اوچنچی بری کلنجه‌یه قدر حاللری کینه دکشوب، الله‌نڭ قانونلریندن بوز چورمیه باشلارلر. بو عالم عمرانه باشلاندیقدن بیرو شو حال ایله دوام ایده کلمشدر. بو کبی فیلسوفلر جمله‌سندن

(ش ۱۱) السید جمال الدین الافغاني في موقف الخطابة

مشهور افلاطون، سقراط وآنلردن مقدم کلمش فلاسفه‌لردر. بونلردن صوڭ، بو کونلره قدر علم وحکمتلرینڭ نوری اطرافنده دولاشدیغمز، یونان، رومان، فرس، عرب و(ترك) فلاسفه‌سی کلوب عالمه بیوك خدمتلرده بولنمشلردر.

بونکله برابر، جناب اللهنڭ اویله بر حکمتلری واردرکه، بنی آدمنڭ عقللری ایرشمامکده‌در. بعض زمانلرده، تمام فیلسوفلر قوّه‌لرینی حائز وبیوك عمللر کورمیه مستعد انسانلر ظهور ایدر، فقط آنلر، اویله بر قوم وشهرلر ایله مبتلا اولورلرکه، ایگه‌چکلری حکمت اورلیقلرینڭ ثمره‌سی نه اولدیغینی آڭلایه‌مزلر. شونڭ اوچون، آنلرنڭ عمل واجتهادلری بر باد اولور کیدر. انسانلر، هر عملی، اوزلرینه عائد فائده‌سی نسبتنده‌گنه تقدیر ایتدیکلریندن دیدیکمز کبی بیوکلرنڭ بر چوقلرینڭ قدرینی طانیمامشلر وتاریخ یازوچیلری‌ده اونوتمشلردر!

بزم، ترجمه‌سینی یازمیه التزام ایتدیکمز، شرق فیلسوفی واسلام خطیبی سید جمال‌الدین الافغانی حضرتلری شرقلیلردن تمام بو جزایی کورمشدر. مرحوم، فلسفه قطبلرینڭ بری اولوب بیودی، سیاست دیرکلرینڭ بری اوله‌رق کون کچردی، لکن بر عمل تمام وبر کتاب تألیف ایده‌میه‌رك وفات ایتدی.

مع‌مافیه، بو حال آنڭ قدرینی کیمتمز. یونان حکیملرینڭ ایڭ بیوگی اولان، سقراط وفات ایدرکن، حکمتندن هیچ بر شی جمع ایدلمامشدی. صڭره‌دن شاگردلری، آنڭ فلسفه‌سینی حفظ ایدوب تدوین ایتدیلر. بویله لکله سقراطنڭ فلسفه‌سی هر عصرده توارث طریقیله حفظ ایدیل، ایدیله بزم زمانمزه قدر کلوب یتمشدر.

بزم فیلسوفنڭ شاگردلریندن هم بو کبی بر حالی کورمکدن، انشاء الله محروم اولمزسه‌ق کره‌کدر.(١)

«جرجی»

(١) اوت افندم، بسبتون محروم اولمدق. مرحومنڭ حکمت وفلسفه‌سی شاگردی شیخ محمد عبده حضرتلرینده پارل، پارل پارلادی. شو اوفاق. اوفاق فدائلر البته بر وقت بیوش وبورر. امید کیسمیه‌لم.

ترجمهٔ حالی:

محمد جمال‌الدین بن صفتر، افغان مملکتنڭ، کابل ولایتی داخلنڭ «کنر» مضافاتنده «اسعد آباد» نام قریه‌ده علم وشرف خانه‌سی اولان، بر عائله ایچروسنڭ ١٢٥٤ ه ١٨٣٩ م سنه‌لرینده دنیایه‌کلمشدر. نسبی، مشهور محدثلردن اولان، السید علی الترمذی‌یه توتاشمقده وسیدنا امام حسین بن علی (رض) یه قدر ایرشمکده‌در. بو فامیلیا بیوك بر عشیره اولوب «کنر» اطرافنده اقامت ایتمکده، شریف بر نسبه مالك اولدیغیچون، افغانلیلر نظرنده بر احترام فوق العاده‌یی حائز ایدی. بو عشیره‌نڭ اوز اداره‌لری التنده افغانستان داخلنده بر کیسه‌ك یېرلری هم وار ایدی. آنلرنڭ مالك اولدیقلری بو توپراغی، مشهور افغانستان مصلحی عبدالرحمن خاننڭ باباسی (جدی) دوست محمد خان تارتوب آلوب، جمال‌الدیننڭ والدی وبعض عموجه‌لرینی «کابل» ه کوچرمیه امر ایتدی. او وقتلر جمال‌الدین باری، سیکز یاشنده‌ایدی. پدری آنڭ تربیه‌سینه فوق‌الحد اهمیت ویردی. تعلیمنده هیچ ده قصور ایتمدی. کابل‌ده ایکان، علوم عربیه مبادئی، تاریخ وعلوم شرعیه‌دن تفسیر، حدیث، فقه، اصول فقه، کلام وتصوف علملری اوقودی؛ علوم عقلیه‌دن، منطق، حکمت عملیهٔ سیاسیه، منزلیه، تهذیبیه، حکمت نظریهٔ الهیه وطبیعیه اوگره‌ندی. علوم ریاضیه‌دن حساب، هندسه، جبر، هیئت، طب وتشریح نظریاتینی تلقی ایتدی.

ناصبی وقتندن باشلاب آنڭ آلیننده (ماڭلای) ذکا وبیوکلیك علامتلری پارلابوردی. اون‌سیکز یاشنده، شو صایدیغمز علملری تمام ایتمش ایدی. صڭره هندستانه سفر ایتدی. اوراده بر سنه وبر قاچ آی قالوب، یڭی واوروپا طریقیله، بعض علوم ریاضیه اوقودی. بوندنصڭره حج نیتیله وطنندن چیقوب یولده بر سنه قدر، مختلف

شهرلرده، سیاحت ایده، ایده ١٢٧٣ ﻫ ١٨٥٧ مده مكة المكرمه‌یه واصل اولدی. بو سیاحتی اثناسنده كیچدیككی، نورلی ملتلرنك عادات واخلاقلرینك كوبسینه واقف اولدی. حجدن قایتدیقدنصكره، مذكور، دوست محمدخـان زماننده حكومت رجالی صیره‌سینه تیزیلدی بوخان كیاوی، هم عموجه زاده‌سی، سلطان احمدشاه قولنده بولنان «هرات» شهرینی فتح ایتمك اوچون یورودیكی وقت، جمال‌الدین هم آنـكله برابر اورایه كیتدی. شهری محاصره مدتنده، هب خان ایله برابر بولندی. نهایت‌خان وفات ایتدی، شهر، اوزون بر زمان محاصره‌دن صكره بیك بلا ایـله فتح اولندی. دوست محمدخان یرینه ولی عهدی شیرعلی خان ١٢٨٠ ﻫ ١٨٦٤ مده تخت امارته كچدی. وزیری اولان محمدرفیق خان «خلقی، فتنه واختلاله سوق ایدرلر، امیرلیك غاوغالری چیقا ـ رورلر» دیه شیرعلی خانی، قارنداشلرینی توتوب حبس ایتمك لازم اولدیغینه اقناع ایتدی. هرانه كیده‌ن عسـكر ایچنده شیر علینك قارنداشلریندن، محمداعظم، محمداسلم، محمدامین، نام اوچ ذات وار ایدی. جمال‌الدین محمداعظم طرفینه كچدی. بونلر، امیرنك دسیسه ووزیرنك مشورتینی ایشتدكلری كبی، هر قایوسی، پدرلری حیاتنده اداره ایتمكده اولدیقلری ولایتلره طاغلدیلر. بونك آرقاسی فتنه‌لر اوبغاندی، داخلی محاربه‌لر آتشی علولندیكجه علولندی. چوق زمان مجادله‌دن صكره، محمداعظم ایله، قارنداشی اوغلی عبدالرحمن قوت كسب ایتدیلر. عاقبت مملكتنك پایتختینه كروب «قزنه» حبسخانه سنده محبوس اولان، عبدالرحمننك والدی محمدافضلی حبسدن چیقاروب، «افغانستان» امارتی تختینه چیقاردیلر. بو امیر بر سنه صكره وفات ایدوب، یرینه، طوغمه‌سی، مذكور محمداعظم كچدی. جمال‌الدین بو امیر قاشنده فوق الحد بر منزله‌یه نائل اولدی. امیر، آنی برنجی وزیرتعیین ایدوب، بیوك اشلرده، آنك رأی وتدبیرینه مراجعت‌ایدر

ایدی. جمال‌الدیننك تدبیری سایه‌سنده افغانستان حكومتی محمد اعظمنك بالـكز كندیسی تصرفینه قالمیه یاقنلاشدی. فقط امیرنك یاكلش بر سیاستی بوكا بیوك مانع اولدی. شویله‌كه: امیر، یاقینلرینك اكثرینه سوء ظن ایدوب، ایك مهم عمل واداره‌لری، تجربه‌واقتدارسز اوغللرینه تسلیم ایتمشدی.

قندهارده حـاكم اولان عمـوجه‌سی شیر علی خـان ایـله چارپشمق استه‌دی. (شیر علینك هراتدن بشقه ملـكی بوغیدی). ییكتنك بوندن مقصدی، شیرعلی خانه غلبه ایدوب، والدی نظرنده بیوك بر درجه‌یه نائل اولمق، بونكله، بشقه قارنداشلریندن بوقارویه چیقمق ایدی (فقط، بیل، كـملرنك ارزوسینه موافق ایسمبور!) دییورلر، هرات عسكریله، قندهار عسكری قارشو، قارشویه كلدیكی وقت، بزم ییكت بهادرلنوب، ایكییوز قدر عسكر ایله، آر دوسندن آیرلوب، دوشماننك صفلرینی بوزدی وآنلرنك قلبلرینه خیلی قورقو صالدی. آز قالدیكه مغلوب اوله چقلردی. لكن، شیرعلینك قوماندانی، یعقوب خان اوردوسنده كیسلمش باشی كوره‌نجه، آكا شدتله هجوم ایدوب اسیر ایتدی. «قندهار» عسكری تارمار اولدی. بو واقعه‌دن صكره شیرعلینك امیدی قوتلندی. قندهاره حمله ایدوب استیلا ایتدی. بو كوندن، محاربه‌لر دخی باشلیك زمانینه قایتدی. شیرعلی‌یه انگلیزلر یاردم ایتدیلر، آكا میلیونلر ایله لیرالر ویروب، محمداعظمنك والی ومأمورلرینه توزیع ایتدردیلر. بویله‌لكله امانتلر صاتلدی، عهدلر بوزولدی، خیانتلر باش قالدردی، غایت دهشتلی وقانلی محاربه‌لردن صكره، شیرعلی غلبه چالدی. محمداعظم وعبدالرحمن منهزم اولدیلر. نهایت عبدالرحمن بخارایه، محمداعظم ایرانه قاچدیلر. بر قاچ آی صكره محمداعظم نیسابور شهرنده وفات ایتدی.

جمال‌الدین ایسه، كابلده قالدی. امیر، آنك عشیرتینی احترام،

سید اولدیغیچون اهالینك قیام ایتمه‌سندن خوف ایتدیکندنطولایی آکا
برضرر ایتمدی‌ایسه‌ده، حیله‌واهالینك‌کوزینی قاپلامق یولیله‌آندن‌انتقام
آلمغی چوق دوشونوردی. بونی سیزه‌ن جمال‌الدین، افغانستاندن
چیقمه‌سینی مناسب کوروب حجه کیتمك اوچون رخصت استه‌دی.
امیرده، آنك محمداعظم‌ایله‌کوروشمه‌سندن قورقوب، ایران شهرلریندن
قورقوب، ایران شهرلریندن کچمامك شرطیله رخصت ویردی. (اووقت
محمداعظم دها وفات ایتمه‌مشدی.) صاحب ترجمه، محمداعظمنك مغلو-
بیتندن اوچ آی صکره ۱۲۸۵ ه ۱۸۶۹ م‌ده هندستان طریقیله یوله
چیقدی. هندستان حدودینه ایرشدیکنده، هند حکومتی، آنی بیوك
احترام ایله قارشولادی ایسه‌ده، هندستان شهرلرینده چوق زمان
اوتورمه‌سینه، حکومت رجالینك مراقبه (قانترول) سندن بشقه علما ایله
بر مجلسده جیولمه‌سینه اذن ویرمدی. بوندن‌ناشی، اوراده بر آی
مقداری قالدیقدنصکره، هند حکومتی، آنی بر پاراخوده بیندره‌رك
سویسه قدرتشییع‌ایتدی. آندن مصره‌کلوب قرق‌کون‌قدراوتوردی بوکونلر
ظرفنده «الازهر»ه‌کیدر وآنکله برچوق سوریالی طلبه‌کوروشور ایدی.
بوطلبه، آنی پك بکنوب، آنلره «شرح اظهار»اوقوتمه‌سینی‌اوتندیلر.
بو کتابدن بر آزینی اوینده اوقودیقدنصکره «حجاز»ه سفر ایتدی.
وآندن استانبوله کیتدی. استانبوله وصولندن بر قاچ کونصکره‌صدر
اعظم عالی پاشا ایله کوروشدی. صدر اعظم آنی غایت احترامله قبول
ایتدی وفضلینی طانودی. وهیچ کمسه‌یه کوستر مدیکی التفاتی آکا
کوستردی. حالبوکه، جمال‌الدین، افغانستان کیوملری اولان، افغان
عبا (جبه)سی، وقوجامان صاریق‌ایله گیزیور ایدی. آنك فضل‌وکمالینه
وزیر وناظرلرحیران اولدیلر. آنلر آراسنده بیوك شهرت قزاندی.
استانبوللیلره، قیافت، لغت وعاداتنده بام بشقه اولدیغی حالده، آنك
علم وادبینی دیلدن، دیله کوچروب سویله‌میه باشلادیلر. وکلدیکندن

آلتی آی کچر، کچمز «مجلس معارف»ه‌عضوتعیین ایدلدی. اوراده پك
توغری رأی وفکرلر بیان ایتدی. جمله‌دن بری تعمیم معارف یوللرینی
کوستردیکه، بوکا آرقداشلری موافقت ایتدیلر. بیان ایتدیکی فکرلری
ایچنده «شیخ الاسلامی» آچولاندره‌جق فکرلر هم وار ایدی. زیره
بعضیلری آنك رزقینه طوقنوردی. بوندنطولایی، او، جمال‌الدین حقنده
دوشمانلیق گیزله‌ر وآنك حقنده قوغوجیلق (سوز یوروتمك) ایتمك
اوچون، مناسب بر فرصت کوزه‌دردی. ۱۶۸۷ ه ۱۸۷۱ م رمضاننده
دارالفنون مدیری، صاحب ترجمه‌دن، دارالفنونده صناعت وهنره
تشویق یوللو، بر خطبه سویله‌مسینی رجا ایتدی. اوده، ترکچه آز
بلدیکیله اعتذار ایتدی. مدیر چوق یالواردیغی اوچون، چار، ناچار
قبول ایدوب، اوزون بر خطبه یازدی. وآنی بیوك منصب صاحبی‌اولان
ذاتلره کوستردی. خطبه‌یی هپسی بکندیلر. خطبه القا ایدیله‌جك کون
کلدیکی ایله، خلق، دارالفنونه یوکردیلر. بو جمعیتده حکومت رجالی،
علم وادب ایالری وغزته مدیرلری ووزیرلرنك اکثری حاضر اولدیلر.
صاحب ترجمه، منبره چیقوب، حاضرله‌دیکی خطبه‌سینی عقللری سحرلیه-
جك بر روشده القا ایله‌دی. فقط آنك فکرلریندن بر چوقلرینی
مشایخلر (منلالر دیمك) یاراتمادیلر. بو حال، دیدیکمزچه فرصت
کوزه‌تمکده‌اولان، شیخ الاسلامه‌ایرشدیکنده، حکومتدن‌افغانی‌یی، استانبولدن
چیقارمه‌یی التماس ایتدی. حکومتده، بر قاچ آی استانبولدن
کیدوب تورمیه امر ایتدی. فکر هرکتلری باصولدیقدن صکره کیری
استانبوله قایتمه بیلچکلرینی آکلاتدی. افغانی استانبولدن آیرلدی، بعض
آرقداشلری آکا مصره کیتمك ایله اشاره ایتدیلر. ۱۶۸۸ ه محرمی
اوّللرینده (۱۸۷۱ م ۲۲ مارت) مصره کلدی. جمال‌الدین حضرتلرنده
مصره بالکز، آنك او، گوزل منظرلرینی، نیل ساحللرینی تماشا ایتمك
اوچون کلره‌رك، اوراده اوتورمق نیتی هیچ یوغیدی. لکن مصره

کلدیکنده ریاض پاشا ایله ، کورشدی. بو پاشانك مرحومی، درجه‌سینه لایق روشده احترام وحکومته طانوتمق خصوصنده سعی ایتمه‌سی آنی مصرده اوتورمیه مجبور ایتدی. مصر حکومتی ' آڭا حرمت واکرام ایدره‌ك ماهیه بیك غروش (یوز روبـله) معاش تعیین ایتدی. مصرده اقامته باشلادیغنده آنی بر چوق طلبه زیارت ایدوب ، علم چاقمه‌غینی چاغوب قارادیلر. آنشی پارل ، پارل پارلادی. حکمت دیکزینه چوموب باقدیلر ، توبی تولو ، انجو ومرجان ایـدی . بویله بر عالمنك اللرینه دوشدیکینی غنیمت بلوب آندن استفاده‌یه قرار ویردیلر . کندیسینه مراجعت ایدوب ، آنلره درس اوقوتمه‌سینی صوردیلر. اوده ، آنلرنك رجالرینی قبول ایدوب ، علم کلام ، حکمت نظریـهٔ طبیعیه وعقلیه ، علم هیئت، علم تصوف وعلم الفقه الاسلامی کتابلری اوقوتدی. مدرسه‌سی' خانه‌سی ایدی. شاگردلر ، آنی غایت احترام ایدوب، آنـدن استفاده‌یی پك بیوك بختیارلیق عد ایتدیلر . علم وادبندن زیاده‌تعجب ایـدوب ، بخشی اسمی دیللرده تکرار ایدلدی. دیـار مصریه‌ده شهرتی ساچلدی بکچه ساچلدی. مرحوم، شو مصرده درس اوقوتورکن ، عقل نورلرینی قاپلاب تورمقده اولان وهم پرده‌لرینی بیرتمیه همتینی صرف ایتدی. بوندن اوتری کوب عقللر نشاطه کلدی وبر چوق بصیرتلر یاقتوردی. هم‌ده شاگردلرینی کتابت (یازمق) وادبی، حکمی، مقـاله وفصللر انشا ایتمیه آلشدردی . شونك اوچون آنـك نظارتی آلتنده کتابت ایـله اشتغال ایده‌نلر پك مهارت حاصل ایتدیلر . اوّللری، تورلی موضوعلرده، گوزل یازی یازانلرنك عددی پك آز بولندیغی حالده ، آنك همتیله مصرده یازیچیلق (تحریر) فنی زیاده ایلرولەدی. آنك شاگردلرندن ، باشلری آز وکچوك ، هنرلری چوق وبیوك نظیرسز محررلر یتشدی. بونی کورەن ، بر چوق' نار کوکره‌کلی کمسنه‌لر ، آڭـا حسد ایتمیه باشلادیلر . وآنی، فلسفه کتابلری اوقوتدیغیچون طعن وعیب ایدره‌ك ،

خلافینه عوام ویاروم منلالری آیاقلاندردیلر . بونکله برابر ، بو حاللر ، آنك فضلینی بله‌ن وقدرینی طانیه‌ن کمسنه‌لر نظرنده درجـه وحیثیتینی کیموتمدی مرحوم ، علم وفضلیله برابر ، سیاسته هم پك میال ایدی. مصرنك احوالینه باقدی واجنبی الی صوقولدیغینی کوردی. حکومتنك شکل وطرزینی تغییر ایتمیه‌یی واجب بلور ایدی . شو اثناده « ماسونیه » جمعیتینه کردی وآنـده پـك ایلرولوب ' حتی رئیسلری صیره‌سینه تیزیـلدی. وشرق فرنساوی‌یه تابع بر وطنی جمعیت تأسیس ایدره‌ك، او جمعیته، مریدلری اولان، علما واشرافی چاغروب، اوچیوز قدر اعضا توپلامیه موفق اولدی. انگلتره دولتینی پك مکروه کورور ایدی. انـگلیزلرنك هندستانده اولان معامله‌لری وافغانستانده قارنداشلرینه ایتدیکی تجاوزلری آنك خاطریندن چیقمامش ایدی. افغانی بونلرنك همه‌سینی جهرا سویله‌مش وبوخصوصده' جریده‌لرده مقاله‌لر هم نشر ایتدرمش ایدی. بو مقاله‌لری انـگلتره غزیته‌لری ترجمه ایدوب، بیوك اهمیت ویردیلر' حتی آنلرده ذکر ایدله‌ن ماده‌لر حقنده مجادله ایتمیه غلادستون اوزی سزغـانوب کرشمش ایدی .

افغانینك جمعیتی بیوردیکنده ، مصرده انـگلتره قونسولی زیاده تلاش ایدوب، حکومته قوغوچیلق ایدره‌ك بو جمعیته، مخصوص جاسوس وخفیه‌لر تعیین ایتدی . آنلرده جمعیت حقنده بلدیکلری قدر فساد واوصاللیقلرده قصور ایتمدیلر . بو وقتلرده مصر اشلری عرب ساچی کبی قاریشمش ایدی. افغانی او کونلرده دها اهمیتلی بر قاچ مسئله‌لر توغروسنده آچیقدن آچیغه سویله‌دیکندن ناشی قوغوچیلرنك دلیللری قوّتلنـدی .

مصروالیلیکنه، خدیوی توفیق پاشا کچمه‌سیله ، افغانینك مصردن چیقمه‌سیچون فرمان اعلان ایدلدی . ۱۲۹٤ ه ۱۸۷۹ م‌ده مصره وداع

ایدوب، هندستانه کلدی. «حیدر آبادالرکن» شهرنده اونوروب «ردالدهریین» نام رساله‌سینی یازدی.

مصرده «عرابی واقعه‌سی» ظهور ایتدیکنده حیدر آباددن، کللکته‌یه چاغرلوب، هند حکومتی آنی اوراده اوتورمیه مجبور ایتدی. مصر واقعه‌سی تمام اولوب، انگلیز محاربه‌سی سوندیکدن صکره صاحب ترجمه‌یه استه‌دیکی مملکته کیده بلمه‌سی بلدریلدی. اوده، یاالله! دیه‌رك اوروپایه یوز توندی. اوروپاده ایلك اوّل آیاق قویدیغی شهر لوندن شهریدر. اوراده آز کون قالدیقدن صکره پاریژه کوچدی. اوراده آکا دوستی شیخ محمد عبده‌ده ییتشدی. مصرده «جمعیة العروة الوثقی» اسمنده بر جمعیت وطنیه وار ایدی. بو جمعیت صاحب ترجمه‌یه، مسلمانلری وحدت اسلامیه‌یه دعوت‌ایتمك اوچون بر جریده تأسیس ایتمه‌سیله تکلیف ایتدی. اوده، بو تکلیفی قبول ایدوب «العروة الوثقی» جریده‌سینی انشا ایتدی. شیخ محمدعبده بو جریده‌نك محرری ایدی. العروة الوثقی‌نك عالم اسلامیتده بیوك تأثیری اولدی. (بونك حقنده شیخ عبده ترجمه‌سنده خیلی معلومات ویردك.) یالکز ۱۸ عدد نشرایدیلدیکندن صکره دوامی اوکنده بر چوق مانعلر پیدا اولدی. آنك یولنده هند ومصر قپولری قپالدی. آنی مطالعه ایدوچیلره انگلتره حکومتی شدتلی جزالر وضع ایتدی.

صاحب ترجمه پاریژده اوچ سنه قالدی. اورا غزیته‌لرینده، روسیا، انگلتره، ترکیه ومصر سیاستلرینه دائر برچوق مقاله‌لر نشر ایتدردی. اکثرینی انگلیز غزیته‌لری ترجمه ایدر ایدی. مشهور فرانسز فیلسوفی «رینان،، ایله «علم واسلام» حقنده مناظره‌لر ایتدی. «رینان» آنك علمینك کینیشلیگی، ودلیلینك قوتی ایله اعتراف ایتمشدی. صکره مهدی حقنده رأینی صورمق اوچون، آنی لورد شرشل ولورد سالسبوری لوندره‌یه چاغردیلر. واورادن پاریژه عودت

ایدوب پك چوق علما وفلاسفه ایله طانشدی. آنلرده آنی پك احترام ایتدیلر.

نهایت پاریژه وداع ایدوب «نجد»ه کیتمك اوزره ایکن او وقتلر ایران شاهی اولان شاه ناصرالدین آنی‌کورمك اوچون تیلیغراف ایله دعوت ایتدی. بو دعوته اجابت ایدوب، طهرانه متوجه اولدی. اصفهانده امیر ظل‌الله ایله کوروشوب، او، صاحب ترجمه‌یی پك حرمت ایتدی. طهرانه وصولنده شاه‌ده غایت ممنونیتله استقبال ایتدی. هر بیرده، حتی سراینده، اهل اولادی آراسنده، آنی مدح وثنا ایدردی. عاقبت آنی حربیه ناظری تعیین ایدوب، آز زمان صکره صدراعظم یاپه‌جق اولمشدی.

جمال‌الدین حضرتلری، امتلرنك اخلاقینی اوگره‌نمش، دولتلرنك تاریخلرینی اوقومش، هر ییرنك وهرزماننك سیاست حاللرینی‌ده پك گوزل آکلامش ایدی. ایرانه کلدیکیله، امرا وعلماسی آراسنده بیوك بر منزله‌یه کچدی. بو کبی غریب بر کمسه‌نك بو درجه اعتبار ونفوذه مالك اولمه‌سی پك آز راست کله‌ن شیلردندر. خانه‌سی بر علم مجلسی شکلینی آلدی. آنك سوزلرینی دکلامق اوچون، ایراننك اشراف وبیوکلری توپلانور ایدی. بو حالدن شاه شبهه‌یه دوشوب، بونك صوکی اوزینك قوّتدن دوشمه‌سینه منجر اولمه‌سندن قورقاره‌ق، افغانی‌یه باشقه‌رکده کوزوکمیه باشلادی. افغانی‌ده آنك گیزله‌دیکینی سیزوب، تبدیل هوا مقصدیله سفر ایتمك اوچون، اذن استه‌دی. شاه اذن ویردیکندن صکره، روسیانك ایسکی پایتختی، مسقوایه واردی. آنده هم آنی بیوك احتراملہ قارشولادیلر. چونکه آنك شهرتی اوراده‌ده قولاقلری تولدرمشدی. صکره پیتربورغه کیدوب، بیوك ارلر وسیاسی (دیپلوماتیك) ار ایله معارفه پیدا ایتدی. غزته‌لرینده، افغان، ایران، ترکیا، روسیا وانکلتر پولتیقه‌لری

حقنده اوزون، اوزون مقالەلر نشر ایتدردی. بو مقالەلرنك، سیاست عالمنده پك قاتی صداسی (یاڭغریغی) اولمش ایدی.

شو کونلرده (١٨٨٩م) اوچون پاریژده (سیرگی ـ ویستاوقا) آچیلەجق اولدیغندن، صاحب ترجمه اورایه توجه ایتدی. باۋاریا پایتختی مونیخ شهرینده اوروپادن قایتوب کلمکده اولان شاه ایله بولوقدی. شاه، آنك، ایرانه برابر کلمەسینی اوتندی. اوده شاهنك رجاسینی قبول ایدوب معیتنده کیتدی. طهرانه ایرشر، ایرشمز خلق، آنك اوینه دخی طوپلانمیه وعلمندن استفاده ایتمیه باشلادیلر. شاه هم بو دفعه شبهه، فلان اظهار ایتمزدی. گویا بو دفعه آوروپا سیاحتی، شك وشبهەلرینك جوغینی محو ایتمشدی(! ؟) صاحب ترجمەیي کندیسینەپك یاقینلاتوب، حکومتنك بیوك اشلرینده آنی واسطه ایدر، یڭی قانون ونظاملر وضع ایتمکده آنڭله کیڭاشور ایدی. بو حال، اوّلدن نفوذ صاحبی اولان بیوکلره، خصوصا صدر اعظمه پك آغر کلدی. بوندن اوتری، صدر اعظم بر مناسب وقتینی بولوب، شاهه: « گرچه بو قانونلر فائدەدن خالی دگل ایسەده، شیمدیلیك بزم مملکتنكحالینه پكده موافق کلمیور. بوندنماعدا کیت کیده سزنك نفوذ ڭزنك هم آزالەجغی آشکاردر »دیمشدی. شاه، صدر اعظمنكبوسوزلربندن زیاده متأثر اولدی. کینه، افغانیبه حال ومعاملەسینی دکشدردی. بونی آڭلایان افغانی، شاهدن، طهراندن یکرمی کیلومترو (بر کیلومترو دورت یوز آلتمش توقز سارژین) مسافەده واقع شاه عبدالعظیم بلدەسینه کیدوب کلمك اوچون رخصت استەدی. شاه رخصت ویردی. افغانی بو بلدەیه واردیغیله، صوڭندن بر چوق علما واشراف ایاروب واردیلر. بو بلدەده خطبه ونطقلر سویلەر، اهالینی، حکومتلرینی اصلاح ایتمیه تشویق ایدر ایدی.

سبکز آی کچر، کچمز، شهرتی، ایراننك بتونشهرلرینه قارالدی.

وایرانی اصلاحه عزم ونیت ایتدیکی خلق آراسنده زیاده شایع اولدی. شاه بونك عاقبتندن قورقوب، « شاه عبدالعظیم » بلدەسینه بیش یوز، آطلی عسکر (سارباز) یوللادی. آنلر صاحب ترجمەیي، خسته اولدیغی حالده، توشەکندن آلوب چیقوب، ایللی آطلینك محافظەسی آلتنده « ترکیا » حدودینه کیلتوروبتاشلادیلر ([1]). مریدلری بو حالدن غایت اثرلنوب قیام ایتدیلر، آزقالدیکه، شاهنك اوزینی قربان ایتەلردی.

افغانی حضرتلری صحتی ییرینه کلنجەیه قدر « بصره »ده قالوب، صوڭره لوندرەیه کیتدی. آنی انگلیزلر اوّلدن هم بلیورلر ایدی. شونك اوچون پك احترام ایله قبول ایدوب، سوزلرینی ایشتمك اوچون سیاسی وعلمی جمعیتلرینه چاغردیلر. آنلر ایله اکثر کلامی، شاهوآنك مملکتنده تصرفی وایراننك آنك زماننده نه حاله کلدیکی حقندهاولور وانکلتره حکومتینی آنی عزل ایتمیه قایرار ایدی. افغانی بونلر ایله اوغراشمقده ایکن، او وقتلر ترکیانك لوندره سفیری رستم پاشا ([2]) واسطەسیله استانبول ما بین همایونندان آنی استانبوله دعوت ایدوب بر مکتوب کلدی. بو کونلرده شهرلریمی (افغان) اصلاح حقنده موفت شغللرم واردر » دیه اعتذار ایتدی. صڭره مدح وتشویق ایله

(١) تاشلامق: تاش ایله آتمق دیمکدر. ایسکی زمان آدملرینك بعضیلری عادتده، قایتمەغینی استه مدیکلری بر آدم یوله چیقارکن، آرقاسندن اوفاق تاشلر آتارلر ایدی. صوڭرەدن ملطق براقمق. آتمق معناسنده استعمال ایدلدی.

(٢) ١٨٠٦ده توغمش، ایتالیالی خرستیاندر. ترکیا خدمتینه کروب، آنلرنك خلقلری ایله خلقلنمش وعادتلرینی عادت ایدینمش ولسانلرینی مکمل صورتده اوکرەنمشدر. اوّللری تورلی مأموریتلرده بولنەرەق، ایتالیا قرالی ۋیکتور عمانوئیل ایکنچی زماننده، ترکیانك ایتالیا سفیرلکینه تعیین ایدلمشدر. صڭره ١٨٧٣ مدن باشلاب اون سنه، لبنانده متصرف اولمشدر. صوك کونلرینده، لوندرەده سفیر اولمش. نهایت اوراده توقسان یاشنده ١٨٩٦ مده وفات ایتمشدر. اوروپاده سیاست ایرلری آراسنده خیلی شهرتی وار ایدی.

تولی دیگر بر مکتوب آلدیغنده ، تیلیغراف ایله «یالـکز، سلطان حضرتلرینی زیارت ایدوب کیری قایته‌جغم» جوابینی وبردی. نهایت ۱۲۹۲ م‌ده‌استانبوله کلدی. سلطانك التفاتندن، علما وسیاست رجالینك اکرامندن محظوظ اولان ، افغانی‌استانبولده اوتورمه‌یی ترجیح ایتدی. ترکیا پایتختی او، گوزل استانبولده پك محترم ومکرم اوله‌رق کون کچرمکده ایکن ، ۱۸۹٦ م آخرلرینده «سرطان» علتی ایله مبتلا اوله‌رق ۱۳۱٤ ه ۱۸۹۷ م مارتنده فانی دنیایه وداع ایتدیلر. جناره‌سینه فوق الحد چوق آدم طوپلانه‌رق‌استانبولده نشان‌طاش قربنده «شیخلر مزارلیغی» مقبره‌سنده دفن اولندی.

صفات شخصیه والبسه‌سی:

بغدای رکلی (اسمر)، اورتا بویلی، تولوق گوده‌لی، قاره کوزلی ، اوتکین باقیشلی، چیکه ساقالی ییکلجه وساچلری اوزون ایدی. باقیشی کیسکین اولمقله برابر ، کورمه‌سی بر آز قوتسز اولدیغندن ، بر شی مطالعه ایدرکن کوزلرینه یاقنلانور ایدی ایسه‌ده، کوزلیك استعمال ایتمامشدر. اوستینه قاره جبه ، ایچدن اوزون کولمکلر ، وباشینه استانبول علماسی چالمالری کبی چالما کیەر ایدی.

اووخانه‌سی :

صوك کونلرینده استانبولده « نشان‌طاش »ده سلطان حضرتلری طرفندن تخصیص ایدلمش بر سرایده اوتورور ایدی. او، یورتنك ایچنده مکمل اسباب وجهازلری ، گوزل فایتون وایکی آت وار ایدی وبرده ماهیه اوله‌رق بیتمش بیش عثمانلی لیراسی معاش تعیین ایدلمشدی. صوك خسته‌لیگندن مقدم ، کوندوزلرنك کوبیسنده اوینده اولتورور، ایکندی وقتی کلدیکده گیزینمك اوچون، آرباسینه بینه‌رەك «کاغدخانه» مسیره‌سینه چیقار ایدی. چوق اویومزدی. یالـکز کیچه‌نك اخیریندن، قویاش کوترلنجیه قدر اویوردی.

طعام وییمه‌کی :

ییمکده پك قناعتلی، کونده برگنه دفعه ییور، بر قاچ دفعه چای ایچر ایدی. عقلی وفکری عمللر ایله شغللنوچی کمسنه‌لره آز ییمك پك لازم بر اشدر. (البطنه تذهب الفطنه) قضیه‌سی مشهور وتوغری بر قضیه‌در. افرنجی سیغاره‌نك ایك ایسندن ایچر، توتون ایچمیه پك مراقلی اولدیغندن سیغاره آلمقده بشقه‌سینه راضی اولمز، بالذات‌اوزی کیدوب آلور ایدی.

مجلسی، خطبه‌سی وقونوشمه‌سی:

مجلسنده پك ادبلی، قوناقلرینی درجه‌لرینه موافق صورتده احترام ایدر ، قارشوله‌مق اوچون توررور واوزاتمق اوچون چیقار ایدی. ایك اوقاقلریندن چیرکانمز، کلمکلریندن مقصد، تنزل (فناء یوللر ایله یاقینلاشمق استه‌مك) (۱) اولدیغینی بلورسه ایك بیوکلریندن بیله‌یوز چویرور ایدی. پك آچیق عباره‌لر ایله، عربچه‌نك فصیح لغتی ایله قونشور، مخاطبینك آکلامدیغینی ، سیزه‌ر ایسه ، مرادینی دها آچیق ایدوب بیان ایدر ایدی. اگر ایشدوچی عوامدن ایسه عوام شیوه‌سی ایله قونوشمیه هم تنزل ایدر ایدی. بلاغت وفصاحت صاحبی وعقللری سحرلیه‌جك درجه‌ده خطیب ایدی. بر قاچ یوزسنه‌لردن بیرو، شرقده آنك کبی خطیب کورولدیکی یوقدر.

(۱) تزلف: مذموم برصفتدر. بزبو کلمه‌یی، «فنا یوللر ایله یاقینلاشمق استه‌مك» دیه تفسیر ایتدك. اوت، بو کلمه‌نك اصل معناسی بودر. الله تعالی حضرتلرینه، اصنامارى، آنلرنك رضاسیچون بوغازلنمش قربانلری نقشبندی ویسویلری واسطه ایدوب یاقینلاشمق استه‌مك واو حضرتدن صوریله‌جق حاجتلری قبر ومیتلر آرقلی صورمق همه‌سی تزلف وشرکدر. بوندن وسیله، واسطه، رابطه فلان دیه اسملری اوزگه‌رتوب قورتلمق ممکن دگلدر. قریش عربلری‌ده (ما نعبدهم الا لیقربونا الی الله زلفی) دیه پرده‌لنمك استیورلردی. حالبوکه جناب الله آنلری مشرکلردر دیه حکم ایدیور.

پك وقارلی وسرلری غایت صاقلار ومزاح سوزلری سومز ایدی. بر کونده بر چوق آدملر ایله ایك اهمیتلی مسئله‌لردن بحث ایتدیکی حالده آنك ایله بر دفعه قونوشان، هر بر آدم او مسئله‌یی یکیدن قوزغاتمیه محتاج اولمز، صاحب ترجمه کندیسی ایکنچی دفعه بحث ایتمك استه‌مزسه، او مسئله مجلسده حل ایدلوب بیتمش اولور ایدی.

اخلاقی:

حر قلبلی (فکرینی خلقدن قورقوب باشرمز)، توغری دیللی، عفتلی، نازکانه معاشره‌لی، تواضعلی اولدیغی حالده، بیوك نفسلی (اوفاق شیلری سومز، مذلته راضی اولمز)، عظمتلی، بهادر (اولتورولمیه، کونورولور، سوینه، سوینه‌کیدر) دنیا وآنك سپوراندیسینی (حطام) سومز، مال جیماز، محتاجلیقدن قورقور ایدی؛ مصردن چیقاریلدیغی زمان «سویس» بلده سینه کیسه‌سی بوش اولدیغی حالده نزول ایتمشدی. اوراده بولنان ایران قونسولی بر قاچ عجم (پیرسیان) فارندشلریمزدن اولان، سوداگیرلر ایله صاحب ترجمه‌یه کله‌رك، بر قدر پاره تقدیم ایدرلر، بونی هدیه، یاکه بورج اوله‌رق قبول ایتمه‌سینی اوتنورلر. افغانی حضرتلری بو پاره‌یی قبول ایتمیوب: «پاره‌لریکزی اوزیکز اوچون صاقلاکز، سزلر پاره‌دها احتیاجلیسز، آرسلان، هیچ وقتده صونار تابمقدن عاجز قالماز» دیمش ایدی. (همت !!!)

پك همتلی وبشقه‌لرینی‌ده همتلی (بیوك اشلره کوکس کرمك) اولمیه تشویق ایدر ایدی. آنك مجلسنده بر دفعه اولتوروب چیقان آدم، نفسنده بیوك عملره قزدروچی وآنك بولنده سعی ایتمیه نشاطلندروچی، بر روح حس ایدر ایدی. بو درجه علم وفضیله برابر، بو قدر قزو طبیعتلی، سبجاق قانلی ایدی. حقنده سوز

یورتوچیلرنك غایت چوق اولوب، تورلی مشقتلره دوچار اولمه‌سینك سببی، شو قزولیق اوله بلور.

عقلی وذهنی:

زیره‌ك، اوتکین ذهنلی، چابوق آکلاوچی ایدی. ذکاسی او درجه ایدیکه: قلبلرنك پرده‌سینی ییرتوب، سرلرینه مطلع اولمیه یاقین ایدی. مسائل عقلیه‌ده نچکه فکرلی، قوتلی دلیللی، مجلسداشلرینه عجیب بر نفوذلی اولوب، آنك ایله نه کبی موضوعده اولورسه اولسون، مباحثه ایدوچی ایبده‌شی، آنك دلیلینه انتقاد ایتدیکینی سبزمی‌ده قالور ایدی. بعضا دلیلی مقنع وقوتلی بیله اولمزدی، کینه مخاطبینی توقتانور ایدی. قوه حافظه (از برله‌مك قوه) سی غایت قوتلی ایدی. بر کمسنه‌دن الفباسینی ایکی کونده اوکره‌ندیکدن صکره اوچ آی ظرفنده فرانسزچه‌نك پك چوق کامه‌لرینی حفظ ایدوب، صکره آندن ترجمه‌یه اقتدار کسب ایتدیکی روایت ایدلمکده در.

علمی ولسانی:

علوم عقلیه ونقلیه‌ده، باخصوص فلسفهٔ قدیمه. تاریخ اسلام فلسفه‌سی، تمدن اسلامی واسلامنك بشقه احوالی حقنده غایت کینش اطلاع صاحبی بر علامه ایدی. افغانیچه، فارسیچه، عربچه، ترکچه، فرانسزچه‌یی پك ایی بلور، انکلیزجه وروسچه‌دن هم خبردار ایدی. پك مطالعه سوه‌ر وچوق اوقور ایدی. مختلف ملتلرنك آداب واخلاقلرینك فلسفه‌سی حقنده یازلمش کتابلرنك همه‌سینی مطالعه ایتمش واکثر مطالعه‌سی عربچه وفارسیچه‌دن اولور ایدی.

امید وعمللری:

مرحومنك، خلاصهٔ احوالندن آکلاشلدیغینه کوره، آنك عمللرندن کوزه‌تدیکی مقصدی وامیدلرینك محوری، اسلاملری برله‌شدرمك

کرهٔ اضنك جمیع کوشه‌لرنده بولنان، مسلمانلری بیوك بر خلیفهٔ اسلامنك تحت اداره‌سینه طوپلامق اولمشدر. بونك اوچون وار قوتینی صرف ایتدی. بو مقصدی اوغرونده راحت والذتلرینی فدا ایتدی. اوله‌نمدی، بر کسب اتخاذ ایتمدی. بونکله برابر، مقصدینه نائل اوله‌مدن دنیادن کوچدی. (رد الدهریین) نام رساله‌سی ایله، تورلی مسئله‌لره دائر یازدیقی مقاله‌لریندن بشقه، او قدر عالی فکرینك بیمشلریندن واو قدر تیره‌ن فلسفه وحکمتلریندن بر شی یازه‌مدی. لکن دوست ومریدلرینك نفسلرینه حیات روحی اوفوردی، انسانیت اورلیغی سرپدی، همتلرینی قوزغاتدی وقلملرینی اوتکیرله‌دی. ایشته بونلرنك عمللری ایله (شرق عالمی) خیلی فائده‌لندی. بوندنصکره‌ده فائده‌لنسه کیره‌کدر.

سوز صوکی.

بو ایکی شیخ حقنده یازمه‌سینی آرزو ایتدیکمز شیلر بونده تمام اولدی. تاریخ وترجمه یازمق، خصوصا حقیقت کوسترمك استنلسه، پك آغیر ومشقتلی بر عمل اولدیغی اربابینه معلومدر. لکن، بن، یازدیقلریمی مختلف کتابلرده استطراد (ایارتو) بوللو یازلمش معلوماتدن، یاخود پراکنده کاغدلردن، تورلی کمسنه‌لره مراجعتدن الده ایدلمش خبرلردن، قبر تاشلریندن وبشقه قرینه‌لردن چیقارلمش اثرلردن جمع ایتدیکم یوقدر. بلکه شیخ عبده ترجمه‌سنده معلومات اساسیه مأخذی «المنار» مجله‌سی، افغانی ترجمه‌سنده «مشاهیر الشرق» کتابی اولدیغینی یوقاریده هم یازمشدم. بناءً علیه «بونلری یازمقده زحمت ایتدم، مشقت کوردم» دیه منت ایتمه‌یه هیچ بر تورلی حقم اولورمی؟ اوفاق تفاك زحمتلر اولمش ایسه، البت بونلر، وجدان راحتی قارشوسنده بر شی دکلدر.

شیخ عبده ترجمه‌سینه ماخذ اولان، (المنار) صاحبی بنم عندمده ثقه (اشانچلی) بر ذاتدر. بوتدن اوتری بن آنك یازدیقلرینی اساس اتخاذ ایتدم. هر نه قدر بعض ماده‌لر حقنده، تورلی خبرلر ایشتدم ایسه‌ده، بن آنك سویله‌دیکلرینه اعتماد ایتدم. یازدیقلرینی اولدیغی کبی ترجمه ایتمدم ایسه‌ده، قالدردیقلرمده پك آزدر. ترتیب ایسه بسبتون آنك ترتیبیدر. بونکله برابر، باشده وآخرده بر قدر قوشدیقلرم واردر. «المنار» صاحبی، شیخ عبده‌نك خاص شاگردلریندن آخر کونلرینه قدر آنك مجلس وصحبتنده بولنان، علم وحکمتندن استفاده ایده‌ن فاضل بر ذات محترمدر. مجله‌سینی اوقویان ذاتلر بونی اوزلری هم ایی بلسه‌لر کیره‌کدر. افغانی ترجمه‌سینه کله‌نچه، بن بونك اوچون ایکی مأخذ بولدم. بری، شیخ عبده قلمی ایله یازلوب

« رد الدهریین » ایله برابر نشر ایدلمش ترجمه‌در. دیگری « جرجی زیدان» نڭ یازدیقیدر.

بن بو ایکی ترجمه‌یی بری برینه تطبیق ایتدم. هر ایکیسینی بر طرزده بولدم. حتی شیخ عبده‌نڭ یازدیغی جرجینڭ یازدیغینه مأخذ اولدیغیله حکم ایتدم.

فقط بو صوڭکیسینڭ یازدیغی ترجمه‌ده، اوته‌کیسنده بولونمیان بعض معلومات هم بولندیغی، ترتیب وتبویبی پك گوزل اولدیغی اوچون بونی عینا ترجمه‌یی مناسب کوردم.

زمان اعتباریله، افغانی ترجمه‌سی مقدم یازلمق لازم کلورسه‌ده، بنم اوّلده اصل مقصدم، یالکز شیخ عبده‌نڭ ترجمهٔ حالینی یازمق ایدی. صکره افغانینڭ، آنڭ ترجمه‌سنده چوق ذکر ایدلدیکنی کوره‌نجه، آنڭ ترجمه‌سینی هم یازوب الحاق ایتمه‌یی لازم کوردم. ملحق واستطراد قبیلندن اولدیغی اوچون، تأخیر ایدلمه‌سی او قدر غریب بر شی اولمزسه کیره‌کدر.

جمله‌لری تیزمك، کلمه‌لری بری برینه قوشمق واداتلری توتاش وآیروم یازمق خصوصلرینده کیمچیلکاریمز بولنه‌جغی اشکار برحالدر. اوز دیلمزنڭ انشا واملا قاعده‌لرینی اوگره‌نمك بیله بزه میسر اولمدیغی اوچون، بیوك ذاتلار عاجزلرینه رضا کوزی ایله باقمه‌لرینی ایلڭ آشاغی براوروندە توروب رجا وجناب الله‌ه حمد وثنا ایدره‌ك، بو نقطه‌یی سوزنڭ « صوڭی » ایدرم.

صوڭ

مصر — القاهرة

سنه ۱۳۲۳ ه

۱ ذوالقعده